Régi és új peregrináció
Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon

I.

Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság—Scriptum Kft.
Budapest—Szeged
1993

Régi és új peregrináció I.

A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson
— Szeged, 1991. augusztus 12—16. —
elhangzott előadások

Régi és új peregrináció
Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon

I.

Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság—Scriptum Kft.
Budapest—Szeged
1993

Szerkesztette:

Békési Imre
Jankovics József
Kósa László
Nyerges Judit

ISBN 963 481 923 0
ISBN 963 481 926 5 (A három kötet együtt)

Megjelent
a Művelődési és Közoktatási Minisztérium,
a Magyar Könyv Alapítvány,
a Nemzeti Propaganda Alap,
a Juhász Gyula Alapítvány
és a Táncsics Mihály Alapítvány
támogatásával.

TARTALOMJEGYZÉK

I.

Eszmék és technikák áramlása Európából Magyarországra — Magyarországról Európába (gazdasági, társadalmi folyamatok, politikai mozgalmak, szellemi áramlatok kölcsönhatásai)

Árpás Károly: Adalékok a magyar—észt irodalmi kapcsolatok történetéhez 3
Sz. Bakró-Nagy Marianne: Róheim Géza és az uráli folklór 9
Brandt, Juliane: Ungarn in Gedichten jüngerer DDR-Autoren..... 20
Bur Márta: A bolgárok magyarságképe a XIX. századi sajtó tükrében (1848—1877) 29
Cygielska, Elżbieta: Lengyel—magyar irodalmi szecesszió 36
Dienes Erzsébet: Középkori külföldi kapcsolataink az Érdy-kódex legendáinak tükrében 43
Fenyő István: A polgárosodás eszmevilága a magyar centralisták útirajzaiban 49
Gorizontova, Anna V.: Pénzbüntetési rendszerek Szent István törvényeiben és a koraközépkori germán jogban..... 56
Guszarova, Tatjana: Az európai államok rendszere és Magyarország a XVII. század első felében 61
Havanova, Olga: A francia felvilágosodás eszméinek hatása a magyar társadalmi gondolkodásra (Kísérlet a politikai programok összehasonlítására) 65
Hegyes Angelina: Az ukrán szépirodalom magyarra fordításának alapelvei (Olesz Honcsár művei alapján) 70
Höpp, Karin Beate: The Reception of the Works of Tibor Déry in Britain 74
Husová, Marcella: A magyar „realitások" cseh szemszögből. Adalékok a magyar irodalom csehországi fogadtatásához az 1890-es években 79
Imerlisvili, Vano: Magyarok Grúziában és grúzok Magyarországon .. 85
Jakócs Dániel: Kossuth Lajos és a bulgáriai konföderációs tervek a századfordulón 89
Kádár Judit: A magyar irodalmi nacionalizmus és angol visszhangja a tizenkilencedik században 95
Kárpáti, Paul: Fejezet a berlini magyar műfordítástörténetből: Bruno Heilig életútja és műfordítói pályája 102

Keserü Katalin: Az angol tradicionalista (organikus) modernizmus útjai Magyarországon a századforduló művészetének tükrében ... 110
Kiszeleva, Nonna: Radikalnaja partija v godü pervoj mirovoj vojnü .. 119
Komáromi Sándor: Vezérek és költők. Stefan George hatása Szabó Lőrinc és a kortársak pályájára 126
Kordé Zoltán: A székelység a tatárjárás előtti oklevelekben 134
Kosztolnyik Zoltán: Did the Curia Intervene in the Struggle for the Hungarian Throne during the 1290s? 140
Kőhegyi Mihály: Adatok Baja 14—17. századi egyháztörténetéhez 159
Körmendy Kinga: A jogtudó magyar értelmiség és a Curia Romana a XVI. század elején 170
Lengyel András: Bibó és Szent-Györgyi vitája a tudományos intézményrendszer válságáról 176
K. Lengyel Zsolt: Von der Alternative zum Kompromiß. Zur Entstehungsgeschichte des Transsilvanismus 1919/1920 186
Lőrinczy Huba: Ambrus Zoltán és Ernest Renan. Adalékok egy rajongás természetrajzához 194
Marczell Péter: A könyvtáros Csoma göttingeni modellje 202
Maszlennikova, Jelena: A „Nyugat" első nemzedéke és a XX. századi európai irodalom. Gondolatok a mythos-problematikáról..... 214
Megela, Ivan P.: Sztripszky Hiador a 19. század végi, 20. század eleji magyar—ukrán kulturális kapcsolatok tükrében..... 218
Mészáros János: Megjegyzések a magyar és a cseh avantgárd líra tipológiai összehasonlításához..... 226
Mezei Márta: Az utazás kronotoposza a 19. század elejének útirajzaiban 231
Najdenova, Jonka: Magyar adalékok a bánáti bolgár időszaki sajtóban (1867—1920) 238
Norvik, Piret: Estnisch—ungarische Kulturbeziehungen in den Jahren 1869—1918 246
Nyyssönen, Heino: Hungarian Coalition Government of 1945—1947 in Non-Hungarian Literature and some Research Problems — A Finnish Viewpoint 253
Petrova, Liana: A Kossuth-emigráció hatása a bolgár színházművészetre 259
Petrovics István: A korai magyar városfejlődés és az idegen jog..... 264
Pražák, Richard—Deák Eszter: Berchtold Zsigmond és a magyarok .. 271
Puskas, Andrej.: Problemü novejsej isztorii Vengrii i isztoriografii Szovetszkogo Szojuza 276
Rákos Péter: Az újabbkori peregrináció skálája és egy sajátosan cseh—szlovák—magyar példája 282
Ratzky Rita: A francia romantika ismerete Petőfi magánéleti lírájában 288
Ruspanti, Roberto: Három képzeletbeli utazás 301

A. Sajti Enikő: Egy kisebbség szervezkedésének lehetőségei és korlátai. A jugoszláviai magyarság 1918—1929 317
Sándor Klára: A Marsigli-féle székely rovásnaptár és más 15. századi kalendáriumok 322
Sieroszewski Andrzej: Benyovszky Móric — az irodalmi peregrináció példája 332
Szabó Ferenc: Az első világháború hatása a népi életszemléletre..... 339
Szabó Ferenc S. J.: Pázmány Péter, az európai szellemáramlatok közvetítője. Az Opera Omnia Pázmány életművében 347
N. Szabó József: Magyar kultúra — világkultúra. Magyarország kulturális és tudományos kapcsolatai a politikai pluralizmus idején, 1945—1946 363
Szaladze Manana: Egy georgiai (grúz) regény magyar hőse..... 374
Szegfű László: Idegenek, külföldiek Magyarországon a pogánylázadások korában 378
Szendrey, Thomas: The Origin and Development of Christian Democracy in Hungary: the Role of Alexander Giesswein, Writer, Social Reformer and Scholar: 1856—1923..... 387
Szőke György: Magyarok Szolzsenyicinnél — Szolzsenyicin a magyaroknál 396
Sztikalin, Alekszandr.: Ideologicseszkaja i kulturnaja ekszpanszija sztalinizma v Vengrii (vtoraja polovina 1940-h — pervaja polovina 1950-h gg) 400
Szuvizsenko, Leonyid: H. G. Wells „William Clissold világa" című regényének fogadtatása Magyarországon 422
M. Takács Lajos: Az utóbbi két évized magyarországi és kárpátaljai magyar irodalmi és filológiai kapcsolatairól 428
Tatár Mária Magdolna: Bjørnstjerne Bjørnson és szlovák informátorai: mi történt Csernován? 432
Thomka Beáta: Rokon jelenségek az elmúlt évtizedek magyar és jugoszláviai prózájában 443
Tomiš, Karol: Emigráns magyar írók Csehszlovákiában 1919 után..... 447
Újfalusi Németh Jenő: Az Essay on Mantől az Ágis tragédiájáig. Egy ideológia transzformációja 452
Várhelyi Ilona: Magyar irodalmi kapcsolatok nyomai a Finn Irodalmi Társaság archívumában 462
Vinnai Győző: Magyar—jugoszláv kapcsolatok alakulása 1920—1926 között..... 466
Vizkelety András: A Domonkos rend tudományközvetítő szerepe Magyarországon a 13—14. században 473
Zseliczky Béla: A magyar és szovjet társadalmi élet főbb eszmei és reálpolitikai kölcsönhatásai (a magyar demokratizálódási törekvések szempontjából) 480

II.

A peregrináció a magyar irodalom- és művelődéstörténet különböző periódusaiban (írók, művészek, diákok, tanárok, utazók, mérnökök stb.)

1. A klasszikus egyetemjárás

Tonk Sándor—Szabó Miklós: Erdélyiek egyetemjárása a középkor és a koraújkor folyamán 491
Bitskey István: Magyarországi diákok Rómában a középkor végén..... 501
Font Zsuzsa: Wesselényi István egyetem- és udvarjárása (1729—1732) 508
Futaky István: Magyarországi és erdélyi diákok a kisebb német egyetemeken (16—19. század) 517
Gömöri György: Magyar peregrinusok a XVII. századi Angliában 522
Hausner Gábor: Zrínyi Ádám leuveni peregrinációja..... 529
Holl Béla: „Budosso zarandok" 533
Heltai János: A heidelbergi egyetemjárás, 1595—1621 540
H. Hubert Gabriella: Laskai Csókás Péter peregrináció-elmélete 1581-ből 549
Jankovics József: A magyar peregrinusok Európa-képe..... 556
Jügelt, Karl-Heinz: Die ungarländischen Studenten an der Universität Rostock 565
Király Péter: A XVI—XVII. században külföldi egyetemeken járt magyarországi diákok és a zene 589
Kovács József László: Nyugat-magyarországi (soproni) diákok peregrinációja XVI—XVII. századi német egyetemeken 597
Kovács Zsuzsa: Szegedi Pál(ok) Itáliában 605
Ślaski, Jan: Balassi Bálint és Lengyelország. Peregrináció és irodalom a komparatista szemével 617
Szabó András: Magyarok Wittenbergben, 1555—1592 626
Szathmári István: Szenczi Molnár Albert német földön 639
Téglásy Imre: A bujdosó Magyarország (Johannes Sambucus) 645

2. Utazási irodalom, tanulmányutak, emigráció

Pražák, Richard: A magyarok utazásai Cseh- és Morvaországba a középkortól a 19. század közepéig..... 657
Barna Gábor: Magyar zarándokok Európában (A római szentévi búcsúk és Magyarország)..... 667
Birnbaum Marianna D.: Kinek dolgozott Hans Dernschwam? 680

Bodó Ibolya: Magyar nyelvű színjátszás az Egyesült Államokban (1870—1970) 686
Borbándi Gyula: Idegenkedéstől a szóértésig (A második világháború előtti és utáni emigránsok viszonya)..... 694
Botka Ferenc: Déry Tibor „peregrinációs" évtizedeiből (Párizs, 1923—1925 701
Csillag András: Amerika sajtókirálya —Pulitzer József (1847—1911). 712
Dávidházi Péter: Magyarok Shakespeare sírjánál (Az irodalmi zarándoklat természetrajzához) 718
Di Francesco, Amedeo: Magyarok Nápolyban a XIX. században..... 726
Eőry Vilma: Balázs Béla Bécsben és a Csodálatosságok könyve 736
T. Erdélyi Ilona: Egy „ifjú-magyar" író, Erdélyi János Európa-élménye 742
Fülei-Szántó Endre: Új peregrináció és személyiségváltozás 750
Görömbei András: A nyugati magyar irodalom szerepe, helye az egyetemes magyar kultúrában 756
Gyenge Zoltán: Gondolatok a „magyar Faust" értelmezéséhez (Kibédi Varga Sándor: Die Tragödie der Ideen. Amszterdam, 1967)..... 763
Hopp Lajos: Peregrináció és emigráció: Mikes európai útjai 768
Hubert Ildikó: Hrabowszky Dávid Naplója (1848—1852) 775
Illés László: Ungarische Exilliteratur in der Weimarer Republik 784
Kabdebó Lóránt: Napnyugati őrjáratok 790
Kerényi Ferenc: Magyarok a régi Európa színházaiban..... 794
Kissné Novák Éva: Érték és valóság. Kibédi Varga Sándor értékelmélete 802
Kocsondi András: Az ismeretelmélet értelmezése Kibédi Varga Sándor műveiben 808
G. Komoróczy Emőke: Kényszerű peregrináció: a Kassák-kör Bécsben 817
Kovaček, Božidar: Magyar utazók a szerb fejedelemségben..... 826
Kürtösi Katalin: Kanadai magyar költők kétnyelvűsége 831
Magyari A. Sándor: A svájci magyar peregrináció kulturális-irodalmi hatása, eredményei 837
Mák Ferenc: Jámbor Pál párizsi emlékei 845
Molnár Basa Enikő: Changing Views of Amerika 850
Molnár Szabolcs: A kudarc a hazatérés akadálya (Vázlat)..... 859
Sárközy Péter: Magyarok Rómában (Róma szerepe a 18. századi magyar kulturális megújulásban) 865
Schneider Márta: Magyar ösztöndíjasok külföldön..... 876
Sinor Dénes: Szubjektív emlékezések: a berlini Collegium Hungaricum és a párizsi Centre d'Etudes Hongroises a harmincas években 890

Szelestei N. László: Magyarországi ferences tartományfőnökök külföldi útjai a XVII-XVIII. században 897
Szkárosi Endre: Nyelvfölötti magyar világirodalom — a peregrináció irodalmában és az irodalom peregrinációjában 904
Takács József: Fülep Lajos itáliai útjai 911
Tverdota György: Amikor a vonatok elakadtak... 916
Várdy Béla: Kettős és többes kötődés kérdése Magyarországon 925
Várdy-Huszár Ágnes: Nemzettudat a nyugati magyar költészetben, 1945—1955 938
R. Várkonyi Ágnes: Rodostó magyar társadalma és a Törökországi Levelek 954

3. Külföldi utazók Magyarországon

Adriaenssen, Christine: Egy francia szemtanú az 1840—1849-es évek eseményeiről. A liberális magyar nemesség ideológiájának visszhangja az Erdélybe települt Auguste de Gérando írásaiban 967
Bjørn Andersen, Zsuzsanna: Georg Brandes Magyarországon. Levelezés Georg Brandes és Jászai Mari között 973
Chiorean, Ioan: Az erdélyi román értelmiség a magyarországi egyetemi oktatásról a 19. században 984
Corradi Musi, Carla: Sestini és Forni Magyarországon 998
Csernus Sándor: A XV. századi francia útleírások Magyarországképe 1006
Éder Zoltán: Egy olasz utazó Vácott 1780-ban Migazzi püspök udvarában 1020
Héjjas Eszter: Apafi udvara francia szemmel 1025
Karafiáth Judit: „Le Paysan du Danube". Francia írók útibeszámolói a magyarokról és a magyar irodalomról 1033
Kiss Gy. Csaba: Stanisław Vincenz — egy 20. századi lengyel peregrinus Magyarországon 1040
Madácsy Piroska: Kosztolányi francia íróbarátai Budapesten 1047
Melczer Tibor: Egy német svájci peregrinus Magyarországon. Markus Bieler — Radnóti és Pilinszky fordítója 1055
Szőnyi György Endre: Eastward ho! John Dee a kelet-közép-európai udvarokban 1063

4. „Irodalmi utazások"

Babirák Hajnalka: A „leveretés", a „felemelés", a „sérthetetlenség" motívumai és a georgiai tematika Csoóri Sándor költészetében.... 1077

Bodnár György: A lélektani és poétikai szemléletváltás összefüggése a modern magyar elbeszélő irodalomban 1087
Bori Imre: A modern irodalom eszméinek terjedési módjai a magyar irodalomban 1094
Bosnyák István: Becskereki Szabó György, avagy egy paradigmatikus kisebbségi alkotósors — hét életképben elbeszélve 1099
Debreczeni Attila: A „természeti ember" fogalma Csokonai gondolkodásában 1106
Erdődy Edit: Mándy Iván Kornétása 1111
Fejér Ádám: Ady, magyarság, Európa. Ady és a magyar kultúra eszmetörténeti jelentőségéről 1117
Jastrzębska, Jolanta: Mészöly Miklós narrációs képletei 1124
Mózes Huba: Magyarországi szerzők a kolozsvári Napkelet spektrumában 1129
Pomogáts Béla: Az integráció felé. A nyugati magyar irodalom befogadásáról 1134
Rohonyi Zoltán: Döbrentei Gábor: studium és szerepartikuláció 1141
Szabó Zsolt: Székely írók Szegeden 1929-ben 1151
Széles Klára: „— ó, Európa, légy otthonom". Európai eszmék peregrinációja: motívumok egyedi metaforizálódása a mai erdélyi lírában 1154
Szigeti Lajos Sándor: Infinitivus és immigráció 1169
Tötösy de Zepetnek, Steven: Kaffka Margit prózája: az irodalmi feminizmus kezdete Magyarországon 1185
Vajda Gábor: Értékelési problémák az utóbbi két évtized jugoszláviai magyar irodalmában 1195

III.

Magyar nyelvészek külföldön — külföldiek Magyarországon

Petőfi S. János: A szemiotikai szövegtan mint határtudomány (Szövegtani kutatás magyar nyelvi és szociokulturális háttérrel) 1203
Artowicz, Elżbieta: A magyar nyelv hazai leírásának implikációi a külföldiek oktatásában 1219
Békési Imre: Egy szempont a TeSWeST-ből 1227
Bencze Lóránt: „Hungarians have a lot of cultivated lands" (On the Relationship of Hungarian, Old Turkish and Slavic Languages) . 1231
E. Benkes Zsuzsa: Lehetséges-e a szemiotikai szövegtan alkalmazása az iskolai oktatásban? 1236
Berardi Hortobágyi Ildikó: A magyar nyelv oktatása Itáliában Várady Imre és Tóth László munkásságának tükrében 1248

Csécsy-Somjen, Madelaine: Miért nehéz nyelv a magyar? 1255
Csúcs Sándor: Magyarok a votjákoknál 1262
Fazekas Tiborc: A német—magyar kapcsolatok szerepe a magyar nyelvtudomány kialakulásában (16—18. század) 1267
Gerevich-Kopteff Éva: Magyarságőrzés és beilleszkedés Finnországban 1274
Ginter Károly: Tanulmányi célú migráció Magyarországon a II. világháború után 1280
Gortvay Erzsébet: Az anyanyelvi oktatás helyzete Kárpátalján 1945-től napjainkig 1284
Gulya János: Sajnovics, Gyarmathi, Kőrösi Csoma és Göttinga 1287
Güngörmüş, Naciye: Magyar tudósok szerepe a török nyelvújítási mozgalomban 1295
Gyarmath Olga: A helynevek vándorlása az Árpád-korban: Tarhos 1302
Jordanova, Mirella: A magyar alanyos szószerkezetek és bolgár megfeleléseik 1308
Kabán Annamária: Szabó T. Attila tudományos munkássága 1314
Kemény Gábor: Stephen Ullmann (Ullmann István) felismerései a szinesztézia jelentéstani alapjairól 1321
Keresztes László: Budenz József mordvinisztikai munkássága 1328
Kontra Miklós: Tudománytörténeti vázlat ötvenhatos amerikai magyar nyelvészekről 1333
Kótyuk István: Az ö-zés esetei az ungi nyelvjárásban 1339
Latin János: Magyar nyelvtanítás a Columbia Egyetemen (1972—1979) 1343
Máté Jakab: Petőfi S. János általános nyelvészeti és szövegtani tevékenysége 1349
Mikó Pálné: Magyar nyelvleírás a 19. század eleji Bécsben. Márton József és a többiek 1360
Molnár Csikós László: Vendégmunkásság és anyanyelvi műveltség 1368
Molnár Zoltán Miklós: Élőnyelvi vizsgálat és hungarológiai tevékenység 1373
Murvai Olga: Határozottság és határozatlanság a mondatban 1378
Nagy Jenő: Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár nyelv- és művelődéstörténeti jelentősége 1382
Nagy L. János: Értékek és változások Petőfi Sándor János szövegvizsgálataiban 1390
Perrot, Jean: Aurélien Sauvageot présentateur de la linguistique hongrois eaux linguistes français 1395
Petőfi S. János: Megjegyzések a szemiotikai textológia általam kidolgozott koncepciójához 1406
T. Somogyi Magda: A Magyarországon tanuló külföldi műszaki egyetemisták kapcsolata a magyar kultúrával 1409

Somos Béla: Az imago és változásai 1414
Szabó József: A jugoszláviai magyar nyelvjárásszigetek vizsgálatának néhány tanulsága 1425
Szabó Zoltán: A kolozsvári magyar dialektológiai iskola 1430
Szende Aladár: A magyar nyelv és kultúra tanítása a szórványmagyarságban 1433
Szende Virág: Ideiglenesen külföldön tartózkodó családok nyelvi beilleszkedése 1437
Szűts László: Kossa János nyelvművelő munkássága 1442
Tolcsvai Nagy Gábor: Német eszmei hatások a magyar nyelvi normafelfogásban 1447
Tóthné Litovkina Anna: Milyen és mennyi közmondás él a magyar köztudatban? 1452
Varga József: A magyarságtudat alakulása a több nyelvű környezetben 1467
Vass László: Megjegyzések szövegek makroorganizációjával kapcsolatban 1471
Zaicz Gábor: Erdélyi István, a finnugor nyelvész 1478
Zeman László: Hagyomány és kontextus 1484

Hungarológia, hungarika, információ, oktatás

Alföldi László Mihály: Magyar iskolák Nyugaton, 1945—1985 1497
Berke Barnabásné: Kurrens magyar nemzeti bibliográfiai információk külföldi elterjesztése számítógépes szolgáltatások útján 1508
Faragó Lászlóné—Gál Júlia—Kovács Ilona: A külföldi hungarika gyűjtemények felmérése (A Hungarika-anyagot őrző külföldi könyvtárak címjegyzéke című sorozat munkálatai) 1518
Fischer, Holger: Hungarológiai kutatási irányok nemzetközi együttműködése 1524
Halászné Nagy Márta—Németh Mária—Kovács Ilona: Hungarika Névkataszter 1528
Hanák Gábor: Elektronikus közösség (Out of Hungary) 1535
Kovács Ilona: Hungarika dokumentációs műhely — koncepció és távlatok a külföldi hungarika információk feltárásában 1538
Kovács Ilona: Könyvek „peregrinációja": magyar könyvek Amerikában (1900—1930) 1546
Lahdelma, Tuomo: A Jyväskyläi Egyetem hungarológiai programja ... 1555
Lizanec, Petro: Magyarok és magyar tudományos intézmények Kárpátalján 1561
Makkai Béla—N. Rácz Aranka—Kovács Ilona: Hungarika Infomáció és hungarológiai kutatás 1567

Németh S. Katalin: Hungarikák a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekban 1573
Orvos Mária—Szerb Judit—Kovács Ilona: A hungarika bibliográfia rendszere 1581
Pordány László: A szegedi angol nyelvű hungarológia 20 éve 1587
Szilágyi Ferenc: A berlini Magyar Társaság (Bund Ungarischer Hochschüler) Emlékkönyve (1842—) 1592
Tuomainen, Tuulikki: Die Forschungen zur Geschichte Ungarns an der Universität Jyväskylä (Finnland) 1597

Migrációs folyamatok és hatásuk a népi kultúrára

Paládi-Kovács Attila: Újkori migrációs folyamatok az Alföldön és a népi kultúra alakulása 1605
Balassa Iván: A mezőgazdasági vándormunkások műveltség-közvetítő szerepe a Kárpát-medencében 1615
Bárth János: Az észak—déli népmozgás szerepe a Duna—Tisza köze XVIII. századi népesedéstörténetében 1621
Bellon Tibor: Az Alföld és a hegyvidék gazdasági kapcsolatrendszere 1629
Beszédes Valéria: A szegedi kirajzású bácskai magyarok 1639
Dankó Imre: Alföldi tanuló-cseregyerekek a Szepességen 1645
Juhász Antal: Az elvándorlás és a megtelepedés összetevői a Duna—Tisza közi migrációban 1653
Kiss Mária: Családok és kiscsoportok migrációja mint a peregrináció egy formája 1664
Lukács László: A Dunántúl vándorai 1668
Novák László: Migrációs folyamatok és a nagytájak szerepe a népi kultúrában 1674
Székelyné Kőrösi Ilona: Telepítés és migráció egy alföldi mezőváros (Kiskőrös) 18—20. századi életében 1681
Sztrinkó István: Migrációs folyamatok és hatásaik a 18. századi Kiskunság népi kultúrájára 1687
Szűcs Judit: Migrációs és társadalmi rétegződés Pálmonostora és Jászszentlászló példáján 1696
Ujváry Zoltán: A szokásmigráció néhány kérdése 1702

A szegedi táj néphagyományai és művelődése

Bárkányi Ildikó: Gyermekjátékok Mórahalmon 1709
Duró Annamária: A tanya és a zárt település kapcsolata a szegedi határban 1717

Gráfik Imre: Szegedi vállalkozók a népi hajózásban a 19. század közepén 1724
Kríza Ildikó: Mátyás-hagyomány a Dél-Alföldön 1734
Péter László: Nátly József, 1801—1871 1741
Szenti Tibor: A hódmezővásárhelyi és a szegedi nagytáj népességének többszázados társadalmi és családi kapcsolatai 1750
Tripolsky Géza: A két Móra a Délvidéken 1763

Folklór

Erdélyi Zsuzsanna: A szóbeli kultúra forrásszerepe az irodalomtörténeti kutatásban 1773
Faragó József: A magyar—román összehasonlító balladakutatás 1782
Musketyik, Leszja: Ukrainszkij folklor v vengerszkoj folklorisztyike konca XIX—XX vv. 1787
Nagy Ilona: Teremtés a magyar mondákban 1796
Nagy Olga: Eszmék, áramlatok az erdélyi magyar néprajzkutatásban . 1801
Olosz Katalin: Magyar népköltészeti kutatások a két világháború közötti Romániában (1919—1940) 1808
Ráduly János: Magyar folklórhagyományok a kibédi cigányság körében 1814
Voigt Vilmos: Az európai folklór Magyarországon 1818

Eszmék és technikák áramlása Európából Magyarországra — Magyarországról Európába (gazdasági, társadalmi folyamatok, politikai mozgalmak, szellemi áramlatok kölcsönhatásai)

ÁRPÁS KÁROLY *(Szeged)*

Adalékok a magyar—észt irodalmi kapcsolatok történetéhez

Akik valaha is foglalkoztak annak kutatásával, hogy két (vagy több) nép irodalma hogyan és miért érintkezik, azok tudják, hogy ennek kiderítése, megokolása majd mindig csak föltevésekhez vezet. Igaz, ezek a föltevések már csoportosíthatók: adódhatnak a közvetlen érintkezésből,[1] kiválthatja az érdeklődést valamilyen történelmi esemény,[2] az adott szerző vagy a mű ismertetése a cél,[3] lehet alap a „rokonság-tudat",[4] esetleg a fentiek figyelembe vételével kísérlik meg egy kijelölt időszak összegzését.[5]

A magyar és az észt irodalom kapcsolatának vizsgálatát, úgy tűnik, csak a nyelvrokonság-tudat igazolhatja.[6] Munkánk nem ennek irodalmi, megtermékenyítő hatását vizsgálja, hanem azt, hogy ez mennyiben játszott közre a magyar irodalom terjedésében, terjesztésében. Ha eltekintünk a két népköltészet kölcsönös megismerésének igencsak bizonytalan kezdeteitől, ha csak a szépirodalmat vizsgáljuk, akkor a következő időpontokkal találkozunk: magyarul először 1856—1857-ben Peter Mannteuffel elbeszélése szólal meg a finn Ahlquist nyomán,[7] észtül pedig először Petőfi 1879-ben egy naptárban.[8] Nem kívánjuk a 112 év minden észtre fordított magyar művét itt számba venni (pedig nincs még elvégezve ez a feladat[9]), hanem csak egy kis szeletet vizsgálnánk, egy folyóirat-szerkesztőség 1957—1990 közötti tevékenységét.

A Looming (Alkotás) című folyóiratot 1923-ban hozta létre Friedebert Tuglas csoportja, hogy aztán később az Észt Írószövetség lapja legyen. Az 1940-es fordulat után változatlan néven továbbra is kiadták.[10] 1957-től megjelenik heti füzetes melléklete, a Loomingu raamatukogu (Az „Alkotás" könyvtára). Ez a kedvelt, nagy példányszámú sorozat évi 52 számában a mai észt és a világirodalomból közöl műveket, de előfordulnak olyan régebbi, nem feltétlenül szépirodalmi, inkább történeti művek is, amelyeknek (újra)közlése a nemzeti tudatot erősíti. (Bár minden összehasonlítás sántít, de az összevetéshez támpont lehet, ha a folyóirathoz a Nagyvilágot és a Kortársat rendeljük, a periodikához pedig a Modern Könyvtár-sorozatot.) Nem állt módomban a folyóirat és a periodika történetének tanulmányozása, s nem nyertem betekintést az észt(?), a szovjet kiadói politika intézményeinek titkaiba, így az adatok filológiai pontosítása, az okok, döntések hátterének a megvilágítása elmaradt munkámból.[11] Néhol próbálkoztam, de a tények beszélnek majd helyettem (s ha jelentésüket nem is értjük meg mindig, de az adatok még fontosak lehetnek).

Magyar művek a Loomingu Raamatukogu 1957—1990 füzeteiben:[12]

1958/33. Móricz Zsigmond: *Seitse kreutserit* (Hét krajcár 1909.) Pauline Palmeos.[13]

1959/38. Urbán Ernő: *Kaks vaati rummi* (Két hordó rum 19??) Edvin Hiedel.[14]

1960/14. Karinthy Frigyes: *Palun, Häärra upetaja!* (Tanár úr kérem 1916.) Edvin Hiedel.

1960/41. Szabó Pál: *Teispool Doonaus, Tisza taga* (Tiszán innen, Dunán túl 1960.) Edvin Hiedel.

1961/19. Goda Gábor: *Murdvaras* (A betörő 195?) A. Pervik.

1962/14. Fülöp János: *Botond* (1961) Edvin Hiedel.

1963/30. Sarkadi Imre:[15] *Argus* (A gyáva 1962) Tiuu Kokla.[16]

1964/16—18. Sánta Ferenc: *20 Tunni reportaaz* (Húsz óra 1964) Edvin Hiedel.[17]

1964/36. Szabó István: *Köik nisama nagu vanasti.* (Minden olyan, mint régen 1963) Edvin Hiedel.

1965/36—38. Fejes Endre: *Vanarauahoov* (Rozsdatemető 1962) Edvin Hiedel.

1971/8. Örkény István: *Totid* (Tóték 1966) Tiiu Kokla.

1977/10—13. Kertész Ákos: *Makra* (1971) Edvin Hiedel.

1983/51—52. Tamási Áron: *Talv orus* (Tél a völgyben 1949—1966) Edvin Hiedel.

1984/49—52. Sükösd Mihály: *Eeluurimisvangitus.* Kummardus Ingmar Bergmanile (Vizsgálati fogság 1973) Tiiu Kokla.

1986/32—33. Babits Mihály: *Kurgkalif* (A gólyakalifa 1916) Edvin Hiedel.

Nem szeretném azt a hitet kelteni, hogy ezek a kiadványok képviselnék az észt műfordítást, ezen adatok csak az észt könyvkiadás eredményeivel összehasonlítva adhatnak választ kérdéseinkre: mi lehetett az oka az 1971, 1977, 1986 utáni hiányoknak (bár kérdést mi nem is tehetnénk fel).[18] Véleményünk szerint az 1960-as évek közepére, végére már megszűnt a könyvkiadásnak az a végzetes lemaradása, amely az előző évtizedet jellemezte,[19] s így nem volt szükség a magyar irodalmi élet eseményeinek szoros követésére.

A könyvecskék felsorolása után tekintsük át a folyóirat számait is; megláthatjuk, hogy követi az észt olvasóközönség a magyar irodalom alakulását.[20]

Magyar művek a Looming 1957—1990 számaiban:[21]

1963/9: 1357—1364. Illés Endre: *Kahekordne ring* (Kettős kör), Edvin Hiedel.

1963/9: 1364—1370. Fejes Endre: *Luiskaja* (A hazudós), Edvin Hiedel.

1963/9: 1371—1384. Dobozy Imre: *Paduvihm* (Zápor), Edvin Hiedel.

1965/1: 142—150. Garai László: *Kaasaegne künism (Filos, probleemid)*. (Kortársi cinizmus /Fil. kérdések/), a fordító hiányzik.[22]

1970/7: 1065—1067. Képes Géza: *Veepeegel; Viimne seiklus; Musilmad hoivad su nägu* (versek), E. Asu-Ounas.

1971/11: 1745—1749. Képes Géza: *Madachist ja tema „Inimese tragöödia" eestikeelsest tolkest*: I. Madach „Inimese tragöödia" Värssdraama (Madáchról és Az ember tragédiájának észt fordításáról), Jaan Kross.

1973/1: 133—136. Petőfi Sándor: *Kuningatele*; *Orban*; *On ilmatu suur see ilm ja maa*; *Onnelikud pestlased* (versek), Elen Niit.

1973/2: 345—346. Olasz Sándor: *Kirjanduskiri Ungarist: Luuletaja G. Illyési 70. sünnipäeva ja prosaist Z. Móricz 30. surmaaastapäeva tähistamisest* (Irodalmi levél Magyarországról: megemlékezés a költő Illyés Gyula 70. születésnapjáról és a prózaíró Móricz Zsigmond halálának 30. évfordulójáról), a ford. hiányzik.

1973/7: 1163—1167. Balassa Bálint: *Oli taeva sinikumm*; *Hüvastijätt kodumaaga* (versek), Elen Niit.

1974/2: 164—271. Simonffy András: *Toeline letso* (Az igazi lecsó), L. Veskis.

1974/7: 1155—1159. Rab Zsuzsa *Voimalused*; *See linn*; *Mu mahajaíd:etud linnas*; *Aruanne*; *Poolkuu* (versek), Arvo Valton.

1976/8: 1380—1384. Olasz Sándor: *Luuletaja vastutab: Ungari nüüdisluulest* (A költő felel: Magyarország mai költészetéről), a ford. hiányzik.

1979/3: 412—417. Mátyás István: *Tänapäeva ungari proosast* (Napjaink magyar prózájáról), Tiiu Kokla.

1985/2: 257—263. Gereben Ferenc—Kamarás István: *Raamatust ja lugemisest ungaris* (Könyvről és olvasóról Magyarországon), L. Veskis.[23]

1988/10: 1348—1355. Szakonyi Károly: *Rumal lind: katkend roomanist* (Buta madár, regényrészlet) Edvin Hiedel.

1988/10: 1356—1360. Kertész Ákos: *Maailma kord* (A világ rendje), Edvin Hiedel.

1988/10: 1361. Rab Zsuzsa: *Suits* (=), Tiuu Kokla.

1988/10: 1362—1364. Csoóri Sándor: *Tuttavate moistete tagapohi* (Ismerős fogalmak háttere), Edvin Hiedel.

1990/1: 82—85. Pilinszky János: *Pole muud*, *Poletusmärk*; *Mereran-nale*; *Ühe kire marginaaliks*; *Harbach 1944*; *Nelik*; *Trapets ja rööbaspuud*; *Saa voimust* (versek), Tiuu Kokla.

Arra, hogy a folyóirat csak 11 évfolyamában közölt magyar művet, s hogy a többiben miért nem, lehet magyarázat, hogy több folyóirat is megjelentetett fordításokat[24] (s nálunk sem sűrűn jelennek meg észt írások).[25] Mindenesetre úgy tűnik, hogy a közelmúltban nem érvényesültek a két irodalom egymás iránti közeledésének azon tendenciái, amelyek a két világháború közötti kulturális kapcsolatokat megteremtették.[26] Ennek okairól majd a történészek, a politológusok beszélhetnek, vádaskodás nélkül.

A dolgozat logikája megköveteli, hogy arról is szóljunk: volt-e, s milyen hatással az észt irodalomra a megismert (ismertetett) magyar irodalom. Véleményünk szerint (s ez már nem csak egy folyóirat 34 esztendős munkájának ismeretén alapul) az észt irodalomra a magyar nem fejtett ki hatást.[27] A nyelvrokonság gondolata sokat jelentett az észt polgári irodalom kezdeteinél, erre támaszkodhatott a két világháború közötti szakasz rokonságkutató, -népszerűsítő publicitása (de igazi életet lehelni belé csak a kulturális téren történő tevékenységgel nem tudhatott). Ha a nyelvrokonságot nézzük, vagy még inkább a szomszédságot, akkor látjuk, hogy a finn irodalom napjainkban is összehasonlíthatatlanul nagyobb hatást gyakorol — a támogatott szovjet-orosznál is nagyobbat. Ugyanakkor arról sem szabad megfeledkezni, hogy az észt irodalom kellően megizmosodott, így nincs deklarált szüksége ilyen jellegű hatásokra.

A magyar—észt irodalmi kapcsolatok további fejlődése a kiadók és a tömegkommunikációs intézmények rugalmasságán alapul. Közönséget kell nevelni, amely ugyan hajlamos időnként a nyelvrokonság, az őstörténet kapcsán felfigyelni a rokon nyelvű irodalmakra, de a kérdésnek e kampányszerű kezelése nem oldja meg a bajt, ti. nem ismerjük az észt irodalmat (persze a többi rokon népét sem, hogy a szomszéd népek irodalmáról ne is szóljunk). A mindannyiunkat érintő, érdeklő (s így mindkét irodalomban élő) témájú műveket kellene előnyben részesíteni: a föld és a tőle elszakadó, azt újra megtaláló ember, a különböző erkölcsi normák szorításában vergődő, totális rendszerekben élő egyén, a kis népekre oly jellemző nemzeti öntudat és az európaiság, az egyetemesség (internacionalizmus) kihívása. A tér elválaszt minket, a rokonságon alapuló ősi kultúra olyan távoli és bizonytalan, a tudósokon, kutatókon kívül senki sem tud róla, de a 20. század történelme összebilincselt. Legyen élővé ez a kapcsolat!

Jegyzetek

1 Pl. ItFüz. 28. Fenyő István: *Reformkori irodalmunk az egykorú orosz sajtó tükrében.*

2 Pl. ItFüz. 32. Csanda Sándor: *A törökellenes és kuruc harcok költészetének magyar—szlovák kapcsolatai.*

3 Pl. Kamarás István: *Utánam, olvasó! A Mester és Margarita fogadtatása, értelmezése és hatása Magyarországon.* Bp., 1986.

4 Pl. Domokos Péter: *Szkítiától Lappóniáig*. A nyelvrokonság és az őstörténet kérdéskörének visszhangja irodalmunkban. Bp., 1990.
5 Pl. ItFüz. 84. Sivirsky Antal: *Magyarország a 19. századi holland irodalom tükrében*, és ItFüz. 89. Czigány Lóránt: *A magyar irodalom fogadtatása a viktoriánus Angliában, 1830/1914.*
6 A kérdés egyik legjobb összefoglalása Domokos Péter: *A kisebb-uráli népek irodalmának kialakulása*. Bp., 1985. 18—98. és 241—302., illetve Domokos Péter: *Handbuch der uralischen Literaturen*. Studia uralo-altaica 18. Szeged, 1982. 6—109.
7 MFilFüz. 24. Radó György: *A Szovjetunió uráli és türk népeinek irodalma Magyarországon*. 14.
8 Timár Máté: *A jövendő tavaszán*. In: *Az uráli népek történelme és műveltsége*. Szerk.: Erdődi József. Bp., 1966. 208.
9 Az Országos Széchényi Könyvtár számítógépes nyilvántartásának HUN és HUNG jelzésű adattárára utalok.
10 E. Nirk: *Eeesti kirjandus*. Tallinn, 1983.
11 Itt szeretném megköszönni a Tartui Egyetemi Könyvtár igazgatójának, M. Ermelnek és munkatársainak, valamint L. Jürgensonnak és T. Lebanenek segítő közreműködését.
12 Az összeállításban először a megjelenés szerepel, majd a szerző és a cím után az eredeti cím és a keletkezés dátuma következik — utóbbiak zárójelben, végül közlöm a fordítót.
13 Pauline Palmeos, Paul Ariste tanítványa, a tartui egyetemen nemzedékeknek oktatta a magyar nyelvet. Lásd még Márkus B.: *Rokonaink képviselője*. Hajdú-Bihari Napló, 1972. III. 25.
14 Edvin Hiedel: *Hogyan fordítok magyarból*. Élet és Irodalom, 1967. X. 14. 4. és A. Kiszeljov: *A magyar irodalom észt fordítói*. Fáklya, 1986. VIII. 31. 16.
15 A mű ugyan 1960-ban született, de Sarkadi halála (1961) és az 1962-es Kortárs-vita felhívhatta rá a figyelmet.
16 Kiss Jenő: *Irodalmunk észt fordítója*. (Beszélgetés Tiiu Kokla műfordítóval). Élet és Irodalom, 1973. VI. 2. 7.
17 Az eltérő cím oka: a Kortársból fordította (Ld: 14.)
18 Csak az összevetés kedvéért: a Modern Könyvtárban 1958 és 1990 között az alábbi észt művek jelentek meg: 168. *Előérzet*. Mai észt elbeszélők. (E. Vetemaa 1, Mati Unt 1, Mats Traat 2, Arvo Valton 5 mű); 275. Arvo Valton: *A hurok és más elbeszélések*.; 466. Mati Unt: *Őszi kavargás*.
19 Ld. Függelék 2. és Erdődi József: *Ne becsüljük le magunkat!* Irodalmi Újság, 1956/29. 8. (1940—56 között önálló kötetben Petőfin kívül Vas Zoltán *Tizenhat év fegyházban* és Zalka Máté: *János, a katona* jelent meg.)
20 NB! A Looming egy időben a Tiszatáj testvérlapja volt.
21 A csoportosítás abban tér el az előzőtől, hogy a verseknél eltekintettem a fordítástól és a többi esetében is a magyar közlés dátumától (a visszafordított címek miatt nem lehetett pontosan dolgozni).
22 Nem sikerült kideríteni, hogy azért, mert szerkesztői fordításról van szó, vagy mert eredetileg is észtül írta.
23 Itt közölték először, a fordító kéziratból dolgozott.
24 A választékból csak néhány cím: Keel ja kirjandus (Nyelv és irodalom), Kirjandus ja kunst (Irodalom és művészet), Noorus (Ifjúság), Sirp ja vasar (Sarló és kalapács), Vikerkaar (Szivárvány).
25 Jelzésként, a Nagyvilág azonos időszakban 20 évfolyamában közölt valamilyen észt vonatkozású anyagot. Helyhiány miatt csak az éveket adom meg: 1960, 1962, 1969—1971, 1973—1979, 1981—1984, 1986, 1989—1990.

26 Bár a tudományosság kritériumát ritkán elégítették ki, de az eleven kapcsolattartásért sokat tettek a következő folyóiratok: Turán, Északi rokonaink, Fenno-Ugria, Fenno-Ugrica, Napkelet. A Fenno-Ugria és a Fenno-Ugrica háromnyelvű volt, már megjelenésében is összekötötte a finn, az észt és a magyar olvasóközönséget. A színvonal szakszerű minősítése még hiányzik, a kiadványok hiányosak, sérültek; a legnagyobb terjedelmű magyar bibliográfia (a Jávori Jenő szerkesztette *A finnugor népek irodalmának bibliográfiája* Bp., 1975.) sem tartalmazza az összes figyelembe vehető könyvészeti adatot.

27 Ugyanez vonatkozik a magyar irodalomra is, hasonló megjegyzéssel a finnre vonatkoztatva. Az érdekes az, hogy e hatást szomszédság nélkül, jobbára egy mű: a *Kalevala* érte el.

Függelék 1.

A Looming elődjében, az azonos nevű folyóiratban 1923—1940 között megjelent magyar írások:

1923/4: 280—285. Faragó József: *Ungari rahvaluule* (Magyar népdalok), a ford. hiányzik.
1923/6: 433—443. Faragó József: *Ungari uuemast kirjandusest* (Magyarország újabb irodalmáról), a ford. hiányzik.
1924/4: 225—230. Madách Imre: *Katke „Inimese tragöödiast"* (Részlet Madách *Az ember tragédiájá*ból), A. Murakin.
1924/4: 278. Virányi Elemér: *Eelmarkus: Imre Madách 1823—1825*, (Előszó), a ford. hiányzik.
1924/4: 278—281. Csekey István: *Riiklik-filosoofilised elemendid Madáchi „Inimese tragöödias"*: Autori 100 sünnipäeva puhul (Államfilozófiai elemek Madách „Az ember tragédiájában"), a ford. hiányzik.
1927/5: 462. Reviczky Gyula: *Kaduv noorus* (Tűnő ifjúság), A. Kruus.
1927/5: 462—463. Szabolcska Mihály: *Grand Café-s Pariisis* (A párisi Grand Café-ban), A. Kruus.
1927/5: 463. Ady Endre: *Surmahobused* (A Halál lovai), A. Kruus.
1937/2: 208—210. Képes Géza: *Sügiseleegiad. Sügisene ohe. Meie luuletajd. Vilmne meisterriteos* (versek), M. Under.
1938/1: 79—86. és 2: 224—232. Fazekas Jenő: *Ungari uuemast kirjandusest* (Magyarország újabb irodalmáról), a ford. hiányzik.

Függelék 2.

A fordulat utáni Looming lapjain megjelent magyar művek 1940—1956 között:

1949/10: 1121—1124. Petőfi Sándor: *Voitlus*, *Närudes sangarid*; *Nukker sügistuul* (versek), L. Mägi.
1953/1: 62—65. Petőfi Sándor: *Lahingalaul*; *Tasandik*; *Väriseb poosas, sest. . .*; *Kevad sulle kallis on*; *Tuul viib oilnelt lehe ära* (versek), E. Hiob.
1954/12: 1496—1501. Petőfi Sándor: *Tisza*; *Kaubategu*; *Naine ja mook*; *XIX sajandi luuletajad*; *Kes mees on, meheks jäägu* (versek), Elen Niit.

SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE *(Budapest)*

Róheim Géza és az uráli folklór

1. Rilke, Grillparzer, Kokoschka, Wittgenstein, Klimt, Werfel, Doderer, Mahler, Schiele, Weininger, Friedell, Hoffmanstahl, Schnitzler, Musil, Kafka, Freud — a sor még hosszan és bízvást folytatható — fémjelzik azt a néhány évtizedet, amelyik egy egész korszakot, a Monarchia korszakát zárja le Ausztria és Magyarország történelmében. Bármilyen aspektusú legyen is a megközelítés módja és célja, az időszakot vizsgálók mindig megegyeztek abban, hogy a sokféle irányzat jelenlétének köszönhetően a rendkívüli szellemi pezsgés a századfordulós Bécs egyik legfőbb attribútuma. Hogy mindezek az áramlatok milyen mértékben érték el Budapestet, illetőleg hogy Magyarország milyen mértékben járult hozzá ennek az időszaknak a sajátos arculatához, még sok tekintetben tisztázatlan, annyi azonban tény, hogy volt legalábbis egy tudományterület, amelynek centruma Bécs mellett Budapest volt, s ez a pszichoanalízis. A budapesti iskolát Hermann, Kovács Vilma, Róheim, de legfőként Ferenczi neve tette méltán híressé, a 45 utáni magyarországi politikai változások azonban egycsapásra megsemmisítettek szinte minden lehetőséget továbbélésére. A pszichoanalízis a 40-es évek második felétől stigmatizált elméletnek minősült, amelynek jó bizonyítéka, hogy Freud-mű 1946 után már nem jelenhetett meg Magyarországon, s közel negyed századnak kellett eltelnie, amíg fordításban újból publikálták (Erős 1989, 14). Mindebből pedig az is következik, hogy mindazok a diszciplínák, amelyek például magyarázó elvként körükbe vonták a pszichoanalízist, szintúgy kegyvesztetté váltak. Nem történt ez másként a pszichoanalitikus etnológia esetében sem, s ennek tulajdonítható, hogy e sajátságos tudományág megalkotója és munkássága hosszú évtizedekre a honi tudományosság spektrumának a peremére szorult.

Dolgozatom célja, hogy Róheim Géza munkásságában körülhatároljam azokat a területeket, amelyek az uráli népek folklórjának valamely vetületéhez kapcsolódnak. Témaválasztásomat az indokolja, hogy noha Róheim munkái közül mindössze kettőnek a címe (Róheim 1915a, 1954) utal finnugrisztikai érdekű tartalomra, a magyar folklórkutatásokban végzett munkásságának jelentős hányada — ti. az, amelyik a magyar hiedelemvilág eredetének a földerítésére vonatkozik — egyszersmind a finnugrisztika ilyen irányú kutatásához is fontos hozzájárulást jelent, márpedig — tudomásom szerint — életművének, s így ezen belül a finnugor vonatkozásoknak a (hazai) földolgozására eddig nem került sor. Mondandómmal Róheim tudományos értékeléséhez szándékozom hozzájárulni, s egyszersmind megemlékezni is róla, születésének centenáriuma alkalmából.

2. A magyar hitvilág kutatását három név fémjelzi: Ipolyi Arnoldé, Róheim Gézáé, Diószegi Vilmosé. E három közül a középső, a Róheimé, generációk sora számára maradt ismeretlen Magyarországon a harmincas—negyvenes évektől kezdve majdhogynem a legutóbbi időkig, s a legszűkebb szakkörökön kívül ugyan honnan tudhatta volna bárki is, hogy van egy sajátos diszciplína, a pszichoanalitikus etnológia, amelynek ő volt a megalapítója, s amelynek révén olyan világhírre tett szert, hogy műveit százezres példányszámban adták ki s adják ki mindmáig — külföldön. Éppen ezért talán nem haszontalan vállalkozás (Verebélyi 1977 nyomán) rövid bemutatással kezdenem.

A tehetős polgári családból származó Róheim a budapesti egyetem hallgatója, ahol földrajzot, általános nyelvészetet, angol irodalmat, magyar irodalmat és — szempontunkból különösen hangsúlyozandóan — finnugor nyelvészetet hallgat. Németországi tanulmányai során nyílik alkalma a kor jeles képviselőitől általános etnológiát, vallástörténetet, összehasonlító néprajzot tanulni. A széles érdeklődés és a szerteágazó ismeretanyag tehát már a kezdetektől fogva jellemző Róheimra, s teszi később oly különlegessé egész munkásságát. Huszonhárom éves, amikor földrajz főtárgyból és keleti népek őstörténete, valamint angol filológia melléktárgyakból doktorál. Néhány év múltán a Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtára szakdíjnoka lesz, ahol a folklór anyag feldolgozása a feladata. 1917-ben a Magyar Királyi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara magántanári címért benyújtott kérelmét elutasítja. 1919-ig dolgozik a Nemzeti Múzeumban, s addigra nemcsak több, a Magyar Néprajzi Társaságban tartott előadás és hosszabb-rövidebb tanulmány szerzője, nemcsak megindítója a majdnem rögtön hamvába hullt Néplélektani Dolgozatok című könyvsorozatnak (elévülhetetlen érdemként az első és egyetlen kötet, Bibó István *A számok jelentése és a gondolkodás alapformáinak története* című kiváló, s mostanáig szinte hozzáférhetetlen művének közzététele külön kiemelendő), hanem egyre elmélyültebb ismerője a pszichoanalízisnek is: „A pszichoanalízissel való megismerkedés döntően befolyásolta egész további pályájának alakulását" (Verebélyi 1977, 581). 1919-ben élete s pályája sorsdöntő fordulathoz ért: máig is kevéssé tisztázott okok miatt, de mindenesetre a Tanácsköztársaság eseményeiben vállalt valódi és/vagy vélt tevékenységére hivatkozva fegyelmivel elbocsájtják állásából; ezzel a „hivatalos" magyar tudományosság kiveti magából, s noha néhányszor még publikál magyarul és itt-ott előadásokat is tart, megszűnik számára minden lehetőség arra nézvést, hogy a magyar folklórkutatásokban azt a helyet és funkciót töltse be, amelyre valójában hivatott lett volna. Elhallgattatásának jó bizonyítéka, hogy 1919 és 1928 között, azaz majd húsz esztendő alatt 130 publikációja látott napvilágot, s ezek közül alig 20 Magyarországon (felerészben napilapokban); 1920 és 1923 között egyetlen egyszer sem jelent meg itthon nyomtatásban. 1919-ben Helios álnéven írt két cikket a Pester Lloydba. 1920-ból az *Adalékok a*

magyar néphithez, 1925-ből *A magyar néphit és népszokások*, 1932-ből pedig *A csurunga népe* említendő (vö. Róheim 1919ab, 1920, 1925, 1932) mint jelentős mű, a többit egy-két kis tanulmány, illetőleg főként újságcikk teszi ki. Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy Róheim felhagyott volna kutatásaival. Olyannyira nem, hogy 1921-ben Freud-díjat kap a pszichoanalízisnek más tudományterületen való alkalmazásáért, s 1928 és 1931 között módja nyílik az első nagy terepmunkára — a primitív népek szokásait tanulmányozandó — új-Guineában majd Arizónában az indiánok között. *A csurunga népe* című, élvezetes (s antikváriumokban még itt-ott föllelhető), a nagyközönség számára írott munkája a legközvetlenebb híradás eredményeiről. 1938-ban Amerikába emigrál. Róheim zsidó származású volt. E tény, s 19-es múltja „halmozottan hátrányos helyzetűvé" avatta őt a harmincas évek legvégén Magyarországon. Amerikában érik be pszichoanalitikusi, antropológusi tevékenysége, s nem túl hosszú élete vége felé (1958-ban halt meg) itt tér vissza régi témáihoz, sokszor mintegy újraértékelve korábbi eredményeit. „Az Amerikában töltött másfél évtized alatt nem sikerült Róheimnak igazán belekerülnie a tudományos közéletbe. Analitikus körökben túl merevnek tartották nézeteit, az antropológus és etnográfus kortársak pszichoanalitikus megalapozottságú nézeteivel szemben támasztott ellenkezését pedig életében nemigen tudta áttörni. Állandó honvágy gyötörte, de hazatérési, illetve látogatási szándékait sem tudta már megvalósítani" — nyilatkozta egyik ismerője (idézi Verebélyi 1977, 48). Hogy halála után miként és miért tehetett szert akkora világhírre s elismertségre, sajátos társadalmi és vele összefüggő, uralkodó gondolkodási áramlatokkal hozható kapcsolatba; fölfedésük, értelmezésük nem feladatom. Annyi azonban tény, hogy mind e hírnév megtorpant Kelet-Európa, de legalábbis Magyarország határainál: 1945 után a vörös múlt s a zsidó származás már nem lehetett kirekesztő tényező, ám helyébe lépett egy újabb diszkriminatív szempont, a pszichoanalízis és minden, ami hozzá társulva a hetvenes—nyolcvanas évekig itthon csak elmarasztalható volt. Az 1945 és a *Magyar és vogul mitológia** megjelenése közti évtizednyi időben mindössze háromszor jelenik meg híradás róla ismertetések formájában az Ethnographia lapjain (Dégh 1947, Wagner 1947ab). A *Magyar és vogul mitológiát* egyedül Dömötör Tekla ismerteti 1958-ban, ugyancsak az Ethnographiában. E kevéske regisztrálni valón aligha csodálkozhatunk, hiszen ezekben az években, de még később is, hogyan szerezhettek volna tudomást etnográfusaink arról, mit ír egy kolléga Amerikában?

* A magyar fordításban is megjelent Róheim-művekre dolgozatom szövegében mindvégig magyar címükkel hivatkozom, de a megjelenések időpontjaként az eredeti és a magyar fordítás megjelenésének időpontját is megadom. Az irodalomjegyzékben az eredeti szövegek megjelenési időpontja szerint sorolódnak föl a hivatkozott dolgozatok.

3. Fölmerül a kérdés, vajon a hazai szakmai körök számontartották-e, s ha igen, miként tartották számon Róheim Gézát az elmúlt negyvenöt év alatt? Szóltak-e róla írásban, s hogyan szóltak? Az itt következő összeállítás bizonyára jócskán kiegészíthető, de — legalábbis szándéka szerint — elfogulatlanságra törekszik.

Az imént említett ismertetések után 1954-ben Diószegi Vilmos, kinek — témaválasztását illetően — Róheim elődje volt, nagy metodológiai tanulmányában, *A honfoglaló magyar nép hitvilága kutatásának módszertani kérdései* című̈ben elismeréssel szól a Róheimtól követett módszerről („. . .eredménye helyes néprajzi elv alapján szűrődött le. . .” — Diószegi 1954, 22), a pszichoanalízist viszont a marxizmus nevében mint tudománytalant, mindenestől elveti, s egyszersmind le is választja Róheimnak az összehasonlítások révén nyert eredményeiről: „. . . néprajzi hasonlatai azonban módszeresek voltak, s mivel élesen elválaszthatók az azokon épülő tudománytalan pszichoanalitikus elemzésektől, magyarázatoktól, így a néprajzi eredményeket nem kell elvetnünk” (22). Ami azonban az ősvallás-kutatás módszereit illeti, már nem fogadja el Róheimot: „Mivel Róheim módszere a *mai magyar* néphit kutatására helyesnek bizonyult, azért föl sem merül annak lehetősége, hogy az a *honfoglaló magyar* hitvilág vizsgálása szempontjából tökéletlen lehet” (23). Ami pedig a téma kutatásának Róheim utáni történetét illeti, meglehetős egyértelműséggel fogalmaz: „A magyar ősvallást a *maga egészében*. . . képzett kutatók Róheim után meg sem kísérelték elemezni. Őstörténetünk e fontos területe dilettánsok kezébe csúszott” (23). Négy évvel később, 1958-ban *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben* című munkájában pedig világosan rámutat: „Róheim kitűnően ismerte a szomszédos népek. . . hiedelmeit, de csak kis mértékben tanulmányozta a szibériai népek hitvilágát. Következésképpen a magyar néphit szomszédos népektől kölcsönzött rétegeit a lehető legteljesebb mértékig feltárhatta, viszont a legrégibb — a sámánhittel kapcsolatot mutató hiedelemcsoportnak — csak töredékeit mutathatta ki” (Diószegi 1958, 6). Diószeginek Róheimról alkotott véleményét nem véletlenül idéztem hosszabban, okaim többszörösek: 1. értékelésében bennfoglaltatik mindaz, amit a Róheimról később szólók is általában osztanak; 2. Diószegi munkáiban mindvégig számol Róheim adataival, nézeteivel és eredményeivel; 3. Róheimnak a szibériai népek hitvilágáról való ismeretei kapcsán hadd jegyezzem meg: majdnem szükségszerű, hogy számosabbak voltak ismeretei a környező népek hitvilágáról, mint a szibériai népekről, hiszen a rendelkezésére álló szakirodalom nem volt oly bőséges az utóbbiak tekintetében. Ami pedig ezen belül a finnugor népeket illeti, illetőleg legfőként az obi-ugorokat, alig van mit Róheim szemére vetnünk, hiszen a műveihez járuló jegyzetapparátus éppen arról tanúskodik, hogy — noha terepmunkát soha nem végzett finnugor népek körében — jó ismerője volt az elérhető szakirodalomnak, s Beke Ödönnel, Fokos-Fuchs Dáviddal is tartotta a kapcsolatot.

E megjegyzések természetesen semmit nem vonnak le Diószegi vélekedésének jogosságából.

Ugyancsak 1958-ban jelent meg Dömötör Tekla ismertetése a *Magyar és vogul mitológiá*ról, amelynek elvi kiindulása az ún. Csernyecov—Steinitz-féle elméletnek — különösen Györffy történeti kutatásaira támaszkodva — a magyar ősvallásra való vonatkoztatása (Dömötör 1958). Noha a recenzens Róheim fejtegetéseit több helyütt is nehezen követhetőnek ítéli, s legproblemtikusabbnak a pszichoanalitikus kommentárokat tartja, módszerében jelentős alkotásnak tekinti, hiszen az obi-ugor és magyar folklór anyag rendszeres összevetése valósul meg benne, s így e vonatkozásban a kezdeményezés mindenképpen Róheimé. Húsz esztendővel később, 1978-ban publikálja Dömötör Tekla *Róheim Géza és a magyar ősvallástudás* című megemlékezését, amelyben Róheimnak a finnugrisztika szempontjából leglényegesebb eredményeire is rámutat (Dömötör 1978), s mivel ezek témám szempontjából különösen fontosak, érdemes idéznem őket: 1. a *mana*-fogalom: „Róheim volt az, aki a *mana* (varázserő) fogalmát szinte elsőnek vizsgálta a finnugor népeknél, mert joggal gondolta, hogy ezt a vallásetnológiai alapfogalmat az uráli népeknél is megtalálja. . . .Véleményem szerint az uráli népek vallásával foglalkozó tanulmányok e téren a mai napig sem kielégítőek" (446); 2. a samanizmus: a magyar táltoshitet az urál-altaji samanizmusból eredeztette (446); 3. az obi-ugor és magyar ősvallás összefüggései (449) — amelyekre dolgozatom második felében még részletezőbben visszatérek.

Voigt Vilmos 1965-ben *A sámánizmus mint etnológiai kutatási probléma* című ismertetésében, majd 1976-ban *Glaube und Inhalt* című tanulmánykötetében idézi Róheimot az ősvallástudók között, s 1978-ban a *Shamanism in North Eurasia as a Scope of Ethnology* című munkájában, amelyben a kérdés leglényegesebb bibliográfiáját adja, ugyancsak ott szerepel Róheim (Voigt 1965, 1976, 1978). *Folklorisztika és őstörténet* című tanulmányában (az ún. ezüst kötetben — Voigt 1977a), amelyben az őstörténeti kutatások széleskörű metodológiai áttekintésére kerít sort, Róheimot mint az ősvallástudás jeles művelőinek egyikét pl. Bán Aladárral, K. Kovács Lászlóval, Diószegivel, s másokkal, módszereikkel s eredményeikkel összevetve értékeli. A Világirodalmi Lexikonban (Voigt 1977) a legjelentősebb freudista etnológusként mutatja be, és summázza is Róheim itthoni fogadtatását: „Róheim elgondolásait a magyar kutatás korán nagyra értékelte, de a szorosabban vett magyar folklorisztika mindvégig távol maradt alkalmazásuktól" (289). A Világirodalmi Lexikon kötete, amelyből Voigtot idéztem, az 1970-es évek második felében jelent meg. Addigra már — voltaképpen az évtized elejétől — a freudizmus megítélése (emlékezzünk a Diószegi idézetre!) igazolhatóan megváltozott, amit talán elegendő az 1971-ben Buda Bélától szerkesztett *A pszichoanalízis és modern irányzatai* című tanulmánygyűjteménynek a megjelenésével példázni (Buda 1971). Megjegy-

zendő, hogy Freud-tanulmányok vagy fejezetek magyar fordításai már 1969-ben és 1970-ben is megjelentek (vö. Erős 1989, 14—15). A Buda Béla szerkesztette kötet bevezetőjében, s később például Erős Ferencnek *Pszichoanalízis, freudizmus, freudomarxizmus* című monográfiájában is föllelhető Róheim neve (Erős 1986), mégpedig a matriarchátus eredendőségét és előbbrevalóságát állító Malinowskival összefüggésben; Róheim e felfogással szemben ugyanis az Ödipusz-komplexust tette meg univerzális biológiai tényként.

A hetvenes éveknek ez az ideológiai enyhülése szolgál magyarázatként egyszesmind arra is, hogy miért éppen akkor kezdenek megjelenni a Róheimról szóló írások; a Dömötör Tekláét, Voigt Vilmosét már említettem, de ide sorolható még Gunda Béla (1977) vagy a magyarra fordított W. Muensterberger-emlékezés is (1979 — amely 1978-ban a Magyar Néprajzi Társaságban hangzott el, Róheim halálának 25. évfordulója alkalmából), s természetesen Verebélyi Kincső, akiről még részletesebben szólok, s aki a legtöbbet tette Róheim elismertetéséért. Előbb azonban, s hogy ne legyek igaztalansággal vádolható, le kell szögeznem, hogy már a hatvanas évektől kezdve alig említhető olyan rangosabb, a magyar vagy a finnugor hitvilággal is foglalkozó kézikönyv, tankönyv vagy lexikon, amelynek bibliográfiai adatai közül hiányoznának Róheim munkái, s Varga Mária Róheim-bibliográfiája is 1964-ben jelenik meg (Varga 1964). (Persze ellenpéldák is fölhozhatók, neve Vértes Edit 1990-ben megjelent mitológiai kötetéből is kimarad — Vértes 1990).

Verebélyi Kincső 1977-ben publikálja széleskörű anyaggyűjtésen alapuló Róheim-életrajzát és pályaképét (Verebélyi 1977), az elsőt a magyar szakirodalomban, s megszerkeszt két gyűjteményes kötetet is Róheimnak részben régebbi, eredetileg is magyarul írt és valamivel későbbi, angolból fordított tanulmányaiból, illetőleg tanulmány-részleteiből. *A bűvös tükör* (Róheim 1984a) — címében őrizve az eredetileg itthoni kiadásra tervezett, de már meg nem jelenhetett *Spiegelzaubert* — és a *Primitív kultúrák pszichoanalitikus vizsgálata* 1984-ben látott napvilágot (Róheim 1984b), s az utóbbiban nem kisebb tanulmánnyal, mint a *Magyar és vogul mitológia* magyar szövegével. A kötetek Verebélyi Kincső írta elő-, illetőleg utószavai a műfaj kereteit meghaladó elemzések, Róheim munkásságának első elmélyült, s méltó értékelései, egy monográfia ígéretes előfutárai. Székács István tollából pedig az utóbbi gyűjteményben végre a pszichoanalitikus Róheim bemutatására is sor kerül (Székács 1984), s megszűnni ígérkezik életművének az az egyoldalú ismerete és megítélése, amelynek ténye s oka Verebélyi megfogalmazásában így idézhető: „Ma Magyarországon elsősorban a magyar néphit és népszokások kutatójaként, valamint a modern etnológia egyik első szakképzett hazai képviselőjeként szokás őt számon tartani, mivel magyarul megjelent művei főként e tárgykörből íródtak. Pszichológiai kutatásait érdemben alig méltatták itthon, a nemzetközi szakirodalom —

szintúgy egyoldalúan — viszont csak a pszichoanalitikus antropológia úttörőjeként értékeli, s életpályája korai szakaszát nem ismeri. E kétirányú torzítást egyfelől a történelem kényszere folytán sajátosan alakuló életút magyarázza, másfelől pedig a különböző szellemi-kutatási irányok koronként változó divatja" (Verebélyi 1984a, 489).

4. Róheim Géza finnugrisztikai ismereteit egyetemi évei során alapozta meg; a rokon népek iránti szüntelen érdeklődését munkáinak hivatkozásai igazolják a legközvetlenebbül. Míg tanulmányai közül hat olyat emelhettem ki, amelyik egyik vagy másik finnugor nép valamely folklór-jelenségének a magyarázatát kísérli meg, addig ennek a többszörösére rúg finnugor motívumokat analógiaként fölsorakoztató publikációinak a száma. Azt gondolom, hogy e párhuzamok számontartása tipológiai szempontból nem lenne minden haszon nélkül való, s ennek alátámasztására álljon itt egy rövid válogatás Róheimnak azon cikkeiből, tanulmányaiból, amelyekben az egyes finnugor népek folklór-anyagának az elemei tűnnek föl analógiákként említve (mindenhonnan csak egy-két motívumot emelek ki).

A *Sárkányok és sárkányölő hősök* (Róheim 1911) a sárkányszerű vízi démonokról, a sárkányoknak bemutatandó emberáldozatról, az embertől elnyelt sárkányokról, sárkányszerű halakról emlékezik meg. A *Sámánkodó gyógyítás nyoma egy gyermekversben* (Róheim 1912) című̈ben (a „síppal, dobbal, nádi hegedűvel" gyógyító versikéről van szó) arról találunk analógiát, hogy a megölt medve is más — s nem osztják — nemzetiségűt nevez meg leölőjeként. *A varázserő fogalmának eredeté*ben (Róheim 1914) arra kapunk választ, hogy a finneknél, obi-ugoroknál, volgaiaknál a táltost vagy a sámánt a tűznek, a fénynek, a melegnek a heve, ereje szükségszerű tulajdonságként jellemzi. *A külső lélek és szinonímái a népmesében* (Róheim 1915b) című dolgozatában a mana-fogalomnak a bűvös erő, élet, halál, szív, sors, talizmán fogalmaiban való jelentkezésére hoz párhuzamokat. *Az élet fonalá*ban (Róheim 1916) osztják és szamojéd analógiát találunk arra, hogy a köldökzsinórt, azaz az élet fonalát miféle hiedelmek veszik körül. A *Spiegelzauber* (Róheim 1918c) című, nagyszabású tanulmányában a vogulból a tükör és a gyermek kapcsolatára, a zürjénből a látók (jósok) tükrére, a finnből a szerelmi varázslásra hoz példát. A *Nefanda carmina* (Róheim 1918b) az égetéssel kapcsolatos rontó varázslás párhuzamát adja a votjákból. A *pszichoanalízis és etnológia* (Róheim 1918a) osztják és votják analógiával szolgál arra nézvést, hogy a medvét megölők miként mentegetik magukat, s próbálják nem szándékosként föltüntetni tettüket. A *Mágia és lopás az európai folklórban* (Róheim 1940) címet viselő tanulmány a mágia és a lopás szoros kapcsolatát, azonosságát az észtből és a votjákból példázza. A *Kharón és az obulus* (Róheim 1945) lapjain hosszan sorjáznak az obi-ugoroknak, votjákoknak, cseremiszeknek a magyarokéval analóg temetési szokásai, amelyeknek láttán a közös szokás-eredet lehetőségét alig

tudja elkerülni Róheim. *A fény elrablásának történetében* (Róheim 1947) pedig egy kelet-európai népmese motívumához ad vogul párhuzamokat.

A sort még bízvást folytathatnánk, hiszen a finnugor analógiák sokszor az arra legkevésbé gyanús helyeken tűnnek föl, s azt már a mindenkori folklórkutatásnak kell eldöntenie, hogy miként értékeli vagy hasznosítja azokat a maga számára.

5. Mondandóm befejező részében Róheimnak hat olyan munkájáról szólok, amelyekben a finnugor népek folklórjának elemei, motívumai nem analógiaként tűnnek föl, hanem eredetük magyarázatát adja. Hadd jegyezzem meg rögtön, hogy e magyarázatok közül nem egy ma már aligha állja meg a helyét — némelyike nyelvészeti szempontból is cáfolandó, és ez már egy másik dolgozat témája lenne —, de tipológiai értékelhetőségük ezekben az esetekben sem lehet kétséges.

Megjelenésük kronológiáját követve *A halálmadár* (Róheim 1913) az első a sorban. E tanulmány legfőbb célja, hogy a magyarok halált jósló madarának, a bagolynak néphitbeli eredetét fölfedje. Az ugor együttélés korából nem tartja igazolhatónak, noha a halálómenek megvannak a voguloknál s az osztjákoknál is. Más kérdés azonban, hogy „A halált jósló bagolyban való hit kultuszbeli előfeltételei és analógképzetek megvoltak az ugor-magyar korszakban" (30).

A bagolynak nemcsak halált jósló, hanem — azzal szorosan összefüggő — lélekvivő (olyan madár, amelyik elragadja a haldokló lelkét) funkciója is volt, amit azonban Róheim univerzális funkciónak tart. Ami a finnugrisztika szempontjából fontos lehet, az tanulmányának konklúziója, nevezetesen „Ha tehát föltevésem helyes, akkor az ugorok lélekvivő állatai között megvolt a bagoly, azaz a magyarság ősei ismerték azt a mítoszt, amelyből világszerte a halált jósló bagolyban való hit keletkezett" (36). Ez az állítás ugyanis nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy legalábbis az obi-ugorok hiedelemvilágában e képzet nem vezethető vissza genetikus eredetre.

Az *Adalékok a finnugorság varázserő fogalmához* (Róheim 1915a) című munkájában a Róheimtől egyébként is alaposan tanulmányozott manafogalom különféle megjelenési formáinak az eredetét firtatja, pontosabban a rontó varázserőét a voguloknál, a bűvös erőét a finneknél, a bűvös szerencséét a votjákoknál és a gyógyító varázserőt a finneknél, magyaroknál, cseremiszeknél. A rontó varázserőt és a bűvös erőt tisztán finnugor képzetnek minősíti, a gyógyító varázserő fogalmát autochtón képzetnek tartja, a többinél pedig indogermán hatással számol.

A kazár választófejedelemség és a turulmonda (Róheim 1917) című tanulmányában a finnugor (votják, vogul, finn stb.) motívumok mint analógiák kerülnek elő, ti. a magyar szempontjából. Ami azonban a finn és votják hiedelmeket illeti, már más a kép, hiszen ez utóbbiak között olyan „halmozott egyezések"-re talál (pl. a sámán, a sas, a nyírfa stb. tekintetében), amelyeknek csakis ősi, mitikus eredetét tételezheti föl.

A magyar néphit és népszokások (Róheim 1925) a következő, végeredményében azzal a sokat idézett konklúzióval zárul, hogy „A magyar néphit és népszokás igazi tömegét, túlnyomó nagy részét csak egy jelzővel illethetjük: *európai*" (334), valamint „. . .egyáltalán nem túlzás, ha röviden azt mondjuk; a magyar néphit szláv néphit" (335). Róheimnek ezt a véleményét többen is cáfolták (Verebélyi (1984a, 518) hívja föl a figyelmet rá, hogy Róheim iménti végkövetkeztetése azért is találkozhatott oly merev ellenállással a munka megjelenése idején, mert a 20-as évek nacionalizmusával e fölfogás aligha volt összeegyeztethető), s Diószegit idézve azt is láttuk, hogy ő maga milyen módszertani okokra vezette vissza. Mindebből azonban nem következtethetünk arra, hogy Róheim a magyar néphitet és népszokásokat vizsgálva ne talált volna legalábbis egy olyat, amely feltehetően finnugor eredetű, s így egyúttal a finnugor népek, közelebbről az obi-ugorok hiedelemvilágának megismeréséhez is közelebb vihet. Hiszen könyve összefoglalásából nemcsak a fenti következtetés idézhető, hanem még ez is: „A legrégibb, ősmagyar vagy ugor korszak nyomait legnehezebb felfedezni. Egyetlen szokásnál tudtuk csak az őskor fennmaradását némileg valószínűsíteni, ez a[z] . . . halotti tánc" (332). Finnugor szempontból *A magyar néphit és népszokások*nak a Halotti szertartások című fejezete, s azon belül is a Tor és lakodalom című rész tanulságos.

A vogul és magyar mitológiát (Róheim 1954) már többször említettem, kétségtelenül ez a Róheim-mű nyújtja a legtöbbet az ugorok, illetőleg a vogulok tekintetében. Dömötör Tekla ismertetésére már fölhívtam a figyelmet, itt Verebélyi Kincsőt idézem: „Annak ellenére, hogy a Róheim által megállapított egyezéseket ma már a kutatás inkább tipológiai és nem genetikus jellegűnek tartja, e tanulmány jelentősége az, hogy korszerű színvonalon közvetítette a nemzetközi kutatás számára a magyar és finnugor folklorisztika egyik kérdéskörét, méghozzá a külföldön kevéssé ismert Munkácsi Bernát munkássága alapján" (1984b, 26). Verebélyi Kincső egyszersmind rámutat arra a jelenségre is, amely Róheim nyomán finnugrisztikai szempontból figyelmet érdemelne, nevezetesen a vogul mitológia Világügyelőférfiának és a magyarok istenének kapcsolatára.

Végezetül *A magyar sámánizmus*t (Róheim 1951) említem. E munkájában Róheim *A magyar néphit és népszokások* első fejezetének a témájára, a táltosra tér vissza, hogy ezúttal, újabb anyagokat is fölhasználva „mind a tisztán antropológiai, mind a pszichoanalitikus látószögből" tárgyalja újra a kérdést. A magyar táltost egyértelműen ázsiai eredetűnek tartja, de nem az obi-ugorokkal, hanem a szamojédokkal (s a mongoloidoknak nevezett burjátokkal) hozza kapcsolatba. Mind a *Magyar és vogul mitológia*, mind pedig *A magyar sámánizmus* a finnugor párhuzamok imponálóan gazdag tárát mutatja föl.

6. Róheim Géza, leveleinek s végrendeletének tanúsága szerint haláláig magyarnak vallotta magát. Azt remélem, hogy — s erre az 1991-es, centenáriumi tudományos ülés ténye jó ígéret — csakhamar Magyarországon is oly ismertté és elismertté válik, mint eleddig jobbára csak külföldön volt.

Irodalom

Bodrogi Tibor szerk.
1978 *Messzi népek magyar kutatói.* 1—2. Bp., Gondolat.
Buda Béla szerk.
1971 *A pszichoanalízis és modern irányzatai.* Bp., Gondolat.
Dégh Linda
1947 *Róheim, G.: The Origin and the Function of Culture.* Ethnographia 53. 134—136.
Diószegi Vilmos
1954 *A honfoglaló magyar nép hitvilága („ősvallásunk") kutatásának módszertani kérdései.* Ethnographia 65. 20—68.
1958 *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben.* Bp., Akadémiai.
Dömötör Tekla
1958 Róheim, G.: *Hungarian and Vogul Mythology.* Ethnographia 69. 176—178.
1978 *Róheim Géza és a magyar ősvalláskutatás.* MTA I. Oszt. Közleményei 30. 445—450.
Erős Ferenc
1986 *Pszichoanalízis, freudizmus, freudomarxizmus.* Bp., Gondolat.
1989 *Checkpoint Sigmund — avagy a Freud-szcenáriók.* BUKSZ 1989 december, 11—18.
Gunda Béla
1977 *Róheim Géza leveleiből.* Ethnographia 88. 595—599.
Muensterberger, W.
1979 *Róheim Géza, az ember és munkássága, avagy Róheim Géza küldetése.* Ethnographia 90. 152—162.
Róheim Géza
1911 *Sárkányok és sárkányölő hősök.* Ethnographia 22. 129—142, 193—209.
1912 *Sámánkodó gyógyítás nyoma egy gyermekversben.* Ethnographia 23. 360—362.
1913 *A halálnadár.* Ethnographia 24. 23—36.
1914 *A varázserő fogalmának eredete.* Bp., Posner.
1915a *Adalékok a finnugorság varázserő-fogalmához.* Ethnographia 26. 255—278.
1915b *A külső lélek és szinonímái a népmesében.* Ethnographia 26. 299—301.
1916 *Az élet fonala.* Ethnographia 27. 275—280.
1917 *A kazár nagyfejedelemség és a turulmonda.* Ethnographia 28. 58—99.
1918a *Pszichoanalízis és etnológia.* Ethnographia 29. 49—90, 206—245.
1918b *Nefanda carmina.* Ethnographia 29. 271—276.
1918c *Spiegelzauber.* Internationaler psychoanalytischer Verl. Leipzig—Wien—Zürich.
1919a (alias Helios) *Allerseelen in Volksbrauch und Glauben.* Pester Lloyd 213.

1919b (alias Helios) *Der heilige Nikolaus und sein Tag im Volksglauben.* Pester Lloyd 242.
1920 *Adalékok a magyar néphithez.* (Második sorozat). Bp., Hornyánszky.
1925 *Magyar néphit és népszokások.* Bp., Athenaeum.
1932 *A csurunga népe.* Bp., Lablang.
1940, 1984b *Magic and Theft in European Folklore (Mágia és lopás az európai folklórban).* Journal of Criminal Psychopathology 1950. 54—61.
1945, 1984a *Charon and the obolos (Kharon és az obulus).* Psychiatric Quarterly Suppl. 1945. 160—196.
1947, 1984b *The Story of the Light that Disappeared (A fény elrablásának története).* The Indian Psycho-Analytical Society 1947. 51—85.
1951 *Hungarian Shamanism.* Psychoanalysis and the Social Sciences 3. 131—169.
1954, 1984b *Hungarian and Vogul Mythology (Magyar és vogul mitológia).* Monographs of the American Ethnological Society 23. J. J. Augustin Publisher, New York.
1984a *A bűvös tükör. Válogatás Róheim Géza tanulmányaiból.* Szerk. Verebélyi Kincső. Magyar Hírmondó sorozat. Bp., Magvető.
1984b *Primitív kultúrák pszichoanalitikus vizsgálata.* Szerk. Verebélyi Kincső. Bp., Gondolat.

Székács István
1984 *Róheim Géza, a pszichoanalitikus.* In: Róheim (1984b), 643—663.

Varga Mária
1964 *Róheim Géza tudományos munkássága.* Index Ethnographicus. Néprajzi Múzeum és MTA Néprajzi Kutatócsoport 9. Bp., 62—105.

Verebélyi Kincső
1977 *Róheim Géza.* Ethnographia 88. 580—595.
1984a Előszó. In: Róheim (1984a), 7—45.
1984b Utószó. In: Róheim (1984b), 489—536.

Vértes Edit
1990 *Szibériai nyelvrokonaink hitvilága.* Bp., Tankönyvkiadó.

Voigt Vilmos
1965 *A sámánizmus mint etnológiai kutatási probléma.* Nyelvtudományi Közlemények, 67. 379—390.
1976 *Glaube und Inhalt.* Drei Studien Volksüberlieferung. Bp., 1976.
1977a *Folklorisztika és őstörténet.* In: Bartha A.—Czeglédy K.—Róna-Tas A. (szerk.), *Magyar őstörténeti tanulmányok.* Bp., Akadémiai. 305—318.
1977b *Irodalom és pszichoanalízis: a népköltészet. . .* In: Világirodalmi lexikon, 5. köt. Bp., 1977. 287—290.
1978 *Shamanism in North Eurasia as a Scope of Ethnology.* In: Diószegi, V.—Hoppál, M. (eds.), *Shamanism in Siberia.* Bp., Akadémiai. 59—80.

Wagner Lilla
1947a *Róheim, G.: War, Crime and the Covenant.* Ethnographia 53. 139—140.
1947b *Róheim, G.: The Eternal Ones of the Dream.* Ethnographia 53. 142—144.

JULIANE BRANDT *(Berlin)*

Ungarn in Gedichten jüngerer DDR-Autoren

Ungarn in den Gedichten jüngerer DDR-Autoren — warum gerade dieses Thema? Sie ahnen es, und ich gebe es zu, es ist eine Fragestellung, die jemand entwickelt, der sich eigentlich nicht mit den Jahrhunderten der klassischen Peregrination beschäftigt. Der bei dem Versuch, ungarische Literatur und Kultur zu vermitteln aber interessiert ist hinsichtlich deren Aufnahme in seinem Umfeld. Der also ein Rahmenthema wie „Wanderung von Menschen und Ideen" zum Anlaß nimmt, um einmal nach Spuren zu suchen in der Literatur des Landes, dem zwar nicht hauptsächlich sein wissenschaftliches Interesse gilt, in dem er aber lebt.

Ungarn war von der DDR aus betrachtet schon lange das Land, das ein wenig anders war. Es war, von dort aus gesehen, die Verkörperung des Südens, und es war athmosphärisch anders. Hier war, sobald man den Inhalt des Begriffs nicht mehr im Sinne offiziöser Großstrukturen faßte, sondern dahinter blickte, eine andere Kultur erlebbar. Gesteigertes Interesse erfuhr es durch die Veränderungen, die sich seit Mitte der achtziger Jahre dort vollzogen. So lag es nahe, aus Anlaß dieses Rahmenthemas einmal der Frage nachzugehen, wieviel von dieser Hinwendung und deren subjektiven Voraussetzungen möglicherweise auch in die Literatur des Landes eingegangen ist, in dem man damals lebte. So gesehen ist die Fragestellung auch eine Hommage an Ungarn.

Thematische Bezüge zu Ungarn sind auch aus anderen Gründen durchaus zu erwarten. Nicht nur in Ungarn haben bedeutende Dichter sich als Übersetzer und Nachdichter hervorgetan. Nimmt man nur einen einzelnen, einen einzigen Autor vorstellenden Band zur Hand, etwa Márton Kalász' „Bemessener Trost", so sind dort unter den Nachdichtern neben dem Anreger und Herausgeber vieler solcher Unternehmungen, Paul Kárpáti, Günther Deicke, Franz Fühmann, Heinz Kahlau, Andreas Kárpáti, Uwe Kolbe, Günter Kunert, Kito Lorenc, Richard Pietraß, Jürgen Rennert, Hans-Jörg Rother und Brigitte Struzyk zu lesen. Franz Fühmann war es, der Milan Füsts lyrisches Werk ins Deutsche vermittelte, um Illyés' Dichtung haben sich neben Paul Kárpáti, Annemarie Boestroem, Uwe Greßmann, Heinz Kahlau und Paul Wiens bemüht, als Nachdichter von Weöres Kahlau, Boestroem, Pietraß, Struzyk und, als einer der deutlich jüngeren, Bert Papenfuß. (Die Reihe ließe sich fortsetzen.)[1]

Ortsbesichtigung, romantischer und nüchterner Blick

So ist es nicht verwunderlich, daß es etliche der Nachdichter sind, bei denen sich Anknüpfungspunkte finden.[2] Die unmittelbarste Art des Bezuges reproduziert das romantische Ungarn-Bild. So im Debüt-Band Hans-Jörg Rothers. *Ungarischer Abend* beschwört zunächst herauf einen „Weinkeller, der nicht im Baedeker steht. / . . . / An den Brettertischen singen die Leute. / Ein Mann (verschmitzte Augen / Unter der abgegriffnen Hutkrempe) / Bläst die Klarinette. / Unberechenbar wechseln Trauer und Lust. / . . .". Es ist das Erlebnis des anderen, das hier Worte sucht, oft nahe am Reisebürokatalog mit seinen verlockenden Bildern und verführerischen Verheißungen — nur daß es den eben nicht gab (es sei denn man rechnet eine kurze Liste von Orten und Preisen, gedruckt auf blaßrosa oder grün eingefärbtem Recyclingpapier darunter), und so die Erwähnung der Farben und Gerüche unmittelbar für das Gesehene, Erfahrene steht, jene Vermittlung, jenes mittelbare, vorgesiebte, jenes Pseudoerlebnis kann des Erfahrene noch nicht denunzieren. Was freilich nichts daran ändert, daß die gefundenen Worte auf einer Zwischenstufe zur Formulierung des individuellen Blicks stehenbleiben. („Rußschwarze Decke, der Fußboden / Ausgetreten von Generationen. / Die Wirtin schlurft zu den Fässern./") In dem Bemühen, das Ganze zu fassen, in den Augenblick die Geschichte einzubegreifen, wird an den Wechsel von „Trauer und Lust" angefügt: „(Steigen die Schatten / Der für die Freiheit Gefallenen auf?)" Der große Griff ist gedanklich einleuchtend, aus der Situation des Gedichts heraus naheliegend, doch ähnlich assoziativ-allgemein wie das bisher ins Gedächtnis beschworene Bild. Die letzten Zeilen des Gedichts führen zu seinem Eigentlichen, dem so schwer genau Benennbaren: „Vor der schlecht beleuchteten Tür / Tanzen wir mit den andern im Kreis / Tempo stampfende Füße / Wie eine brüderliche Umarmung. Tempo stampfende Füße. Rückhaltlos offne Gesichter." Eine Lebensmöglichkeit, die in anderen Gedichten des Bandes schmerzlich vermißt wird. Die Einmaligkeit des Erlebten ist, so scheint es, so überwältigend, daß sie nicht umgesetzt wird, nicht umgesetzt werden kann in die lyrische Individuierung des Blicks darauf.

In ähnlicher Weise geht auch Rothers „Csepel 1978" vor. Es beschreibt den Eindruck eines Ortes, den Moment des bevorstehenden Abrisses eines alten Viertels. Dem „romantischen Ungarnbild" ist es weniger durch den Gegenstand als durch den ungebrochenen Bezug auf die heraufbeschworene Geschichte zuzurechnen.

Spezifischer erfaßt ist der gemeinte Moment in *Bei Eger*. „Hier . . . Kann ich frei schreiten" ist genauer wiedergegeben, das Besondere des Ortes genauer, positiv bestimmt. Es ist wohl der fremde Ort, der das freie Ausschreiten möglich macht, aber eben nicht bloß das urtümlichere Land der Ferne. Der Wunsch des Aufgehens in diesem Augenblick kontrastiert

mit der Beobachtung des Rests Fremdheit, der bleibt, der Situation des Aufgenommenen, aber doch notwendig Außenstehenden: „Nur mit einer Spur Verlegenheit, / Wenn in den Gärten / Die Leute (braungebrannt, / Nicht von Touristik) / Für einen Moment aufsehn, / Mit Blicken, die dulden / den Fremden.

Eine ganz andere Art von Exotik kostet ein Gedicht Adolf Endlers aus. Der Verfasser, Jahrgang 30, ist zwar nicht zu den „jungen Autoren" zu rechnen, wegen des gegebenen thematischen Bezugs und als Kontrapunkt zum „romantischen Blick" soll er hier aber unbedingt erwähnt werden. In *Der Maralhirsch oder 1903* greift er auf einen Forschungsbericht eines ungarischen Reisenden, auf Graf Jenő Zichys „Harmadik Ázsiai utazása" zurück. Der Bericht erschien 1900—1905 in sechs großen Bänden zweisprachig bei Hornyánszky und Hiersemann in Budapest und Leipzig. In Band 6 (mit dem schönen barocken Titel „Forschungen im Osten zur Aufhellung des Ursprungs der Magyaren. / Geschichtliche Übersicht / und meine Wahrnehmungen, Erfahrungen / mit besonderer Berücksichtigung der Ergebnisse meiner Expeditionen") findet auch der Maralhirsch ausführlich Erwähnung.[3]

In Endlers Gedicht wird das Lektüreerlebnis aufgenommen und umgeformt. „Endlich will ich noch eines außergewöhnlichen Tieres erwähnen, / Ich sah es in südlicher Taiga, nicht weit vom Altai, Brüder, sah / die schönste und mächtigste Gattung Hirsch auf Gottes wildreicher Erde / — Hut ab, liebe Brüder in Sankt Hubertus! —, den Cerphus alaphus maral. / . . . O Maralhirsch, an Größe gleich dem Waipiti der Amerikaner! / Du der sein graubraunes, schwach geperltes Geweih in Würden herträgt! / Graf Jenö Zichy, Messieurs, hat deren eines voll Ehrfurcht vermessen: / . . . (Ich sage nur: Hut ab, meine lieben Brüder in Sankt Hubertus!)

So geht es eigentlich nicht um Ungarn, sondern um das Mitvollziehen des Erlebnisses dieses ungarischen, mithin mitteleuropäischen Reisenden. Das Exotische ist der Fund des Textes selber, oder: das mitvollzogene außergewöhnliche Erlebnis. Eigentliches Thema des Gedichts ist das Staunen an der Welt. 1903, Beginn des Jahrhunderts, ist hier eine weit zurückliegende Zeit, die so ganz anders war. Zichy konnte noch einmal Entdekkungsreisender vom Schlage der Forscher des 18./19. Jahrhunderts sein, wenigstens tritt er in deren Stil auf und kostet die Rolle aus; alles, was ihm in den Blick kommt, ist bedeutend, seine Aufzeichnungen sind aphoristisch, getragen vom Bewußtsein der eigenen Bedeutsamkeit. Dies vollzieht Endler genußvoll mit, erlebt er nach, kostet er aus und ironisiert zugleich den Gestus des Vortrages bei Zichy. Die Anfangszeilen sind nahezu wörtlich übernommen, sie boten sich dazu an; Begeisterung des Jägers und bedeutungsvoller Vortrag von Details gehen ineinander über, und Endler schließt liebevoll-ironisch: „Ich sage nur, Hut ab, meine lieben Brüder in Sankt Hubertus!"

Brigitte Struzyks *Flug nach Budapest* scheint zunächt auch vom Erlebnis der Ferne, des Abhebens vom Boden des Alltags inspiriert. Die erste Strophe gibt das Erlebnis des Emporfliegens, des nicht-alltäglichen Blicks vom Himmel auf die Erde. Zunächst, so scheint es, ein ganz formaler Bezug zu Ungarn. „Seinen Augen doch traun: Silberperlen zerwehn / auf der Flügelhaut. Unterm Wolkengebirg, / gelb grün braun verschliertes Signalgewirk / der versunkenen Erde kann ich noch sehn.//„

Die zweite Strophe erweitert diesen Bezug: „Eine Eiswindzeder mahnt bleich ihren Herrn: / . . . / Auf die Erde gesunken sind Csontvárys Tinten / . . .“ Der assoziative Zusammenschluß der Gedanken in der zweiten Strophe steht in struktureller Parallele zur Sichtweise von dessen Bildern. Der Titel des Gedichts steht damit eher für den Anlaß der Beobachtung. Die Erwähnung von Csontvárys Zeder liefert damit auch eine Auflösung für die erste Strophe, deren Metaphorik: der von den Bildern des Malers inspirierte, auf die in ihnen festgehaltenen Beobachtungen eingestimmte Blick entdeckt ähnliches durch das Fenster des Flugzeugs. Die Äste der Zeder lehren, Ähnliches wahrzunehmen: das Signalgewirk der versunkenen Erde. Die Bilder ermutigen, den seinen Augen zu traun und das Gesehene ernst zu nehmen. Und dieser Blick von Himmel auf die Erde ist neu, etwas, das Csontvarys Zedern versagt blieb (in etwas naiver Mitteilung: „nie flog er vorbei, in keinem Flugzeug ist er zu finden“). Dann verschmelzen die real anderen Farben der südlich(ere)n Vegetation mit dem Erlebnis des Bilder Csontvárys: „auf die Erde gesunken sind Csontvárys Tinten. / Schon ist Ungarn in Sicht, . . .“

Von einem lokalen Bezug geht auch *Sonntag morgen in der Pál utca* aus. In diesem Gedicht arbeitet Struzyk mit einer ähnlichen Technik der assoziativen Verknüpfung von Bezügen verschiedener Zeitschichten. Hier ist es die Verschmelzung verschiedener, doppelsinnig benannter Elemente einer realen Beobachtung, die eine Atmosphäre schafft, aus der heraus Historisches ganz selbstverständlich mit in die Gegenwart hineingeholt werden kann. („/plötzlich kommt eine Idee auf / Aurel Stromfeld könnte man / heute besuchen/“)

Andreas Kárpátis *Ungarische Rhapsodie* (aus seinem Debütband) führt vor, wie man heute ein Ungarn-Bild zu formulieren versuchen kann, ein Erlebnis-Bild, ohne doch dem schönen Foto-Motiv (oder der Romantik des Urwüchsigen) aufzusitzen. Das Gedicht geht in die Tiefe, bildlich und zeitlich. Der Ziehbrunnen, „Brunnen der Schwermut“, wird zum Bezugspunkt, um Geschichte und den Moment der privaten Begegnung mit dem Land im Gang des Gedichts, der Vostellung nachgehend, zusammenzubringen. Der Gang in die „feuchtkühle Erde“ wird zum Gang in die Geschichte, deren Spuren in den Brunnenwänden abgelagert sind, deren Lärm in seinem Schacht nachklingt. („Aus den Fugen der bröckligen Innenwand tropfte nach Schweiß des Jahrtausends, / Und immer noch wär nicht verhallt das

Geklirr dieses türkischen Halbmonds./") Im Hinabsinken wird es stiller. Andere weiterliegende Bilder tauchen auf und schweben lastend. „Geraune von Schatten aus trostlosen Höfen. Die Straße nach Szeged. verregnet. Der Dom./" — Die Bewegungsrichtung kehrt sich um, Vorstellung und Erfahrungsbild verschmelzen einen Augenblick lang, paradox: „Und ringend nach Atemluft tauchte im Wasser das Spiegelbild auf: meines Kopfs!" Der Aufstieg ins Freie, auf die flache Steppenerde folgt. Befreiende Bewegung und Dauer zugleich versucht die letzte Zeile zu fassen „. . .droben das Hiertenvolk tanzt mit der Steppe den schwankenden Csárdás."

Einige Metaphern nehmen Bekanntes auf. Der Ziehbrunnen selbst, das Heraufbeschwören des türkischen Halbmonds, der Csárdás des Hirtenvolks sind vielverwendet. Ihre Ausweitung zu Sprachbildern („Brunnen der Schwermut", „Geklirr dieses türkischen Halbmonds", „schwankender Csárdás"), ihre Einbindung in den Ablauf der Vorstellung des lyrischen Subjekts setzt sie in ein anderes Licht; es ist ein Balanceakt, in dem dann doch Eigenes ausgesprochen wird. Das strengere daktylische Versmaß, das ernste, Tradition mitbeschwörende Sprechen, trägt diese Bilder. Die Zahl der Takte variiert rhapsodisch, doch das ruhige Schreiten des Daktylus vermag wiederum die Einzelbilder einzubinden. Eine formelle Lösung, die nicht nur Form für diese Formulierung dieses Ungarn-Bildes ist, sondern auch (u. a.) an der Übertragung ungarischer Dichtung geschult ist.

In Barbara Köhlers *Hotel Vörös Csillag* ist der Ort geographischer Punkt und Anlaß. Nicht er wird besichtigt, ausgelotet wird jener Moment, den die Erinnerung mit ihm verbindet, das kurze Sich-Kreuzen zweier Biographien. „. . .wir hatten / vier jahreszeiten / zwei vergangenheiten / und fast eine zukunft / . . . / vielleicht am ende zuviel / hoffnung aber die worte / das ende zu sagen". Wie oft in Köhlers Gedichten schneiden sich Zeilen und Sätze und eröffnen vieldeutige Feststellungen, widerstreitende Perspektiven auf diesen einen Moment. Ähnlich in *Das Ende ist dem Anfang am nächsten*. Pest ist der Ort der Selbstbesinnung, der Konfrontation mit dem eigenen Gesicht im Spiegel, und Ort der Entstehung des Gedichts, das sich schließlich in sich selbst spiegelt und wieder zu seinem Anfang findet: „Das Ende / ist dem Anfang am nächsten / . . . / das Ende ist".

Literarische Anknüpfungspunkte

Interessant — und hinsichtlich der literarischen Anknüpfungspunkte weit gestreut — sind auch die Erfahrungen mit übersetzt vorliegender ungarischer Literatur und mit dem Übertragen ungarischer Dichtung, die in einzelne Texte Eingang gefunden haben. Uwe Kolbe hat einmal Madách herangezogen, um ein Anliegen seiner Arbeit zu verdeutlichen. „Eva: Warum sind diese Bäume schöner? Warum die schönsten grad verwehrt? / Adam: Warum? Warum ist blau der Himmel? Ist grün der Hain? So ist es eben.

Laß uns gehorchen. . .“ („Abschiede“) Das fragende Aufbegehren, das hier anklingt, ist ein Zug vieler seiner Gedichte, hier freilich, in der anderen Gattung und mehr als hundert Jahre früher, so unvermittelt ausgesprochen, wie es heute im Vers nicht mehr möglich wäre. Es ist selbst eine Kunst-Figur, ein verhaltener Manierismus, wie Kolbe mit dem Dramenzitat das Aufbegehren gegen die fraglose Hinnahme des Bestehenden setzt.

Andreas Kárpátis *Die künftigen Vulkane* stellt Zeilen aus Attila Józsefs „Die künftigen Männer“ voran („Sie werden die eiserne Maske / der Wissenschaft zerbrechen, / Um die Seele auf dem Antlitz / der Wissenschaft sichtbar zu machen.“) Es ist gleichsam ein Paralleltext zu Józsefs Gedicht, das ein Bild der künftigen Männer ausmalt, ein Bild des Menschen der Zukunft, fähig zu einem Leben im Einklang mit der Natur, zu einer Verkehrung der Ordnung der jetzigen verkehrten Welt, ihrer Erlösung. Józsefs künftige Männer wären dann fähig, über alles Gewesene hinwegzuschreiten, die blutige Vorgeschichte hinter sich zu lassen: „Legyetek hasonlóak hozzájuk, / Hogy kisgyerekeitek liliomlábaikkal / Ártatlanul mehessenek át az előttük álló vértengeren/“).

Bei Kárpáti nun wird der Aufstand der Natur gegen diese zu überwindende bzw. verkehrte Welt ausgemalt. Die unterdrückte, unter Druck stehende Natur bahnt sich gewaltsam ihren Weg. Das über sie aufgehäufte formale Wissen ist ganz verschieden von den realen glutheißen Vorgängen in ihrem Innern. („O ihr Wisser, die ihr Götzen aus fühllosem Stein dort errichtet habt: Seht in die feurige Erde!“) Die folgende Zeile dann in ihrer spezifischen Verbindung von folgerichtig zu erwartendem Ergebnis des Ausbruchs und Bedeutungsaufladung kann nur noch als Metapher für das Künftige, ganz Andere verstanden werden: „Heißer Staub senkt dann als Dung sich auf das Land, und es wächst eine Frucht von betörender Süße.“ Die Verheißung stellt die Verbindung zu Józsefs Zukunftstraum wieder her. An die Auflösung der Spannung, des realen Widerspruchs in dieser Vision schließt wieder die Vorstellung der Bedrohung an, nun auf einer anderen Ebene: „Auch seh ich Wölfe nachts durch Wälder trotten und den Schafszorn der Erde erwachen. . .“ [Punkte im Orig., J. B.]

Elegie (Kárpáti) wählt Ady zum Anknüpfungspunkt. Die Suche nach Wissen, vorgestellt als Gang durchs Gebirge, in der Konzentration nur auf das Ziel, wird zum Irrweg in einer eisigen Landschaft. („Wieder bin ich in undurchdringlich verzweigte Gebirge geraten, / Und ich irre in ihnen wie Dädalus einst unter kretischem Himmel: / . . . / Verbannung auf Gletschern ist Leid und geduldete Ehre: . . .“) Die Verselbständigung des Gedankens und des Suchens führt an einen Punkt, an dem sich schließlich alles verkehrt. Die kalten Höhenflüge des Geistes werden zum „Privatlabyrinth für die unübermütigen Himmelsbestürmer.“ Ein kühler, strenger Rhythmus trägt die Bilder: „Sterblich die Dinge dort unten, und nur ihre Ordnung tritt oben kristallisch zutage / . . . / Und einmal wird alles in duldsamem

Weiß hier erstarrt sein, ihr heiteren Harmlosigkeiten / symmetrischer Körper und pythagoreischer Tripel./" Und Ady liefert die gültigen Worte auch für das eigene Tun: „Auch ich steig voll Trauer den Schönheiten zu, / die traurig und gletscherkalt sind."

Eine weitere *Elegie* ist Füst gewidmet. „Grad eine Amsel pfiff im Winterbaum. . ." klingt die *Klage eines betrübten Gespenstes* aus den „Herbstdüsternissen" an, und Füsts Bild der Winterwelt wird aufgenommen: „Grad sah ich nach des Winters leichtgestirntem Himmel" . . . (Kárpáti). Während der Geist in den „Herbstdüsternissen" seinem real erlittenen Tod nachsinnt, setzt in der „Elegie" ein äußerlich weniger folgenschwerer, doch ähnlich gerichteter Vorgang ein. Die irdische Verkörperung des gesunden Menschenverstandes tritt ein und macht sich breit. Die Welt verliert ihre Rätsel und all ihren Zauber angesichts ihrer von ihm in Gang gesetzten allseitigen und höchst vollkommenen Ausdeutung. („Nichts ist ihm heilig, alle Rätsel muß er lösen, / Und spricht man flüsternd grad von einem dunklen Ort -/ Gleich läuft er hin und sieht sich um / Und stöbert da im Nebel nach dem Zauberspuk. / . . . / Und daß der Kosmos irgendwo zu Ende ist und nichts dahinter, / Wie eine Scheune mit dem irdischen Geblök, / Was schert ihn das? Ist seine eigne doch gefüllt./. . .") Und wie das betrübte Gespenst in seinem „großen Rotweinkummer" von der Realität überfahren ward, bleibt das lyrische Subjekt der „Elegie" einsam in dieser von der Arithmetik in Beschlag genommenen Welt zurück.

In die Arbeiten von Pietraß und Struzyk ist die Auseinandersetzung des Nachdichters mit dem Werk Márton Kalász eingeflossen.

In Brigitte Struzyks lyrischer Bidbeschreibung *Beginn der unvollendeten Geschichte, 1946* entfalten sich Metaphern, angeregt von denen Kalász', als Annäherungen an ein Farberlebnis, als Metaphern eines Umschlagens von Farben und von Deutungen und Bedeutungen ineinander. („/Am Horizont sind wir noch Fisch / noch Fleisch und tauchen auf / aus Feuer in das Grauen/") Es sind Bilder, denen unmittelbar keine Zeile des Nachgedichteten und mit der Widmung Bedachten entspricht, die jedoch in eine Richtung vorstoßen wie die von Kalász. („Bald nachen wir blutigen Ernst / ins Grüne ins Kaputte / die Fühler ausgestrekt: / Rot wird es so und so/. . .")

Barbara Köhlers *Meer in Sicht*, Endre Kukorelly gewidmet, spielt mit einem geographischen Bezugspunkt mitten in Pest, der als literarischer Ort zugleich Anlaß für das Entstehen dieses Textes wie für seine Betrachtung hier war. Das Gedicht kann gut als Beispiel für Barbara Köhlers Poetik gelesen werden. Der konkrete Ort, mit der Anspielung auf ein Bild heraufbeschworen, ist Anlaß und Ausgangspunkt, um Gedanken und Erinnerungsbildern nachzugehen, Reales und Phantastisches sich in der Zeilenbrechung der Sätze überlagern zu lassen. Das Meer, die Weite, das ferne Ziel der Flüsse, eine Aussicht in der Ferne, ist in vielen von Köhlers Gedichten

zu finden (z.B. „ELB ALB", „Meine Liebe geht mit den Undinen", „Papierboot I"). „. . .den Flüssen hier glaubt man nicht, / daß sie ins Meer wollen /. . ." hebt ein Gedicht aus Dresden an. Hier nun stellt die Szondi utca den Bezug dazu her. Eine Straße am Westbahnhof, die Pest bedeutet und den Wohnsitz des Angesprochenen, und die zugleich Gegenstand eines Gedichts Kukorellys ist, das Köhler nachgedichtet hat (Zur Lage in der Szondi)[4]. Der Ton dieses Kukorellyschen Gedichts, das Spiel mit dem Banalen, das spielerische Ver-Wenden der Schnoddrigkeit des Jargons klingt noch in den ersten Zeilen an. („Wenn sie in allen Obst- und Gemüseläden / der Szondy utca (ob mit i oder ypsilon) / plötzlich Frutti di mare verkauften / zwischen Großem Ring und Stadtwäldchen / ein Segelboot aufkreuzte buntbeflaggt / und nicht nur die Donau / die Nord-Süd-Metro / und der 7. Bezirk / so schön blau wären auf dem Stadtplan/. . .") Der geographische Ort und literarische Bezugspunkt Szondi utca ist Anknüpfungspunkt für Traum-Bilder, die scheinbar nichts miteinander zu tun haben und sich überlagern wie zu einem surrealistischen Bild. Eine spielerisch entworfene Szenerie, deren Erklärung folgt: Die Liebe zu diesem Ort provoziert die Vorstellung, ihn gerade ans Meer (der Köhlerschen Gedichte) zu versetzen, den an ihn geknüpften Assoziationen zu folgen. „— es ist ja nur die Versuchung der Liebe / zu Orten, sie sich ans Meer zu wünschen / die sonderbare Gewohnheit der Böhmen / mit Ahoi zu grüßen / und ein Gedicht."

Diese Zusammenstellung, das sei angemerkt, gibt bei weitem keinen Überblick über die gesamte relevante Entwicklung in der gesamten Lyrik der letzten Jahre. Viele Autoren, viele produktive Ansätze sind hier nicht vertreten. Eine wichtige Quelle literarischer Bezüge stellt u.a. auch die russische Literatur dar. Derartige Reminiszenzen sind etwa in Texten von Elke Erb zu finden.[5] Michael Wüstefeld, als einer der noch jüngeren, bezieht wesentliche Anknüpfungspunkte aus der amerikanischen Lyrik, verarbeitet in seinen Gedichten Leseerfahrungen und Bildungserlebnisse zu imaginären Reisen.[6] Ebenso fehlen Namen wie etwa Bert Papenfuß-Gorek, Stefan Döring, Andreas Koziol, Jan Faktor, Rainer Schedlinski; der hier untersuchte thematische Bezug widersetzt sich ihrer Art zu schreiben. Nicht mehr eine Situation, ein Bild, ein Erlebnis wird reflektiert, sondern ausdrücklich das sprachliche Material selbst, kodifizierte Sprachregelungen werden ironisch gebrochen, seziert und ad absurdum geführt. Die Erfahrung erscheint nicht als Erlebnis, sondern schlägt sich in der Kritik des sprachlichen Materials wie in der Abweisung kanonisierter Funktionszuweisungen von „Kunst" nieder. Was hier in einem Akt radikaler Befreiung weitgehend negiert wird, wird in den eingangs vorgestellten Arbeiten als ausdeutbares, neu zu formulierendes Spannungsfeld begriffen, in dem u.a. auch die ungarische literarische Tradition Bezugspunkte zur Formulierung des eigenen Konzepts bietet.

Anmerkungen

1 Kalász Márton: *Bemessener Trost*. Leipzig, 1984.
Füst Milán: *Herbstdüsternisse*. Leipzig, 1974.
Illyés Gyula: *Mein Fisch und mein Netz*. Berlin, 1973.
Illyés Gyula: *Gedichte*. (Poesiealbum) 180/Berlin, 1982.
Weöres Sándor: *War mal eine schöne Lade*. Berlin, 1976.
Weöres Sándor: *Gedichte*. (Poesiealbum) 135/Berlin, 1978.
Eine Auswahl aus Werken jüngerer Dichter in: Temperamente. Blätter für junge Literatur. 2/1989, Berlin, 1989.
Sowie in: *Umschlag 90*. Proben und Berichte aus dem Arbeitskreis für die Übersetzung ungarischer Literatur. Berlin, Haus der Ungarischen Kultur Berlin, 1990.

2 Endler, Adolf: *Das Sandkorn*. — mdv, Halle 1974.
Endler, Adolf: *Akte Endler*. Gedichte aus 25 Jahren. Reclam, Leipzig 1981.
Kárpáti, Andreas: Poesiealbum 268. Neues Leben, Berlin 1990.
Kolbe, Uwe: *Abschiede*. — Aufbau, Berlin, Weimar 1981.
Köhler, Barbara: *Deutsches Roulette*. — Suhrkamp, Frankfurt a.M. 1991.
Sowie in: *Umschlag 90*. Proben und Berichte aus dem Arbeitskreis für die übersetzung ungarischer Literatur. Berlin, Haus der Ungarischen Kultur Berlin, 1990. S. 84—88.
Pietraß, Richard: *Notausgang*. — Aufbau, Berlin-Weimar, 1980.
Pietraß, Richard: *Weltkind*. — Reclam, Leipzig, 1990.
Rother, Hans-Jörg: *Unter dem einem Himmel*. — mdv, Halle-Leipzig, 1981.
Struzyk, Brigitte: *Leben auf der Kippe*. — Aufbau, Berlin-Weimar, 1984.
Struzyk, Brigitte: *Der wild gewordene Tag*. — Aufbau, Berlin-Weimar, 1989.

3 *Zichy Jenő Gróf Harmadik Ázsiai Utazása*. Bd. 1—6. Hornyánszky—Hiersemann, Budapest/Leipzig 1900—1905. vgl. bes. Bd. 6, S. 200/201.

4 Endre Kukorelly: *Zur Lage in der Szondi*. In: „In Anführungszeichen". (Ausstellungskatalog) Haus der Ungarischen Kultur, Berlin, 1990.

5 vgl. Erb, Elke: *Kastanienalle*. Berlin-Weimar 1987; ds.: Vexierbild. Berlin-Weimar, 1985.

6 Wüstefeld, Michael: *Heimsuchung*. Berlin-Weimar 1987; ds.: Stadtplan. Berlin-Weimar, 1990.

BUR MÁRTA *(Szófia)*

A bolgárok magyarságképe a XIX. századi sajtó tükrében (1848—1877)

Az oszmán-török politikai rendszer közömbös magatartást tanúsított a keresztény alattvalók szellemi-kulturális fejlődésének problémái iránt. E téren a keleti pravoszláv egyház teljes monopóliumot élvezett. Egyházi intézmények gondoskodtak a felnövekvő nemzedékek oktatásáról, az egyház keretein belül születtek meg az irodalmi és képzőművészeti alkotások. Az idegen uralom évszázadai alatt a pravoszláv egyház tartotta fenn az európai keresztény népekhez fűződő kapcsolatokat. E tekintetben figyelmének központjában az orosz egyház állott. Az európai nagyhatalommá váló Oroszország a balkáni népekhez fűződő viszonyában és balkáni politikájában nagy mértékben támaszkodott az egyházi vonalon kiépített kapcsolatokra.

A Balkán félsziget közepén és keleti végein, az Oszmán Birodalom hadászatilag és gazdaságilag is fontosnak tartott régiójában élő bolgárok körében a XVIII—XIX. század fordulóján mélyreható változások jelei mutatkoztak. Az Erdélyen és Magyarországon keresztül folytatott kelet—nyugati kereskedelemben a bolgárok a XVIII—XIX. század fordulóján váltak önálló szereplőkké. Jelenlétük a különböző európai városokban, így a magyarországi városokban — Brassó, Temesvár, Pest, Újvidék stb. — is kimutatható. A gazdasági-kereskedelmi kapcsolatoknak, a bolgár kereskedők magyarországi tevékenységének egyik velejárója volt a budai Egyetemi Nyomda szolgálatainak igénybevétele a bolgár könyvnyomtatás érdekében.

A nyugati gazdasági kapcsolatok hatására felgyorsuló változások szükségessé tették a középkorban kialakult intézmények megreformálását és új intézmények létrehozását. A bolgár társadalom megújulása, a nemzetté válás folyamata az évszázadokon keresztül elismert görög kultúrfölény kétségbevonásával, illetve a görög kulturális befolyás elvetésével járt együtt. Világossá vált, hogy az általános haladás előfeltétele a bolgár nyelvű világi oktatás, a könyv és újságkiadás megszervezése. Bár a bolgárok nemzeti öntudatra ébredése, a nemzeti mozgalom megindulása bizonyos késésben volt a görög és más délkelet-európai nép mozgalmaihoz képest, a XIX. század 40-es éveiben Georgi Sztojko Rakovszki már tisztán politikai célokat és követeléseket is megfogalmazott, azonban a nemzetté formálódó nép problémáinak a nyílt politikai harc eszközeivel történő megoldására csak nagyon kevesen vállalkoztak. A bolgárok túlnyomó többsége a görög befolyás elvetése, az önálló bolgár egyház létrehozása érdekében indított mozgalomhoz csatlakozott, amely végül is nem nőtt túl az oszmán hatalom által eltűrt kereteken.

Rendszeresen megjelenő bolgár időszaki sajtóról az 1840-es évek végétől beszélhetünk. Az 1842-ben és 1846-ban alapított rövid életű folyóiratok után 1848-ban, Konstantinápolyban kezdték kiadni a 14 éven át funkcionáló hetilapot, a Carigradszki vesztniket. A hetilap tengersok anyagi, politikai és egyéb nehézséggel küszködve 10 éven át versenytárs, vagy inkább segítőtárs nélkül igyekezett megvalósítani alapítója, az Iván Andreev Bogorov (1818—1891) által kitűzött célokat, a nép műveltségi színvonalának emelését, a kül- és belpolitikai események rendszeres, objektív szellemű ismertetését.

Az 1848. január 1-én induló Carigradszki vesztnik hűséges krónikása, viszonylag jól tájékozott informátora volt a viharos európai eseményeknek, köztük a magyar forradalom és szabadságharc eseményeinek is. Hozzá kell tennünk, hogy a bolgár hetilap jónéhány száma nem maradt ránk, az is megtörtént, hogy hetekig szüneteltetni kellett megjelentetését. A Konstantinápolyban élő Bogorov a lap szerkesztése során különböző forrásokat használt fel: a kormányzat hivatalos közleményeit, a saját levelezőitől kapott anyagokat, a hajópostával érkező nyugati újságokat, a Bécsből, Bukarestből, Belgrádból, Pestről érkező tudósításokat, valamint az utazó kereskedőktől, magánszemélyektől szerzett értesüléseket.

1848—1849-ben a bolgárlakta területek falvainak és városainak nyugalmát nagy horderejű események nem zavarták meg. Vannak adatok felkelési kísérletekről, tervekről, amelyeket Vidin körzetében, a szerb határ mentén lévő bolgár falvakban készítettek elő, de a hatóságok intézkedései megakadályozták azok kibontakozását. A Konstantinápolyban élő, céhekbe tömörült bolgár iparosok és kereskedők, akikre Bogorov hetilapja kiadásának során leginkább támaszkodott, egy templom felépítésének tervével foglalkoztak, ennek megvalósítása vette igénybe idejüket, anyagi erejüket. Egyébként az oszmán főváros lakói sokat szenvedtek a szokatlanul nagy szárazság következményeitől, a vízhiánytól, a kolerától és az egyre-másra fellobbanó tűzvészektől.[1] Tehát a forradalmi Európából érkező híreket a mindennapok gondjával, az egyházi élettel kapcsolatos problémákkal bajlódó, európai szemmel nézve apolitikus olvasóközönség fogadta be.

A Carigradszki vesztnik a magyar forradalom és szabadságharc eseményei közül a legnagyobb figyelmet a hadijelentéseknek szentelte. Elsősorban a harctéri eseményekhez kapcsolódó híradások és beszámolók szolgáltatták azt a tényanyagot, amelynek segítségével kialakulhatott a bolgárok magyarságképe, illetve a szabadságharc vezetőinek és szereplőinek a képe. A bolgár lapban közölt hadijelentéseket az objektivitásra való törekvés jellemzi.

Az orosz invázió napirendre kerülésével, tehát 1849 április—májusában a Carigradszki vesztnik magyar vonatkozású híradásainak objektivitásra törekvő hangneme megváltozott. Ellentmondásba keveredve a korábban közölt adatokkal, a bolgár lap „növelni" kezdte a magyar hadsereg létszámát.

Egy 1849. május 7-én publikált hír szerint a magyar sorkatonaság és a népfelkelők személyi állománya 180 000 fő, ezért az oroszok 80 ezres hadsereget készülnek Magyarországra küldeni, ami távolról sem elegendő — írja a bolgár lap —, mert a magyarok ereje napról napra nő.[6] Valamivel később, a május 21-i és június 4-i számokban a külföldi hírek után érdeklődők azt olvashatták, hogy a magyarok 250 000-es létszámú hadsereggel rendelkeznek és ezen kívül 150 000 tartalékos várja, hogy felfegyverezzék. A magyarok elhatározták, írja a lap, hogy vereség esetén a hegyekbe vonulnak és az utolsó emberig harcolni fognak. „Ez a féktelenkedő magatartás és a magyarok valódi ereje . . . teszi hihetőbbé a jelentéseket azon rettentő hadseregről, amelyet Oroszország küld Ausztria megsegítésére" — írja a Carigradszki vesztnik.[3]

Az 1849 telén és tavaszán kivívott magyar győzelmekkel kapcsolatban a leggyakrabban Bem József hadmozdulatairól számolt be a bolgár hetilap — mégpedig bukaresti jelentések alapján.[4] Az egyik januári számban azonban azt olvassuk, hogy a magyarok győzelmétől nagyon sokan félnek, mert bosszúállástól tartanak.[5] Az Erdélyben, az osztrákok oldalán harcoló orosz egységekről pedig azt írják, hogy azokat a lakosság szabadítóként üdvözölte.[6] A Carigradszki vesztnik az 1848—1849-es magyarországi események pozitív hőseként Josip Jellačić horvát bánt mutatja be. A bolgár olvasót igen jól tájékoztatták Jellačić báró hadvezéri teljesítményeiről,[7] kiemelték a bécsi felkelés leverésében játszott szerepét.[8] Egy (meg nem nevezett) német lapból átvett anyagot felhasználva a bolgár szerkesztő élet- és jellemrajzot közölt Jellačićról. Szabadságszeretet, közvetlenség, szerény életvitel, magas műveltség a horvát nemzeti hősnek tulajdonított jellemvonások. „Ha Jellačić valamikor legyőzi a magyarokat — írja a Carigradszki vesztnik —, az ő keze alatt azok jobban és szabadabban élhetnek majd, mint Kossuth, e gonosz és féktelen ember kormányzása alatt, aki félelmet és reszketést terjeszt maga körül".[9] Jellačić politikai tevékenységéről szóló beszámolók szintén nyilvánosságot kaptak a bolgár lap hasábjain. A közleményekből kiderül, hogy népszerű, tekintélyes emberként sikeresen képviselte a horvátok, szlovének, a határőrök érdekeit a bécsi udvarnál, ahol figyelembe vették, sőt kikérték véleményét.[10]

Görgey Artúr neve a szabadságharc befejező szakaszában, a világosi fegyverletétellel kapcsolatban került a Carigradszki vesztnik hasábjaira.[11] Magáról a fegyverletétel komor aktusáról Paskevics tábornagynak Miklós cárhoz intézett jelentéséből értesülhettek a bolgár olvasók.[12] A fegyverletétel és Görgey szerepének értékeléseként a bolgár lapban ez olvasható: „. . .elmondhatjuk, hogy a vezetők az értelmetlen háború iránt táplált érzelmeik mellett a nép hangját is követték. Szerintünk Görgey és a külföldre menekültek között csak az a különbség, hogy ő, kitéve magát a legnagyobb veszedelemnek, eltökélte a politika hajóját valamely kikötőbe visszakormányozni."[13]

A Carigradszki vesztnik csupán 1849 augusztusától mutatott nagyobb érdeklődést Kossuth Lajos személye és tevékenysége iránt. Azonban sem az 1848 októberétől 1849 augusztusáig megjelent információk, sem a Törökországban tartózkodó Kossuthtal foglalkozó közlemények nem voltak alkalmasak arra, hogy a bolgár olvasó szemében növeljék a magyar forradalmár tekintélyét. A bolgár lap egész terjedelmében közölte V. Ferdinánd 1848. október 3-án kelt nyílt parancsát, amelyben az uralkodó Kossuthra és híveire hárítja a felelősséget Lamberg Ferenc gróf meggyilkolásáért; az 1849 áprilisi trónfosztásról közzétett információban az ellenzék, a Békepárt részéről megnyilvánuló kifogások kerültek előtérbe.[14] 1849 augusztus végén a bolgár lap a nyugati sajtóban megjelent közleményeket átvéve publikálta Kossuth ún. titkos iratát. E szerint a volt magyar államfő, elhatárolva magát a szabadságharcban résztvevő lengyelektől, közeledni próbált az orosz nagyhatalomhoz.[15] A Carigradszki vesztnik sort kerített az eltűnt szent korona körüli híresztelések, Kossuthot érintő rágalmak publikálására is.[16]

Az 1849 őszén kibontakozó ún. emigráns-válságot, amely az orosz—török—osztrák viszony kiéleződéséhez vezetett, a Carigradszki vesztnik élénk figyelemmel kísérte, s viszonylag gazdag információval szolgált a vele kapcsolatos diplomáciai eseményekről. Viszont a bolgár földön, Vidinben és Sumenben tartózkodó magyar emigránsokról a lap csupán három ízben tett említést: hírt adott néhány magyar menekült Sumenbe való érkezéséről, az osztrák konzul ellen intézett támadásról, s egy ízben rövid, de pozitív hangú beszámolót közölt egy Sáffrány nevű magyar emigráns Sumenben kifejtett kulturális tevékenységéről.[17]

Iván Bogorov volt az első bolgár újságíró, akinek megadatott a sajtót a közvélemény formálásának eszközeként felhasználni. Az általa publikált hírek, tudósítások hozzájárultak a bolgár újságolvasók magyarságképének kialakításához. Az objektivitásra törekvés ellenére a bolgár hetilap természetesen tükrözte szerkesztője világnézetét. Bogorov rendpárti volt, rendkívül szoros kapcsolatok fűzték Oroszországhoz, az volt a véleménye, hogy a nép problémáit az ésszerű engedmények útján maga az uralkodó oldhatja meg. A magyar forradalmi elit célkitűzéseiről, a nép életét átformáló intézkedésekről Bogorov nem tájékoztatta olvasóit. A lázadás, a véres háborúk eszközével kikényszerített, elhamarkodott változások szerinte árnyékként enyésznek el.[18] Kendőzetlen nyíltsággal, de virágnyelven is Bogorov a végveszélybe került monarchia mellett kiálló józan, megbízható horvátok példájának követését sugallta olvasóinak, az irracionálisan viselkedő, féktelenkedő magyarokkal szemben.

Az 1848—1849-es eseményekkel kapcsolatban napvilágot látott hírek, kommentárok által sugallt világkép a prekapitalista viszonyok között élő bolgár tömegek színvonalával, apolitikus beállítottságával számolt, illetve annak tükröződése volt. Egy évtized leforgása alatt azonban ez a helyzet jól érzékelhetően megváltozott. A helyi közösségek korlátain túllépve az embe-

rek tudatosan vállalták a nemzethez való tartozás terheit és kötelezettségeit, világos megfogalmazást nyert a közös nemzeti érdek. A nemzeti érdekek érvényesítésének útját és eszközeit tekintve különböző elgondolások születtek. A véleménykülönbségek, pontosabban a politikai irányzatok az idegen uralomhoz való viszony kérdésével kapcsolatban fogalmazódtak meg. Az 1850—1860-as években az Oszmán Birodalom még mindig széles piaca jó értékesítési lehetőségeket biztosított a bolgár termelők számára, így a problémák radikális megoldása, a birodalomtól való elszakadás gondolata csak egy aránylag szűk társadalmi réteg, elsősorban értelmiségiek körében terjedt el. Megnőtt viszont az érdeklődés a Habsburg-birodalom problémái iránt, hiszen ott is különböző nemzetiséghez tartozó népek éltek együtt.

Az 1850—1861 közötti évtizedből a Carigradszki vesztniken kívül még három bolgár hetilapot kísérhetünk figyelemmel: az 1858-ban induló Blgarszki knizsicit, amelyet Konstantinápolyban adtak ki, és a Georgi Szt. Rakovszki által szerkesztett rövid életű hetilapokat, az Újvidéken megjelenő Blgarszki dnevnicát és a belgrádi Dunavszki lebedet.

A színvonalas, jól szerkesztett Blgarszki knizsiciben valósághű, hellyel-közzel tudományos színvonalú cikkek jelentek meg Magyarország történetéről, a magyar—osztrák viszony alakulásáról.[19] Ugyanakkor az egész bolgár sajtó rendszeresen tudósításokat közölt a monarchia-szerte kibontakozó nemzeti mozgalmakról. A Blgarszki knizsnici az 1860-ban tartott Szent István-napi ünnepségekről tudósítva azt írja, hogy a soknemzetiségű Ausztriában a kormányzatra nézve a legveszélyesebbek a hazaszeretetükről és férfiasságukról ismert magyarok, akik 1849-ben elvesztett jogaikat akarják visszaszerezni.[20]

Az 1859—1861 folyamán kibonatkozó események, a Habsburg Birodalom népei körében felerősödő mozgalmak és az európai fejlemények a bolgár elit számára világossá tették, hogy nem csak az osztrák kormányzati rendszer, tehát az önkényuralom válságáról van szó, hanem maga a birodalom léte, egysége is kockán forog. Az új helyzettel kapcsolatban a hetilapok hasábjain megszólaló bolgár politikusok — különböző hangnemben ugyan, de egyöntetűen — a Habsburg birodalom szláv népei mellett foglaltak állást, elítélve a magyarok velük szemben tanúsított magatartását. A Belgrádban élő Rakovszki az Újvidéken szerzett személyes tapasztalatait és a szomszédos birodalomból érkező híreket úgy értékelte, hogy a hatalomvággyal eltelt magyarok mindent maguknak akarnak megkaparintani és a szláv elem megfojtására törekednek.[21] Rakovszki szerint 1861-ben a magyarok az 1848-ban kialakult helyzethez hasonló csapdába estek, amikor is a szerbek és horvátok védték meg az uralkodó jogait ellenükben.[22] A Carigradszki vesztnik arra figyelmeztetett, hogy Ausztria a területén élő szláv elemre támaszkodva oldhatja meg problémáit, s csak velük egyetértésben biztosíthatja a birodalom egységét.[23]

A magyar országgyűlés 1861 augusztusában történt feloszlatása után a bolgár sajtó hangja megváltozott. Szokatlanul kritikus hangú, a bécsi udvar nemzetiségi politikáját elítélő cikkek jelentek meg, és kiemelten foglalkoztak a szerbekkel és horvátokkal való kibékülés érdekében tett magyar lépésekkel.[24] Egy francia újságot idézve a Blgarszki knizsici azt is leírta, hogy az önkényuralom újabb támadásai miatt Ausztria népei a magyarokkal éreznek együtt, mert tudják, hogy nélkülük nem számíthatnak alkotmányos kormányzásra.[25]

Az 1848—1861 között eltelt időszakban a társadalomban végbement változások és külpolitikai tényezők hatására a bolgárok magyarságképe változott, árnyaltabbá lett, az érzelmek mellett egyre nagyobb teret kaptak a politikai meggondolások. Az 1860—1870-es években a bolgár elit egy jelentős csoportja a magyar törekvésekben, főleg az 1867-es kiegyezésben követendő példát látott. A Pravo című evolucionista nézeteket képviselő hetilap 1873-ban a magyarokkal való együttműködés lehetőségeiről, kívánatos voltáról cikkezett. A bolgár publicisztikában először éppen a Pravo hivatkozott a két nép közös történelmi múltjára, közös származására mint az együttműködést elősegítő tényezőre.[26] De az 1870-es években, különösen az orosz—török háború előestéjén nem hiányoztak az éleshangú, szélsőségesen magyarellenes kirohanások sem.

A bolgárok magyarságképe nem volt mentes túlzásoktól, a bántóan erős színektől, a sajtónak azonban jelentős szerepe volt a későbbi bolgár—magyar gazdasági és politikai kapcsolatok előkészítésében, amelyek a köztudatban élő vélekedésekkel ellentétben nem voltak és nem is lehettek mindig felhőtlenek és problémamentesek.

Jegyzetek

1 *История на България*, Т. 5. София, 1985, стр. 372—373; Периодическо списание, кн. 11. Средец, 1984, стр. 59—113; Никола Ефтимов Сапунов: *Дневник по съграждането първата българска в Цариград черква* Св. Стефан, 1847—1849; Цариградски вестник, 1848, X. 16, Но. 20.
2 Цариградски вестник, 7. V. 1849, Но. 47.
3 Ua. 21. V. 1849, Но. 49.; 4. VI. 1849, Но. 51.
4 Ua. 5. 1849, Но. 35; 12. II. 1849, Но. 36; 26. II. 1849, Но. 38; 26. III. 1849, Но. 42.
5 Ua. 8. II. 1849, Но. 31.
6 Ua. 12, II. 1849, Но. 36.
7 Ua. 6. XI, 1848, Но. 23; 8. I., 1849, Но. 31; 16. IV. 1849, Но. 44; 7. V. 1849, Но. 47; 6. VIII. 1849, Но. 47.
8 Ua. 16. X. 1848, Но. 20; 30, X. 1848, Но. 22; 6. XI, 1848, Но. 23.
9 Ua. 30. X. 1848, Но. 22.
10 Ua. 14. V. 1849, Но. 48; 21. V. 1849, Но. 49; 24. IX. 1849, Но. 66; 4. 10. 1849, Но. 67.

11 Ua. 14. V. 1849, Но. 48; 30. VII. 1849, Но. 58; 13. VIII. 1849, Но. 58; 27. VIII. 1849, Но. 62.
12 Ua. 3. IX. 1849, Но. 63.
13 Ua. 10. IX. 1849, Но. 64.
14 Ua. 16. X. 1848, Но. 20; 26. II. 1849, Но. 38; 14. V. 1849, Но. 48; 28. V. 1849, Но. 50.
15 Ua. 27. VIII. 1849, Но. 62.
16 Ua. 8. X. 1849, Но. 68; 17. VII. 1849, Но. 78.
17 Ua. 29. X. 1849, Но. 71; 28. I. 1850, Но. 84; 28. IV. 1851, Но. 32.
18 Ua. 29. I. 1849, Но. 34; 17. XII. 1849, Но. 78.
19 Български книжици, 1860, II. кн. 3 стр. 60—61.
20 Ua. 1860, VIII. кн. 15, стр. 106.
21 Дунавски лебед, 21. II. 1861, Но. 22.
22 Ua. 28. II.1861, Но. 23.
23 Цариградски вестник, 14, I. 1861, Но. 3.
24 Български книжици, 1861, VIII, кн. 13. стр. 236.
25 Ua. 1861, IX, кн. 17, стр. 302.
26 ***Маджарите в Европа: политиката им.*** Право, година VIII, бр. 18, 13. VII. 1873.

ELŻBIETA CYGIELSKA *(Warszawa)*

Lengyel—magyar irodalmi szecesszió

Noha a XIX. és XX. század fordulójával foglalkozó magyar—lengyel komparatisztikai kutatás jelen állapota még nem teszi lehetővé következtetések és általánosítások levonását, annyi azért nagyobb tévedés kockázata nélkül megállapítható, hogy a magyar összehasonlító irodalomtudományban a lengyel modernizmus irodalma meglehetősen szegényesen fest. Ha a mai komparatisztika egyes tárgyköreit tekintjük, ez az állítás elsősorban a tradicionális összehasonlító vizsgálatokat illeti, vagyis a recepció-kutatást és a személyes irodalmi kapcsolatok körét.

A századforduló irodalmának kölcsönös befogadása mind a mai napig elégtelennek mondható, a Monarchia korában azonban az irodalmi produktumoknak csak egészen elhanyagolható töredéke került bele a lengyel, illetve a magyar köztudatba. Ady Endre kései, kezdetben egyébként zavaros, félreértésekkel teli lengyel recepciója elég kifejező példa lehet erre.[1] Elgondolkoztató, vajon ebben az esetben nem a német, vagy inkább a szlovák, esetleg valamelyik délszláv nyelv közvetítő funkciójában rejlik-e a hiba, minthogy e nyelveken Ady művészetének hatása rendkívül nagynak mondható.[2]

Ugyanakkor a szlávok — oroszok, csehek, bolgárok — szinte egyformán hódoltak Stanisław Przybyszewski dekadens individualizmusának és társadalmi anarchizmusának, ő volt a Fiatal Lengyelország első korszakának idolja, aki Berlinben és a skandináv országokban szerzett magának népszerűséget a bohém körökben, mielőtt a XX. század küszöbén Krakkóban telepedett volna le.[3] Sajátságos, hogy róla Magyarországon még csak nem is hallottak. Lehetséges, hogy — noha gyakran írt németül maga is — ennek az az oka, hogy művei Bécsben nem keltettek kritikai érdeklődést?[4] Netalán ama meggyőződés, miszerint minden új, figyelemre méltó mű csakis Nyugatról érkezhet, volt az oka, hogy a lengyel—magyar információs cserét véletlenszerűnek, elhanyagoltnak kell minősítenünk, hogy az időnkénti kapcsolatok nem keltettek érdeklődést olyan mértékben, hogy annak az irodalmi tények terén komolyabb következményei támadhattak volna? Sokatmondó Balázs Béla példája, aki 1906-ban Berlinben találkozott Bolesław Długoszowskival, Piłsudski marsall későbbi adjutánsával, ez idő tájt a bohém világ elbájoló tagjával, aki feltehetőleg sokat mesélhetett a lengyel modern irodalomról újdonsült magyar barátjának, ha Balázs Béla lelkesen ad számot erről, bár igen szűkös kommentárt fűzve hozzá: „A lengyeleim meséltek otthoni dolgaikról. Micsoda forró, gazdag, az egész társadalomba szétágazó szellemi, művészi élet van ott."[5] S rögtön ezután önnön frusztrá-

ciójának ad hangot a maga katasztrofikus, nosztalgikus módján, a magyar ugar szülötteként: „Hej, haj, magyar ugar! Magyar ugar! Mi lesz velünk?" Balázs Béla terjedelmes, gyakorta aprólékos naplójában, melyben a személyes, egoista lélekáradások mellett bőven van hely az intellektuális reflexiók, olvasmány-értékelések, beszélgetés-töredékek, leírások számára, a legkisebb nyomra sem bukkanunk, amely a lengyel irodalomból származó, akár közvetett ihletésre, vagy annak valamely szellemi gyümölcsére utalna.

A lengyel kortársi irodalom iránt több nyitottságot tanúsított Kosztolányi Dezső, az Élet hasábjain 1909-ben (majd a *Modern költők* című antológiájában 1913-ban) publikálva két lengyel modernista, Kazimierz Przerwa-Tetmajer és Zenon Przesmycki (Miriam) egy-egy versét.[6] Költői kérdés maradt azonban felkiáltása, melyet ugyanabban az évben Gabriela Zapolska drámájának, a *Dulska asszony erkölcseinek* margójára jegyzett: „Ki ismeri nálunk Wyspiański drámáit? Ki hallott Tetmajer verseiről?"[7] Óhatatlanul felmerül a gyanú, hogy e jámbor óhaj szerzője inkább az említett művek irodalmi rangjáról, mintsem azok tartalmáról rendelkezett bizonyos ismeretekkel.

Lengyelországban a magyar irodalommal kapcsolatban még a hasonló sóhaj is hiányzik. A lengyel modernisták ifjúkorukban Jókai regényeivel töltekeznek, amiről a legvilágosabban Stefan Żeromski naplója tanúskodik.[8] Bizonyos hatást gyakorol rájuk *Az ember tragédiája*[9], noha a krakkói színpadon tartott 1903-as bemutatót a kritikusok közönye, sőt viszolygása veszi körül, feltehetően nemcsak művészi okokból, hanem a „lengyel lélek temploma" — a Tengerszem körül kialakult konfliktust követő ellenséges lengyel—magyar viszony miatt is. Az ilyen légkör nemigen szokott kedvezni a kultúrának.[10]

Paradox módon a részben közös államiság, a politikai, társadalmi és kulturális fejlődés bizonyos közös vonásai a századfordulón mégsem teremtették meg a kölcsönös cserének kedvező alapot. Másfelől azonban éppen ezek a hasonlóságok — hogy csak a szuverenitás hiányát említsük — hasonló típusú vágyakat és hasonló lojális álláspontokat hoztak létre, amelyek a művészet funkcióit, feladatait meghatározták. Az irodalmon kívüli valóságból merített anyagok tematikai hasonlóságai, a filozófiával való kapcsolat, a közös irodalmi példák megléte kifejezetten mutatják e két irodalom homológ voltát.

A modernista irodalom mind Lengyelországban, mind Magyarországon magába olvasztotta a nyugati modernizmus szinte valamennyi eszmei propozícióját — nem utolsó sorban a nietzscheánizmust —, ezeket a maga aktuális szükségleteinek szűrőjén áteresztve. Ebből született a modernista nemzeti filozófia, amely a nagyság utáni nietzschei vágyat Wyspiański tollán így változtatta alapjelszóvá: „Lengyelország nagy dolog!", Adynál pedig az Új Magyarság vízióját öltötte.

Mindkét országban hatalmas volt Nietzsche népszerűsége, széleskörű hatása, bár jobbára felszínes is egyben, bizonyos kijelentések, hangulatok, gesztusok formájában, mint a dekadens-nietzscheánus Przybyszewski vagy az esztétizáló Tetmajer esetében. A nietzschei problematika mélyebb megélését Kasprowicznál, Żeromskinál, Berentnél, Brzozowskinál és természetesen Wyspiańskinál találjuk. Utóbbi esetében azonban — mint a kor kutatója helyesen jegyzi meg — a nietzscheánizmus annyira saját fejlődés eredménye és oly következetesen személyiségének része, hogy a hatás kifejezés szükségtelenül szuggerálna alárendelést.[11] Ez a vélekedés feltűnően egyezik azzal, amit Ady állított magáról, hogy ugyanis rokonságot érzett magában a német filozófussal, eszméit nem annyira ismerve, hanem előérezve énjének legmélyebb rétegeiben, mielőtt az „öntudatlan árnyából" a nagy romboló tudott árnyékává állt volna össze e sejtés.[12] Ady művészetében, amely nézeteinek siettetett evolúcióját tükrözi, világosan kirajzolódnak az ő nézeteit az említett lengyel írók nézeteivel összekapcsoló elemek.

Első pillantásra nagyonis csábító feladat Ady színes egyéniségét az ugyancsak színes személyiségű Stanisław Przybyszewskivel összevetni. Természetesen toutes proportions gardées, ami művészetük rangját illet. Kétségkívül volt bennük hasonlóság, tekintve a bohémvilágban betöltött vezető szerepüket, személyiségük típusát, életstílusukat. Ugyanaz a hajlam az elfogadott normák felrugására, a lelki önmutogatásra, ugyanaz a nőket hódító báj. Mindazonáltal a dionüzoszi életmodell Adynál ditirambusi költőt eredményezett, míg Przybyszewski a tiszta művészet apostoli szerepénél kötött ki, amit a „mezítelen lélek" teóriájában fejtett ki. (Ez nem tévesztendő össze Ady „mezítelen lelkével", amelyről Schöpflin tesz említést. Przybyszewski „mezítelen lelke" valójában a racionalizmus és szenzualizmus kötelékéből kiszabadított lélek, metafizikus individualizmus, míg Ady egyszerűen a Verlaine stílusú őszinteséget gyakorolta.) Przybyszewski filozófiai kiindulásának következménye az az állítás, hogy a művészetnek nincs semmilyen célja — abszolútum, minthogy az abszolút lélek visszatükröződése. Ez a művész előtt mérhetetlenül szabad teret nyitott, s nem kellett a társadalmi-kulturális konkrétumban megmerítkeznie. Legalábbis így vélte Przybyszewski, e némiképp zavaros filozófia szerzője. Ugyanakkor az „Én" és közösség kapcsolatára kiváltképp érzékeny művészek számára a nietzschei szabadság sajátságos csapdává vált. A totális szabadság és a morális értékek összeegyeztethetetlensége előbb vagy utóbb prometheusi álláspont elfogadására késztette őket, noha ez elég különös prometheizmus volt. Nem követelte meg a közösség megváltásához a határtalan áldozatot. A modernista Prometheus a közösség számára új fejlődési utat nyitott, elsősorban a saját „életteli sóvárgása" révén.

Nem lehet eléggé felbecsülni Nietzsche szerepét a modernisták aktivizmusának kialakulásában. Közép-Európában mégis hamar belátták, hogy a *Jón, rosszon túl* szerzőjének filozófiája gazdagítandó azon anyag felkutatása

révén, melyben a filozófia objektiválódhat. Ady számára ilyen anyaggá vált az új magyar lelkiség víziója, az új nemzeti öntudat. Hasonló célt tűzött maga elé Brzozowski, Żeromski, Wyspiański, vagyis azok az írók, akik egyetértettek azzal a nietzschei meggyőződéssel, hogy a művészre nemcsak a vis contemplativa, de a vis creativa is jellemző. Náluk jelenik meg tehát a genezis szimbóluma, a világ teremtése ex nihilo. Ők építik fel az olyan új művészet koncepcióját, amely a lelket erősíti, nemesíti, az általános közönnyel szemben áll. Olyan művészet ez, mely a homo faber eszméje köré szerveződik, a művész pedig Demiurgosz, aki az alkotás mozzanata előtt rombolást végez a nietzschei „minden értékek átértékelése" programjának megfelelően.

A destrukció mozzanata, a modernista mindenható lázadás velejárója, megelőzi a tett filozófiájának kikristályosodását. Stanisław Brzozowski hangoztatja, hogy „Nem a sors megismeréséről, megfejtéséről van szó, hanem az alkotásáról." Brzozowski korai írásainak atmoszférája Ady programos poétikájára emlékeztet. Féktelen vitairataiban Brzozowski, gyakorta élve a „harc", az „erő", a „győzedelmes élet" metaforáival, a nemzetteremtő energiák erősítésének, a nemzettudat felébresztésének, az elmaradottság, a sorvadás megtörésének vágyát fejezi ki. S akárcsak Ady, a nemzeti célok elérhetőségét az erkölcsi és szellemi szférában tételezi, nem a kéz, hanem az elme munkája által.

Ady versei a magyarságról könnyen összevethetők a lengyel modernista írók posztdekadens fázisban született műveivel. Ez az az időszak, amikor — 1900 után — a lengyel irodalom átveszi a már Słowacki *Agamemnon sírja* című versében megfogalmazott, s a Fiatal Lengyelország idején Wyspiański által felújított követelményt, hogy az irodalom funkciója „vádolni, vesszőzni, gyónni". Ezekben az években élesebben ábrázolják a lengyel társadalom erkölcsi gyöngéit, a mocsár, a posvány, a rothadás gyakori szavuk. A magyar ugarral, a lelkek temetőjével való párhuzam magától adódik.

Egyfelől kritizálják a „lármás lengyelséget" — ahogy a lengyel társadalmat Żeromski nevezi —, másfelől megpróbálják orvosolni, mind a szellemiség emelésével, mind magas erkölcsi követelmények állításával. Wilhelm Feldman, az irodalomtörténész felújítja a mickiewiczi jelszót: „Amennyivel növelitek és javítjátok lelketeket, annyival növelitek jogaitokat és határaitokat", ami pompásan egybecseng Ady szavaival: „Csak a lélek növekedése ragadja előbbre egy fajta sorsát".

Súlyos, vereség-közeli heroizmussal, Adyra emlékeztető önostorozással küzd Żeromski, hogy „a lengyelek angyali lelke a viccelődés koponyája alól kiszabadulhasson", igyekezvén bűntudatot kelteni a társadalomban, megszakítani az „önfoglyulejtés meleg odujában való heverészést". Érthető módon nem akármilyen ellenállásba kellett ütköznie.

A közép-európai sajátos kuszaságban a „poète maudit" különös válfaja született meg: részben a maga választotta nézetek formálták, részben a nemzet történelmi körülményei. A helyi viszonyok között átkozott költő volt ő a nemzetét üldöző fátum következtében is. E fátum leküzdésének vágya a művészt emberfeletti feladat elé állította. A művész ezért a heroikus mítoszokhoz fordult, ismervén a mítoszok karizmatikus erejét.[13] 1900 után a lengyel irodalomban számos Janosik, Waligóra, Herkules jelent meg, nekik kellett volna a nemzet tudatát átalakítaniuk, az embereket bátorsággal, optimizmussal eltölteniük. Nem minden alkotónak sikerült azonban „tevéből kacagó oroszlánná" képeznie magát, ahogyan azt a nietzschei példa előírta. A sikertelen szerzők közé tartozott Ady, a „Muszáj-Herkules", valamint Wyspiański, aki kimutatta, hogy a minden értékek átértékelésének programja nem teljesen reális, sem az individuum, sem a nemzet önazonosságát nem lehet megtalálni, ha a nemzeti múltat megtagadjuk, akármekkora púp is az a hátunkon.

Ezért mindketten igyekeznek kiiktatni a nemzeti mitológiából a halott, pusztító elemeket, s az eltörpült társadalmat igyekeznek némi vitalizmussal ellátni. Eközben a nemzettel szemben a hit és hitetlenség, elutasítás és elfogadás, aggódás és vádló szeretet antinómiái között vergődnek.

Ady és Wyspiański hasonló kihívások és hasonló nemzeti bűnök előtt állnak, s e bűnök közül a legnagyobb az éretlenség és a tettre való képtelenség. A nemzet állapota szinte azonos kérdéseket vet föl számukra:

„Érdemesek vagyunk életre s jövőre?[14] — tépelődik drámaian Ady — „Vajon van-e jogunk bármihez? Vajon élni van-e még jogunk?"[15] — kontrázik rá Wyspiański a *Menyegző*ben az Újságíró szavaival. Ő az, aki a legmélyebb pesszimizmus pillanatában kataklizmát áhít, mely az elaljasult népet felrázná: „Katasztrófa, jöjj!!! /. . ./ Tán egy Katasztrófa mégis / kilátás lesz — bennünk zúg itt / rémes hang, amely a miénk, / s nemzedékké lehetünk. / Hol vagy, Lelkiismeretünk?[16] — A „Nekünk Mohács kell" párhuzama önként adódik.

Szembeötlő a megfogalmazások egybeesése, amikor nemzeteik akaratiányát ábrázolják. „(. . .) megtehetnének akármit, csak nem akarnak akarni"[17] — idézet a *Menyegző*ből. Ady megfelelő sora a nietzschei szimbólumhoz, a Naphoz, a Nap vitalizmusához fohászkodva így hangzik: „De akard végre, hogy mi is akarjunk!"[18]

Mindketten rendelkeznek a képekben való gondolkodás képességével, és egyformán szuggesztív vízióban festik az álomkórban öntudatlanul tévelygő nép képét; Wyspiańskinál ez a Szalmabáb által vezényelt tánc. A népet vagy az aranykürt hangja ébreszthetné fel a *Menyegző*ben, vagy a kürtszó a *Kürtösök szava* című műben, bár ugyanaz a szimbólum némileg mást jelent a két költőnél. Wyspiański a Lengyelország csodás feltámadásáról szóló, butító mítoszt leplezi le, Ady pedig lát reális esélyt a menekülésre, ha az intellektuális elit teljesíti saját maga megfogalmazta küldetését, vagyis

figyelmezteti és visszafordítja a szakadék szélére jutott akarattalan, elveszett tömeget.

Ilyen rövid vázlatban természetesen nincs hely arra, hogy minden nyomon végigmenjünk, ráadásul igen sok egybeesés, például az univerzális témák kedvelése — a szerelem, a halál, a magány, vagy akár a szocializmussal való modernista kaland is idetartozik. Az összes nietzscheánus, Ady, Brzozowski, Berent, Wyspiański egy ideig hitte, hogy a kultúrát nem az ideges irodalmárok, hanem a társadalmi lét alapjait jelentő rétegek fogják megmenteni.[19] Nota bene az út Nietzschétől Marxig végülis logikus, ha figyelembe vesszük, hogy mindkét filozófus antropocentrikus aktivizmust képviselt.

A párhuzamosságok csupán jelzésszerű felvillantása is megfelelő alapot ad arra, hogy állíthassuk, a tárggyal foglalkozó lengyel irodalomtörténet által a lengyel modernizmus specifikumaiként megfogalmazottaknak megvan a megfelelőjük a modern magyar irodalomban, elsősorban Ady költészetében. Ami e két irodalomban közös, az egyben el is határolja őket a nyugat-európai modernizmustól. Ezt azonban csak terjedelmes tipológiai vizsgálat igazolhatja.[20]

Jegyzetek

1 Cygielska, Elżbieta: *Az Ady iránti lengyelországi érdeklődés kezdetei.* Filológiai Közlöny 1971, 3—4. 521—525.

2 Imre Bori: *Ady w literaturach serbskiej i chorwackiej;* István Csukás: *Ady i Słowacy.* In: *Eseje i studia o poezji i publicystyce Endre Adyego.* Warszawa, 1978.

3 Teresa Dąbek: *Twórczość przekładowa Dory Gabe.* Wrocław—Warszawa—Kraków, Ossolineum, 1969. 8—11; Stanisław Helsztyński: *Przybyszewski.* Warszawa, 1973. 194—206, 332—334, 514.

4 Roman Taborski: *Przybyszewski w Wiedniu.* Przegląd Humanistyczny 1966, 5. 151—160.

5 Balázs Béla: *Napló 1903—1914.* Bp., 1982. 361.

6 István Csapláros: *Dezső Kosztolányi a literatura polska.* Literatura na świecie 1986, 4. 325—6.

7 Ibid. 327.

8 István Csapláros: *Żeromski a Węgry.* In: *O Stefanie Żeromskim. Materiały z sesji naukowej 14—16. X. 1974.* Kraków, 219—234.

9 Cygielska, Elżbieta: *Néhány újabb adat Madách Imre: Az ember tragédiája c. művének lengyelországi fogadtatásáról.* Filológiai Közlöny 1973. 3—4. 452—456.

10 Uő.: *Różne oblicza literackie jednej monarchii.* In: *My i oni. Obcość czy wspólnota?* Materiały z konferencji naukowej Wydz. Neofilologii UW 20—24. XI. 1989. Warszawa, 1990. 40.; Vö. Csapláros I.: *Az ember tragédiájának krakkói bemutatója.* In: Cs. I.: *A felvilágosodástól a felszabadulásig.* Tanulmányok a magyar—lengyel irodalmi kapcsolatok köréből. Budapest, 1977. 160—161.

11 Alina Łempicka: *Nietzscheanizm Wyspiańskiego.* Pamiętnik Literacki 1958, 3. 41.

12 Ady Endre: *Nietzsche és Zarathustra.* In: A. E.: *Vallomások és tanulmányok.* Bp., 1944. 168—170.
13 Hanna Filipkowska: *Z problematyki mitu w literaturze Młodej Polski.* In: *Problemy literatury polskiej lat 1890—1939.* Seria I, Wrocław, 1972. 241. Vö. Marta Wyka: *Młodopolski heroizm.* Pamiętnik Literacki 1976, 4. 81—87.
14 *Ady Endre összes versei.* Bp., 1965. 446.
15 Wyspiański, Stanisław: *Menyegző.* In: W. S.: *Drámák.* Bp., 1989. (Ford. Spiró György.) 89.
16 Ibid. 85.
17 Ibid. 10.
18 Ady E. i.m., 447.
19 Witold Mackiewicz: *Nietzscheanizm i marksizm w literaturze i filozofii okresu Młodej Polski.* Warszawa, 1989.
20 Vö. Snopek, Jerzy: *Literatura przełomu wieków w Polsce i na Węgrzech.* (Propozycje do analizy typologicznej.) In: *Polono—Hungarica.* Nyelvészet — történelem — irodalom. 1989. ápr. 26—27. között tartott tudományos konferencia anyaga. Bp., 1990. 324—325.

DIENES ERZSÉBET *(Szolnok)*

Középkori külföldi kapcsolataink az Érdy-kódex legendáinak tükrében

Legterjedelmesebb magyar nyelvű kódexünk, az 1526-ban keletkezett Érdy-kódex (Nyelvemléktár 4—5. kötet. Kiadta Volf György. Bp., 1876.) kiapadhatatlan forrást jelent a hangtörténet, a jelentéstörténet és a stílustörténet számára. (Vö. Dienes: *A vész és a visz igék jelentésazonosságáról.* Congressus Septimus Internationalis Fenno-ugristarum 3A 181—185. Debrecen, 1990.) A kódex ugyanakkor gazdag tárháza az ókori és a középkori történelmi eseményeknek is.

Ez a — kolostori irodalmunkat mintegy kiteljesítő, betetőző, terjedelmét tekintve is egyedülálló — munka több szempontból is különbözik a többi magyar nyelvű kódextől. Szerzője, a Karthausi Névtelen már önálló írói egyéniség; a kódexet nem egyetlen kolostor vagy szerzetesrend számára írta, hanem általában a latinul kevéssé tudó szerzetesek és apácák használatára szánta. A legendák eseménysorai és a prédikációk fejtegetései egyúttal már történelmi, sőt kortörténeti ismereteket is közölnek az ókortól az 1520-as évekig terjedő időről. Művészi prózájának változatos eszközeivel közel hozza olvasóihoz az adott ország tájait, s életképszerűen jeleníti meg a tárgyalt korszak embereinek mindennapjait is. Az ókori vagy középkori eseményekből nemcsak az erkölcsi tanulságokat vonja le, hanem minden lehetséges esetben rámutat azok időszerű magyar, illetőleg külföldi párhuzamaira, összefüggéseire is.

A Karthausi Névtelen tudományos képzettségét, történelmi tájékozottságát, ugyanakkor magyarságtudatát is jól szemlélteti a saját fogalmazású, latin nyelvű *Prológus*. A scriptor — magyar nyelvű előszavához hasonlóan — ebben is az újabb idők embereként áll előttünk. Hiányolja, hogy magyar nyelvre eddig még nem fordították le a Bibliát, s a nemzeti nyelvű bibliafordításokról megemlékezve kiemeli Szent Jeromos érdemeit. Írói célkitűzését részben a hiányzó magyar nyelvű Biblia pótlásában, részben a Magyarországra is elérkezett lutheri tanítások terjedésének meggátolásában jelöli meg. — Horváth János a Karthausi Névtelent mint „a humanizmusba átmenő kolostori szerzőt" értékeli, aki „új műveltsége ellenére rendületlenül hű maradt hitéhez" (*Az irodalmi műveltség megoszlása.* 1935. 266).

A Karthausi Névtelen a 16. század Magyarországának és Európájának történelmi-szellemi sodrásában él; műve a változó kor eseményeit, szellemiségét s mindezekről alkotott véleményét is közvetíti a kolostorok falai között élők számára. Írás közben szinte maga köré képzeli olvasóit: megszólítja őket, kérdéseket tesz fel nekik, vitatkozik velük. Levonja számukra a tanulságokat, s figyelmezteti őket azok megszívlelésére. Nyomon követhető

az a törekvése is, hogy saját állításának igazáról meggyőzze olvasóit, de ugyanakkor önálló gondolkodásra, állásfoglalásra is késztesse őket. (A téma több oldalú elemzését és irodalmát lásd Dienes: *A Vizsolyi Biblia kéziratos fordítási előzményeiről*. In: *Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára*. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Bp., 1990. 51—69.)

Témánkat tekintve különös figyelmet érdemelnek a kódexben egyrészt a magyar szentek legendái (Szent István, Szent Imre, Szent László, Szent Erzsébet), másrészt azok a legendák, amelyeknek eseménysora valamilyen okból közvetlenül kapcsolódik a magyar történelemhez, illetőleg kultúrtörténethez (Szent Gellért, Szent Jeromos, Szent Bruno, Remete Szent Pál).

A scriptor rendkívüli érdeklődéssel fordul a magyarság múltja felé. Alapos és sokoldalú történelmi ismereteit számos forrásból meríti: a magyar legendák voltaképpen a magyar nyelvű történetírás legelső alkotásainak is tekinthetők. A Karthausi Névtelen munkája ugyanakkor nem száraz adathalmaz: értékelő és elemző leírásaiban úgy jelennek meg Magyarország mozgalmas középkori eseményei, mint amelyek a körülöttünk élő nemzetek történelmének alkotó elemei is. Olvashatunk pl. Szent István és Szent László legendájában a magyar történelemmel kapcsolatos egyes lengyel, cseh, orosz, német, görög, horvát, bolgár, itáliai, jeruzsálemi, francia, angol, spanyol vagy római eseményekről. A háborúk, a békekötések, a követküldések, az uralkodó családok közötti kapcsolatteremtések tehát egyúttal Európa középkori történelmének, szellemi életének szerves részeit is jelentik.

Magától értetődő, hogy a scriptor minden lehetséges alkalommal kiemeli a pápának Magyarországra vonatkozó intézkedéseit, illetőleg azokat a tényeket, amelyek hazánk és a keresztény országok kapcsolataira utalnak. A magyarságot esetenként már a honfoglalás előtti időszakban is kapcsolja a kereszténység eseménytörténeteihez, többnyire a földrajzi névmegjelölés eszközével. A Tizenegyezer Szűz legendájában „az pogány magyarok fejedelmé"-ről szól a 452. évben. (II. 401) Szent Demeter származásáról ezt írja: „támada ezen Magyarországból, Szerémségnek tartományából, és azon városban szileték, kit annakutána az ő szent nevére nevezének, kinek Száva-Szent-Demeter neve". (II. 403) Szent Mártonról hasonlóképpen ír: „Dicsőséges Szent Márton pispeknek támadása és sziletése ismertetik lenni Magyarországból, Szabáriának városából". (II. 453) Az általa nagyrabecsült Szent Jeromosról szólva különös gondossággal emeli ki: „Támada boldogságus Szent Jeronimus Stridon nevő városból, Tót és Magyarországnak határa között". (II. 355) Szent Bernát halálának évéről pedig megjegyzi: „mikoron Magyarországban uralkodnék másod Gyejsza keresztyén király, ki vala Vak Béla királynak elsőszilötte". (II. 255)

A Karthausi Névtelen következő három megállapítása nem bizonyítja kézzelfoghatóan, hogy személyes élményeiről szól. Kétségtelen azonban,

hogy a keresztény világ művészi értékeiről való ismereteit olvasóinak is át kívánja adni. Szent Zsófiáról — legendájában — ez olvasható: „Konstantinápolyban nagy szép egyházat rakatna, kinek mása ne lenne ez világon. . . ha ki látta, tudja". (I. 439) A Szent Lukácsról írt fejtegetésben Szűz Mária képmásáról így szól: „Senki oly bizony és igaz személy szerént meg nem írhatta Urunk Jézusnak és Asszonyunk Máriának képét: ha ki Rómában volt, megláthatta. Másik Konstantinápolyban volt — valahol vagyon mastan". (II. 395) A Mindszent ünnepére íródott tanításban hasonló megjegyzéssel találkozunk: „És ki annakelőtte hivattatik vala Pantheonnak, azaz minden bálványoknak templomának, immáran hivattatnék mind sok szentök egyházának, mastan kedég neveztetik Kerek Boldogasszonynak. Ha ki Rómában volt, láthatta". (II. 423—424)

Külön elemzést érdemelne a kódexben feltáruló nagyszabású Róma-kép is: a bazilikák keletkezésének, vagy az Angyal-vár elnevezésének története pl. mozgalmas, képszerű leírásokban elevenedik meg.

A pápával és a keresztény országokkal való kapcsolat Szent István legendájában részletezve tárul fel. A korona kérése, hazahozatala Rómából: jelentőségének megfelelő hangúlyt kap. (II. 242—243) Fontos tényként mutat rá a scriptor István király külföldi templomalapításaira: „nemcsak ez országban rakattatott szentegyházakat, de Jeruzsálemben, Konstantinápolyban, Rómában és sok országokban, kiből megismertetik keresztyénséghöz való szomjúhozása és Úr Istenhöz való szereteti". (II. 238) A szentté avatás eseményeiből már László király korának diplomáciai kapcsolataira derül fény: „Úr pápának. . . méltónak láttaték magyarországbeli nemes szentöket felemelni helyekről és tisztöletesb helyre helyhötni, és megkanonizálni. . . Dicsőséges Szent László király, ki mikoron Úr pápának levelét és atyai szent áldomását érdemlette volna venni, egybehívá mind egyházi fejedelmeket, mind országbeli urakat". (II. 246) A szorosan vett történelmi tényektől eltekintve Magyarország és Európa keresztény országainak kapcsolataira utal a László királyról szóló alábbi két híradás is: „Franciából, Hispániából, Angliából és Britanniából követök jövének hozzá, kérvén őtet, hogy lenne fejedelmök és előttök járó, hogy az szent Jeruzsálemnek várasát szabadojtanák meg". (II. 91) László király halála miatt pedig „nemcsak Magyarországban, de mind egész keresztyénségben nagy siralom és bánat támada ilyen kegyes királynak halálán". (II. 91) A szentföldi vagy római zarándoklatokhoz, a keresztes hadjáratokhoz fűződő magyarországi események még többször is szerepelnek a kódexben: pl. Szent Imre és magyarországi Szent Erzsébet legendájában.

Külön figyelmet érdemelnek a nem magyar szenteknek, illetőleg az egyes szerzetesrendeknek hazai vonatkozásai is. A Szent Gellért életének, magyarországi működésének és halálának leírása egyúttal a magyar történelem egy jelentős korszakának részletezése is. A velencei születésű püspököt, a magyar kereszténység első vértanúját magyar szentként tiszteli a

scriptor, és a legendában elsősorban a magyar történelemben betöltött szerepére helyezi a hangsúlyt. Többek között így összegzi Szent Gellért jelentőségét: „. . .méltán mondatik magyar népnek szent atyjának, országnak jeles oltalma és pispeköknek tiköre; kihez hasonlatos ő utána nemigen támadott ez szegény Magyarországban; . . . az ő tanácsának intéséből akkoron kele fel, hogy a Szíz Máriát ez Magyarországban Boldogasszonynak, avagy ez világnak Nagyasszonyának hívnák. Szent István király is ez szegény országot Boldogasszony országának nevezé". (II. 326—328)

A külföldi szerzetesrendek bemutatása között méltán foglal el különleges helyet a karthausi szerzetesrend — a scriptor saját rendje — alapításának, illetőleg Szent Bruno életének leírása. Az Érdy-kódex, amely Mészöly Gedeon véleménye szerint „legszebb magyarságú kódexünk" (ÓmSz 242), e legendában is felmutatja a szerző művészi prózájának gazdag eszköztárát. A természet- és eseményleírások megragadó szemléletessége, az értékelések meggyőző volta elsősorban az írónak a tárgy iránti lelkesedéséből fakad; stílusának pedig itt is „a néptől tanult nyelv ád sok helyen költői szárnyalást". (Mészöly i. m. 252) A legenda több szempontú elemzése természetesen külön tanulmány tárgya is lehetne. E helyen idézzük fel a szerzőnek néhány, lelkesedéstől áthatott gondolatát! A karthausi rend hatalma és méltósága „minden egyéb szerzetök között, földön-mennyen feljebben való. . . Nincsen kartuziai szerzetben semmi idegenség, sem bálványhitel, sem kétfelé szakadás, sem változás, sem szerzetnek szaggatása — mind ez mai napiglan is, első fundálásától fogván". (II. 375—376) A scriptor adatszerűen megjelöli az 1514-es esztendőt is, a pápa kanonizáló bullájának dátumát; olvasóit pedig a legenda végén így oktatja: „. . .ha ki közületök annakelőtte nem tudta, mi légyen az áldott kartuziai szerzet, és minémő regulásságban éljenek az penitenciatartó néma remeték, ez kevés írásnak magyarázatjából valami keveset megtudhat benne; jóllehet, nagyobb része itt meg ne légyen írván. Senki azért ne mondja, hogy bizony szerzet nem volna, ha nem akar véteni beszédében. De ha nagyobbnak vallja egyebeknél — igazban mondja". (II. 391—392)

A karthausi rend eredetének bemutatása mellett kiemelt szerepe van a kódexben — a magyar alapítású szerzetesrend jelentőségének megfelelően — Remete Szent Pál kihozása történetének. Hírt kapunk az ereklyék kalandos sorsáról egészen azok Velencébe kerüléséig, s részletező és színes leírást olvashatunk az ereklyék „híres-neves Magyarországba" hozásának körülményeiről. Az eseményre a torinói békekötés után, „Régi Lajos királynak Veneccéseken való diadalma" következtében került sor. (II. 465) „Ezerháromszáz-nyolcvanegy esztendőben, mikoron Magyarországban uralkodnék az Nagy Lajos király, kinek hagyomásából és az veneccei uraknak engödelmökből pécsi Bálint pispek és zágrábi Pál pispek egy éjjel nagy csendességgel, hogy az köznép reájok ne rohanna érötte, miért nagy böcsülettel tartják vala, hozák Szent Pálnak testét két aprószentöknek testivel Ma-

gyarországban, Budának fő és királyi várasában oly nagy tisztösséggel és készülettel, oly nagy processzióval és ajojtatossággal, kihöz hasonlatos soha Magyarországban nem volt". (II. 463) Az eseményleírás során visszautal a scriptor a magyar pálos rend múltjára, és történelmi áttekintést kapunk arról is: kik és hol alapítottak pálos kolostorokat. „Régi Lajos király Buda felött Szent Pált; Szepösi urak Gombaszegöt, Porvát és Tokajt; Pálóczi urak Újhelyt; Pirinyi Emre nádorispán Terebest; Haraszti Ferenc Családit; Mátyás király Csőttet, Sámbokot és Buda felött Fejéregyházat. László király Szent Jogot, Cudar Péter Ládot, Kinizsi Pál Vázsonyt, Tamás érsek Szent Andrást, Buzlai urak Mindszentet, az nagy Bánffiak Szent Pétert Somogyban". (II. 465—467)

Később ugyanitt szól még a bajcsi remeteházról is. Végezetül a pálos rend jelentőségét Magyarországnak — Nagyboldogasszony országának — életére nézve meggyőződésből fakadó, emelkedett hangvétellel így összegezi: „ki mondhat ellene, hogy még régen ennek előtte nyomorúságot szenvedött volna ez szegény Magyarország, ha ez édes Krisztusnak Konfesszora ő szerelmes fiaival nem oltalmazta volna, Asszonyunk Szíz Máriával egyetemben". (II. 466)

A korábbi századok magyar vagy európai eseményei kapcsán a Karthausi Névtelen minden lehetséges alkalommal értékeli az időszerű történelmi vagy társadalmi jelenségeket is. Hírt ad többek között a 16. század elejének nemcsak a magyarságot, hanem az egész kereszténységet is érintő két eseményéről: a török veszedelemről és a reformáció terjedéséről. Remete Szent Pál kihozásának okairól szólva pl. megjegyzi: „Annak okáért is, miért az nagy Konstantinápoly is eltöretnék végre és pogány kézbe adatnék, kit immáran megértünk". (II. 465) A végítélet közeledésének félelmetes és szemmel látható jeleiről elmélkedve többek között ezeket a megállapításokat szövi a tanításba: „Ó, mennyien vannak mastan Törökországban, kik avagy haláltúl való féltekben, avagy ez világi gyenyerűségnek miatta elhajlottanak az pogányságra. Azonképpen az átkozott Luthernek regulája alatt, kik mind erdegnek adták ennenmagokat, és Krisztusnak irgalmasságától elszakadtanak". (I. 46) A Mindszent ünnepi elmélkedésben hasonló tartalmú híradás található: „Azonképpen ez átkozott, erdöggel tölt kalomár Mahumet anyaszentegyháznak nagyobb részét is, mint immáran 1527. nagyobban szemeinkkel látjuk, mind ez világot nagyobb részre megdöglette, kinek ha az jámbor keresztyén fejedelmek az időben ellene nem állottak és támadtak volna, mind egész keresztyénségöt elhajtotta, mint mastan az átkozott Luthernek szektája, kiktűl az áldott teremtő Úr Isten megoltalmazzon". (II. 423) Szent Szaniszló élettörténete kapcsán nemcsak a 11. századi lengyel—magyar—német—római kapcsolatokra derül több oldalról is fény. Boleszláv és Meskó királyok életéről szólva tanulságos erkölcsi-történelmi párhuzamot is von a scriptor; így ad hírt két ízben is a mohácsi katasztrófáról: „Itt vége vagyon Szent Szaniszló krakkai pispeknek életének azon esz-

tendőben, mikoron Magyarország nagyobb részre elvesze mind Lajos királlyal és az urakkal. Ezerötszáz-huszonhét esztendőben". (I. 436) Meskó és felesége „hamar való napon elveszték országoknak nagy részét, mint Lajos magyari királynak is lén dolga, mert asszonyember tanácsán járának, és gonosz halállal halának meg". (I. 428) Ez utóbbi megállapítást Bán Imre így értékelte: „Karthausink itt 'napi politikai' nyilatkozatot tesz. Ismeretes a nemzeti párt híveinek ellenszenve Habsburgi Mária és német környezete iránt: a magyar szerzetes a mohácsi katasztrófát is az asszonyuralomnak tulajdonítja. A lengyel királyi pár erkölcseiről mondott véleménye nyilván a magyar uralkodópárra is vonatkozik, főként ha emlékezetünkbe idézzük a néma barát fanatikus Luther-gyűlöletét és Máriának a wittenbergi reform iránt táplált rokonérzését". (*A Karthausi Névtelen műveltsége*. 1976. 101—102)

Ebben az időben — a világvége közelítésének jeleiként — a *létbizonytalanság és az erkölcsi süllyedés* nemcsak Magyarországra jellemző: „. . .minden országok töretnek, városok, valálok, szentegyházak pusztulnak; emberek fogyatkoznak; gonoszságok megbővülnek; . . . mindenütt hadakozás, mindenütt vérontás; (I. 61—62) . . . Istent káromolják, és Istennek szent parancsolatját nemcsak nem tartják, de tartani sem hagyják; . . .kik álnoksággal, csalárdsággal, hazugsággal élnek; kik Úr Istennek, anyaszentegyháznak, atyjoknak, anyjoknak és fejedelmöknek engedetlenök". (II. 289—290) Mivel pedig a scriptor „a maga körül látott, hallott valóságot szemléli, ebben fedezi fel az idők jeleit, társadalombírálatának kortörténeti értéke van". (Bán i. m. 34)

Magyarország külföldi kapcsolatainak feltárása a kódex alapján: szerteágazó feladat. Jelen összeállítás a legfontosabb kérdéseket is csupán jelzésszerűen érinthette.

Nem lehet kétséges, hogy az Érdy-kódex egésze, közelebbről: a magyar és a magyar vonatkozású legendák, esetenként bizonyító vagy kiegészítő adatokkal szolgálhatnak egyes történettudományi vagy kultúrtörténeti kérdések elemzéséhez.

FENYŐ ISTVÁN *(Budapest)*

A polgárosodás eszmevilága a magyar centralisták útirajzaiban

1. 1830-tól kezdődően, a júliusi forradalommal meginduló európai változások éppúgy az érdeklődés előterébe állították nálunk a külföld vívmányait, mint a hazai reformmozgalom igényei. Az itthoni válság tudatosulása párhuzamosan ment végbe a nyugat-európai eredményekről szóló híradások elterjedésével: a gőzhajózástól és a vasúttól kezdve az angliai parlamenti reformig stb. terjedő információk beáramlása még nyilvánvalóbbá tette a közvélemény előtt a hazai elmaradottság riasztó tényeit. Ennek nyomán a magyar értelmiségiek utazási vágya sokszorosára nőtt, valósággal utazási hullám vette kezdetét. 1834-től, Bölöni Farkas Sándor amerikai útinaplójának megjelenésétől kezdve pedig egyik útirajz követte nálunk a másikat.

A fiatal értelmiségi utazók sorában ott találjuk a későbbi centralistákat is, akik úgyszintén a nyugati sikerek és problémák után érdeklődtek, mint társaik. Néhány vonás azonban már ekkor megkülönböztette őket a többi, különben hasonlóképpen tehetséges és lelkes ifjú utazótól. Eötvös József, Szalay László, Lukács Móric Pest-Budán születtek, vagy itt nőttek fel, ennélfogva társaiknál is nagyobb affinitással indultak el nyugatra, a nagyvárosi életforma, a polgárosultabb életvezetés vonzásában. A negyedik centralista, Trefort Ágoston ugyan csak tizenöt esztendős korában került a fővárosba, de azt megelőzően kilenc éves korától kezdve Eperjesen tanult. Eperjes vidéki városként páratlan jelenség volt a XIX. század eleji Magyarországon: életstílusa, polgárosult műveltsége révén megközelítette egy nyugat-európai város színvonalát. Szalayéknak tehát *a* város, *az* urbanizáció eleve természetes közegük, ez is közrehat abban, hogy kevesebb nemesi fenntartással tekintenek az új életforma elé, mint kortársaik nagyrésze.

Tapasztalatuk, külföldi kapcsolatuk is több, mint azoknak. Mindannyian német anyanyelvűek, a német kultúra fejleményeit eszmélésük óta ismerik, emellett gyermekéveiktől kezdve jól tudnak franciául, majd angolul, olaszul, s van aki a spanyol nyelvet is ismeri közülük. A reformkor közéleti emberei általában tájékozottak a külföld dolgaiban, ők viszont Pest-Buda könyvkereskedéseiben szinte azokhoz a sajtótermékekhez jutnak hozzá, amelyekhez akarnak. Szalay Lászlóról például elmondható, hogy már utazása előtt naprakészen ismerte mindazt, ami a nagyvilág szellemi életében akkortájt történt.

2. A későbbi centralisták közül elsőként a mindössze tizenkilenc esztendős Trefort Ágoston indult útnak 1836 áprilisában. Ennek a ténynek csak látszólag mond ellent az, hogy elvbarátja, Lukács Móric már a húszas évek folyamán bejárta az osztrák örökös tartományokat, Szász- és Poroszor-

szágot. Lukács serdülőkorban megtett utazásai — melyekről semminő részlet nem maradt fenn — kétségkívül hatással lehettek fejlődésére, de még nem tartoztak a centralisták világképformáló, az életfeladat megtalálásához hozzásegítő útvonalai közé. Első utazásait ő még önállótlanul, félig gyermekként, nevelője felügyelete alatt tette meg, azok nem terjedtek ki távolabbi országokra, főleg nem Nyugat-Európára, róluk pedig nem készített feljegyzéseket. Trefort Ágoston viszont már sokkal tudatosabban, autonóm módon felépített program szerint tette meg útját. Annál is inkább, mert az ő külföldjárása az említett reformkori utazási hullámnak része volt — azaz ő már Bölöni Farkas Sándor úttörő és rendkívüli hatású műve megjelenése után kelt útra. E mű intencióit éppúgy hasznosíthatta, mint barátjának, Pulszky Ferencnek utazási és útirajzírói tapasztalatait. E nevek jelzik, hogy Trefort, jóllehet még nem volt centralista, de máris a reformer ellenzékhez vonzódva indult útnak.

A reformkorban ő tette meg a leghosszabb itinériumot. Bécsből elutazva először Prágába, Drezdába, Lipcsébe, Berlinbe, Hamburgba, Lübeckbe látogatott. Itt hajóra szállt Oroszország felé. Szentpétervárott és Moszkvában töltött hetek után útja Finnországba, Svédországba, Dániába vezetett. 1836 augusztusa és szeptembere Angliában találta őt — Liverpoolban csak a véletlenen múlott, hogy fel nem szállt egy Amerikába tartó hajóra. Novemberben—decemberben Párizsban időzött, végül Észak-Olaszország nagyvárosait kereste fel. Tíz hónapi távollét után, éppen huszadik születésnapján érkezett haza. Utazásának érlelő hatásáról frappánsan vallott utóbb ő maga: úgy ment el, „mint ábrándozó fiú, ki azt hitte, hogy a magyar társadalomban nem fog a maga számára helyet találni, ki az ország sorsa iránt is desperált és sok állami tényező létjogát nem értette s a tényekkel megalkudni nem tudott". Ezzel szemben józan fiatalemberként tért haza, világ- és emberismerettel, maga elé tűzött életcélokkal.

Trefort e Grand Tournak két részletét örökítette meg egy-egy útirajzban. Az elsőt, a velencei örmény kolostorról, hazatérése után öt hónappal publikálta (*Szent Lajos szigete Velencében*. Társalkodó 1837. VII. 5.), a másodikat, az oroszországi élményeket összefoglalót, két évvel később (*Utazási töredékek az 1839-i Árvízkönyvből*). Az Európa két végpontjáról készített tudósításokat a műkincsek és a társadalmi berendezkedés iránti érdeklődés azonosságán kívül összefűzi, hogy az utazó a velencei szigetkolostorban és a „Néva jegén", valamint a Kremlben egyaránt az Európától való elkülönülés, az elszigeteltség károsságát érzékeli, s a nyugati műveltség áthasonításának szükségességére eszmél rá erőteljesen. Fontos elemei lesznek ezek utóbb a centralista programnak. A velencei szigetkolostor azonban Trefort számára nemcsak a fejlődéstől elzárkózó örmény nép balsorsát példázza, hanem az ezzel immár szembeszálló örmény katolikusok elszánt küzdelmét is. A cári birodalom viszont maga a pangás, a despotikus uralom előidézte mozdulatlanság az ifjú európai utas szemében. Tovább fokozza itt

kedvetlenségét a nacionalizmus megannyi látható jele is, hiszen „a nemzeti dagály és hiúság" külsőségei az elzárkózás szelleméből fakadnak és arra hatnak vissza. Idegenkedését némiképp rávetíti Pétervár és Moszkva építészeti alkotásaira is, azokat a valóságosnál kedvezőtlenebbül értékelve. Emberi személyiségeket Trefort a despotikus rendszerben nem képes érzékelni: hitelesen jeleníti meg, hogy orosz földön a gigantikus törekvések mögül hiányzik a lélek, a szabad kezdeményezés. Nem szól viszont arról, hogy ekkor már orosz földön is csírázott a mag a hó alatt, formálódott itt is a rendszer ellenzéke. Velük a cárizmus ezer rendszabályába ütköző utazó nem találkozhatott. Az egyformaságtól, előírásoktól szenvedő fiatalember örült, amikor maga mögött tudhatta a mindenható atyuska birodalmát.

3. A látottak Trefortnál aggálytalanul, minden konvulziótól mentesen illeszkedtek bele lelki-szellemi épülésébe. Későbbi barátjának és sógorának, a centralisták majdani vezéregyéniségének, Eötvös Józsefnek utazása viszont egy mély szemléleti-morális válság megrázkódtatásának, majd a krízis feloldódásának foglalata volt. Területileg ő Európának sokkal kisebb részét ismerte meg, de érzelmileg mélyebben, világnézetileg összetettebben, s ami a legfontosabb: sokkal több alkotói inspirációval gazdagodva tért haza. A Németországot, Svájcot, Hollandiát, Franciaországot és Angliát 1836. július 1-jétől kezdődően felkereső Eötvösnek ez az út egész alkotó korszakát meghatározza majd: a harmincas évek második felében keletkező legfontosabb szépírói és publicisztikai produkciói nagy részben az utazás élményvilága és ihletkörei nyomán keletkeztek. A szakirodalom már majd egy évszázaddal ezelőtt emlékeztetett arra, hogy Eötvös első regénye, *A karthausi* s első három politikai értekezése, a *Vélemény a fogházjavítás ügyében*, a *Szegénység Irlandban* és a *A zsidók emancipációja* egyaránt az út nyomán vezetett *Svájci útinaplóból* nőttek ki. S bár ez a napló elveszett, az azóta előkerült Eötvös-levelek teljességgel igazolták az ismeretlen útinapló kiindulópont-voltát az író alkotói fejlődésében.

Messze meghaladná egy előadás kereteit, ha a felsorolt eötvösi művek tendenciáit akárcsak jelezni is megpróbálnám. Itt csak arra utalhatok, hogy a pályakezdő író számára a júliusi monarchiában való mélységes csalódás nem jelentette egyszersmind a liberalizmus eszméiben való csalódást, sőt: a hazatérő Eötvös — miként utóbb centralista társai valamennyien — az idehaza megvalósítandó polgári társadalom árnyoldalainak korrigálhatóságában bízik. *A karthausi* és az értekezések végkicsengése a haladásban való feltétlen hit, s ez áttör az eszmék megvalósítása okozta mégoly megalapozott kételyeken is. *A karthausi* érzelmisége kapcsán nem szabad szem elől tévesztenünk azt, hogy a nyugatjáró Eötvös nemcsak kiábrándító tapasztalatokat szerzett, hanem egyszersmind feltöltődött pozitív energiákkal is. A hazatérés után az emberi jogokért nyomban harcba induló író eltökéltségébe például mindenképp hatékonyan belejátszott az a különbség, amelyet a hazai

kiszolgáltatottság és a nyugati — mindenekelőtt angliai — alkotmányos polgári jogvédelem között érzékelt.

E pozitívumok annál is inkább megrögződhettek az ifjú Eötvös tudatában, mert odakint alkalma volt találkozni olyan kimagasló politikus-írókkal, akiknek megadatott az, hogy a társadalom érdekében fellépjenek. Nem tudjuk, hogy Lamartine-nel, Victor Hugóval, Chateaubriand-nal, Guizot-val miről beszélt. Hogy mit érzett körükben, azt viszont sejtjük. A társadalmi cselekvés hasznosságának, a szellemi ember közéleti szerepvállalásának, a tömegekre hatás elvének élő igazolásai lehettek ők Eötvös szemében.

Liberalizmusának megújulásában-megerősödésében — közrehatottak a külföldi úton szerzett, bizonyos történetírói-politológiai művek is. Eddig is ismeretes volt, hogy Augustin Thierry és Sismondi egyes alkotásai megvoltak Eötvös könyvtárában, sőt Sismondi egyik tételének átvételére a *Szegénység Irlandban* című tanulmányában már többen rámutattunk. Nem vizsgáltuk meg azonban azt, hogy e művekhez mikor juthatott hozzá Eötvös, s legtöbbjüket mikor látta el jellegzetes, fontosságot jelző ceruzabejegyzéseivel. A kiadások dátuma eligazít bennünket. Thierry két könyvét 1835-ös, egy könyvét 1836-os kiadásban szerezte meg, Sismondi egy alkotásához ugyancsak 1836-os, háromhoz 1837-es, egyhez pedig 1826-os kiadásban jutott hozzá, a nyolc mű kiadásának helye pedig egyöntetűen Brüsszel. Mivel e munkák számos kiadásban forogtak közkézen, erősen valószínűsíthető az a gondolat, hogy Eötvös a nyolc opusznak külföldi útján — Párizsban? — vált birtokosává, egyszerre talán, vagy legalábbis közel egyidőben. Ebből következik, hogy bizonyos fontos ideákat ez idő tájt ismerhetett meg.

Ceruzabejegyzései közül — melyeknek részletesebb elemzésére itt nem lehet mód — néhány eligazít az eötvösi liberalizmust feldúsító ideákról. Csak vezérszószerűen: Augustin Thierry műveiben a városok lakóinak, s általában a dolgozó tömegeknek fontossága ragadta meg, a szolgaság és a nemzeti nyomor elleni küzdelem, az egyén életének lehető legnagyobb garanciái iránti igény, a szabad polgári munka fontossága, az élet veszteseinek támogatása a győztesekkel szemben, az ír nép példázatszerű sorsa és történelmi küzdelme megszállói ellen. Sismondihoz pedig a minden ember boldogságának elve fordította Eötvös figyelmét, az államhatalom korlátozásának szempontja, legfőképp pedig az igazságosabb elosztás, a társadalom elesettjeiről és számkivetettjeiről való gondoskodás, a kisárutermelés, a „falusi boldogság" idealizálása. S akárcsak Thierrynél: megragadták Sismondi szempontjai az ír nép romlásának okairól, a helyzet javításának módjairól. Meggondolkodtató sorokat olvashatott Sismondinál a csalódásokon való felülemelkedés szükségességéről is.

Természetesen nem állítom azt, hogy Eötvös (és társai) felfogását csak ezek a művek határozták volna meg, még kevésbé van szándékom a társadalom elesettjei és vesztesei iránti figyelmük alapján politikai gondolkodásukat szocialisztikusnak minősíteni. De azt állítom, hogy e művek (és más,

itt nem érintett alkotások) felhasználása nyomán liberalizmusuk nyitottabb, társadalomérzékenyebb és demokratikusabb volt ifjúságuk idején, mint hazai kortársaik legtöbbjéé.

4. Egy válság oldódását hozta el a külföldi utazás 1838 szeptemberében Szalay Lászlónak, a centralista csoport életrehívójának, Eötvös legközelebbi barátjának is. Az ő válságát elsősorban „mássága", azaz a hazai nemesi átlagmentalitástól való éles különbözése váltotta ki. Sokkal felkészültebb és messzebbre tekintő fiatal volt, mint gyakran sekélyes és felületes politikai fél- és negyedigazságokat ismételgető társai, szellemi pozíciója magára maradottságra ítélte.

Az 1838. szeptember18-án az Árpád gőzhajóra lépő Szalay Észak-Németországot, Belgiumot járta be, majd október végétől kezdve negyedéven át Párizsban tanulmányozta a francia joggyakorlatot. 1839 kora tavaszán Dél-Németországon át tért haza. A következő évben Angliát kereste fel. Hogy milyen eredménnyel, azt egyik Münchenben írott levele árulja el: „. . .das in der Ferne zugebrachte halbe Jahr soll viele Jahre hindurch schöne Früchte". Egyetlen „gyümölcsöt" említek a sok közül: az Eugène Lerminier-vel, a Collège de France-ban az összehasonlító jogtudomány híres professzorával való személyes megismerkedést. 1838—1839 telén ugyanis Lerminier a következőt ajánlotta magyar látogatójának figyelmébe: „Európának solidaritása. . . napjainkban már nem engedi, hogy külön ország, külön nemzet határozhasson bármi nagyszerűebb politikai ügy felett. . . az, mi a státuséletben bárhol erőszakos explosióval rést tör magának, visszhangozzék minden országban, mely nem maradt kívüle az európai népcsalád nagy egyházának".

Szalay prágai, töplitzi és drezdai élményeiről számolt be 1839-ben az Athenaeum olvasóinak (1839. VII. 21., VIII. 11., IX. 22.) Nemcsak az volt a célja, hogy közvetlenül ábrázolja a látottakat, hanem az, hogy élmény-beállításokkal, jellegzetes színfoltok felrakásával — mintegy „sejtetve", ráutalásszerűen — mozgassa meg a közönség gondolat- és képzeletvilágát. Pesttől Pozsonyig együtt utazik például egy amerikás magyarral, aki negyven esztendő után látta újra hazáját. E hazánkfiának ítélete az itthon tapasztaltakról nyíltan hangzik el: a philadelphiai öreg „csakhamar helyesnek, de nagyon helyesnek találta, hogy az óceán túlpartján keresett magának egy új hazát". Az viszont már az olvasó dolga, hogy a beszélgetésük során felemlített Everett-fivérek, Biddle, Channing neve nyomán az amerikai közélet progresszív tendenciái eszébe jussanak. Szalay egyébként kivételes jártasságot árul el az amerikai valóság fejleményeit illetően, ezáltal is nagyvilág-tudatot, nagyvilág-formátumot érzékeltetve a közönség előtt.

Az olvasó tovább-gondolkodására számít az útirajz szerzője akkor is, amikor arról számol be, hogy a cseh, a szász és a porosz uralkodók mit cselekedtek fővárosaikért, illetve országukért. A megörökített nagyvárosi képekben IV. Károly, a szász Augustok, Nagy Frigyes vezetői habitusát az

író csupán felvillantja — a publikumra bízza azt, hogy tudósítása nyomán a monarchikus államforma, a felvilágosult abszolutizmus értéklehetőségeire gondoljon. Előszeretettel él továbbá oly szemléleti kontraszthatásokkal, melyeknek ellentétezése is feltételezi az olvasó döntési tevékenységét: ilyen a töplitzi fürdőhelyen megismert konzervatív vendég ironikus portréja az uralkodói kezdeményezésekről szóló híradás közepette. Vagy amikor a konvencionális frázis, a „nemes magyar haza" ironikus említése után a Hanka által talált königinhofi kéziratok újszerűnek, eredetinek és népinek vélt esztétikumára tér rá, illetve amikor a cseh ifjúság hazaihoz hasonló, lelkes anyanyelvi törekvéseit méltatja a banális rendi szólam idézése előtt. Nagykorú, önálló ítéletre képes olvasókat képzel maga elé írás közben Szalay László.

Még két alapelemét érdemes megemlítenünk ennek az útirajznak. Az egyik: az urbánus, városlakó polgár gyönyörködése a tájban, pontosabban táj és építészet együtthatásában, együttlélegzésében. A természet élvezésében való elmerülés ekkor már éppen nem volt új jelenség a magyar szépprózában. Az az írói-emberi magatartás viszont, amellyel Szalay a prágai, töplitzi, drezdai panorámát a Hradzsinról, a Frauenkirchéről, a brühli teraszról figyeli, igen: az utazó együtt élvezi az eredeti tájat és az alakítottat, azt, amit lát, és ahonnan látja. A kilátás szépségében nála jelen van az ember formáló munkája is, a tájakat az épületek mintegy humanizálják, a kivételeset összetartozóvá teszik a mindennapos dolgokkal. A másik új vonás: egy európéer reakciójával örökíti meg Szalay azt az együttest is, amelynek a drezdai szállodában részese volt. Az itteni table d'dhôte-ban berliniekkel, angolokkal és oroszokkal ebédelt együtt, magától értetődő természetességgel merülve el a nemzetközi társaságban. A fiatalember nem érzi magát se kevesebbnek, se többnek társainál. „Helyén van" az európai „asztalnál". Úgy hiszem, hogy a hely megtalálásának ez az evidenciája a centralisták útirajzainak legfontosabb érdeme.

5. Másfajta nemzeti önszemléletet képviseltek ők, mint a szokványos hazai önérzékelés. Nem osztották a kor nacionalizmusával gyakran együtt járó nemzeti miszticizmust, mely a hazai elmaradottságot külön „magyar út"-nak minősítette, s a magyarság jövőjét eleve adott, a priorinak minősített alkati sajátosságok eredményeként képzelte el. Eötvösék útinaplói a korabeli közönség jelentős részének torz fensőbbségtudatát, xenofób elzárkózását kezdték ki, a nemzeti értékeket az azokkal egyenrangú emberi szolidaritás értékeivel társították. Igyekeztek meggyőzni az olvasót arról, hogy a magyarság egyenrangú, de nem fölébe emelt testvérnépe az emberi egyetemességnek.

Összefügg ezzel az útirajzok másik nagy pozitívuma. Keletkezésük idején az ország egy nagyszabású modernizáció felgyorsuló folyamatát hajtotta végre, amikor a részvevők tömegeit meg kellett győzni annak hasznáról és lehetőségeiről. A centralisták útirajzai eleven életszerűségében megjelenítet-

ték idehaza — miként más útirajzíróink is — azt a polgári társadalmat, amelyet a kor hazai nemességének számottevő része idegenkedve szemlélt, hírt adtak egy — ellentmondásaival együtt is — magasabb színvonalú, tágasabb körű emberi mobilitás létezéséről. Eötvösék egy bizonytalansággal, jövőféltéssel telített korszakban közrehatottak a bizonytalanságok oldásában, a hierarchikus gondolkodás lebontásában, az új útra lépő társadalom szellemi-érzelmi „terepének" kikövezésében.

S végül, de nem utolsósorban: a centralisták nagy utazásaik idejéig eszmevilágukat jobbára intellektuális úton, olvasmányélmények alapján, racionális belátással alakították ki. Az európai utak ehhez hozzáadták a konkretizáció, a valósághitel, az elvek ellenőrzésének pecsétjét. Az elinduló fiatalemberek még többnyire csak Montesquieu, Constant, Bentham, Guizot, Tocqueville és mások ideáinak érvényesülését kívánják lemérni — nemegyszer a kételyek mérlegén. A hazatérők viszont már műegyletet szerveznek, büntetőjogi reformot dolgoznak ki, bankok létesítésén töprengenek, regényt írnak, s hamarosan hozzálátnak nagy jelentőségű folyóiratuk, a hazai szabadelvűség eszmei fókusza, a Budapesti Szemle megszervezéséhez. Beérnek az úti élmények, úti tapasztalatok.

ANNA V. GORIZONTOVA *(Moszkva)*

Pénzbüntetési rendszerek Szent István törvényeiben és a koraközépkori germán jogban

A koraközépkori társadalom fejlettségi szintjének, különösen vagyoni és jogi rétegződése fokának egyik fontos mutatója, jellemzője a wergeldek és compositiok nagyságának viszonya, melyeket ezen időszak törvénykezésében állapítottak meg a lakosság különböző rétegeit illetően. Széles körben ismertek a tudományban H. Brunner következtetései, aki összehasonlította a főnemesek és az egyszerű szabadok (ingenui) vérdíjait (wergeld) a különböző germán barbár királyságokban és feltárta ezen társadalmi csoportok tényleges viszonyait, az őket elválasztó társadalmi távolságot. Így a chamavoknál ez az arány 3:1, a longobárdoknál és frízeknél 2:1, a bajoroknál 4:1 (hercegek — szabadok) és 2:1 (az öt legtekintélyesebb nemzetség képviselői — egyéb szabadok). Egyes népeknél létezett a társadalom hármas tagozódása. Ilyen vonatkozásban a vérdíjak aránya a következőképpen alakult: az alemannoknál (a Pactum Alamanorum alapján) — 1,5:1,25:1 (meliorissimi — mediani — minoflidi), a burgundoknál — 3:1,5:1 (optimates — personae mediocres — minores) stb.[1] A félszabad ember vérdíja az összes germánoknál kétszer alacsonyabb volt a szabadénál.[2]

A magyar szakirodalomban Györffy György szentelt megkülönböztetett figyelmet a vérdíjak rendszere és a társadalom szociális struktúrájának összefüggésére. Ő István törvényei I. könyvének anyagára támaszkodott, amelyben, más XI. századi és XII. század eleji magyar törvénykezési emlékektől eltérően, a különböző bűncselekményekért kirótt compositiok elég jól kidolgozott rendszere található. Véleménye, megítélése alapjául az „Azokról, akik megölik feleségüket" (DSt 1,15)[3] c. cikkelyt vette, amelynek megfelelően a feleséggyilkosságért az ispán 50, a harcos vitéz (miles) 10, a közrendű ember (vulgaris) pedig 5 tinót fizetett. Összevetve ezen arányokat (10:2:1) a germán népek vérdíj-rendszerével, Györffy azt a következtetést vonta le, hogy a magyar törvények „köznép"-e megfelel a germán „Törvénykönyvek" félszabadjainak, a harcosok — a szabadoknak, az ispánok — a főnemeseknek, a pénzbüntetések nagyságának az összefüggése pedig a szabadokként (azaz harcosokként) és a főnemesekként rögzítettek esetén 1:5-ös arányt tett ki, s a legközelebb a VIII—IX. század végi szász társadalomban lévő helyzethez állt.[4]

A korabeli Szászország társadalmi fejlődését érintő források arról tanúskodnak, összevetve a germán jog korábbi emlékeiben tükrözött állapottal, hogy a társadalomban változások sora ment végbe, amelyek mindenek előtt a nemesek helyzetét érintették. Igaz, ahogyan A. I. Nyeuszühin megje-

gyezte, a szász nemesek semiféle olyan új jogokat nem szereztek, amelyek ne lettek volna meg a nem nemes szabad szászoknál, vagy pl. a VI—VIII. századi germán főnemeseknél. Kiváltságos helyzetük csupán „mindannak az intenzívebb felhasználásában nyilvánult meg, ami az egész nemzetségi-törzsi szabadságjogokra volt jellemző" (a magasabb vérdíjban, engesztelő fogadalom tételének lehetősége gyilkossági vád esetén . . . stb.).[5] Ugyanabban az időben jelent meg egy új mozzanat is — a „nobilitas" és a „libertas" fogalmának szétválása: a „liber" kifejezést már nem minden embernél alkalmazták, akit nem lehetett nemszabadnak nevezni, hanem csak a nem tehetős szabadok esetében.[6] A „liber" kifejezés hasonló értelmezése található Kálmán törvényeiben. Indokolt-e mégis összehasonlítani az István törvényeiben tükrözött társadalmi helyzetet a VIII—IX. század végi szászországival? Milyennek kell lennie a magyar középkori társadalom szociális szerkezete és a germán barbár társadalmak valósága összehasonlítása módszerének? Az alábbiakban e probléma egyetlen — a magyar és a germán pénzbüntetési rendszerek összehasonlításával kapcsolatos — aspektusára térünk ki.

Györffy György fent említett következtetései feltétlenül figyelemre méltóak, mégis az általa végzett összehasonlítás módszerében van két mozzanat, ami némi kétséget kelt. *Először:* összehasonlított-e általában az István törvényeiben rögzített pénzbüntetési rendszer a nyugat-európai mintákkal; és *másodszor:* lehetséges-e összehasonlítási alapul választani István törvényeinek I. könyvéből éppen az „Azokról, akik megölik feleségüket" cikkelyt?

Minden adatot, amely István törvényei I. könyvének cikkelyeiben a pénzbüntetés mértékére vonatkozik, a következő táblázatba gyűjtöttük össze:

a bűncselekmény	a pénzbüntetés nagysága			arányviszonyok
	ispán (1)	harcos (2)	közrendű ember (3)	
szándékos emberölés		110 pensas auri	—	
nem szándékos emberölés		12 pensas auri	—	
feleséggyilkosság	50 iuvencis	10 iuvencis	5 iuvencis quis valencium	10:2:1
esküszegés	50 iuvencis	12 iuvencis	—	4,2:1
idegen szolgák felszabadítása	50 iuvencis	12 iuvencis	—	4,2:1
leányrablás	10 iuvencis	5 iuvencis	—	2:1
gyújtogatás		16 iuvencis = 40 solidi		
házratörés	100 iuvencis	10 iuvencis	5 iuvencis	20:2:1

Miként a táblázatból látható, a IX. század elején a magyar jog pénzbüntetési rendszerét egész sor sajátosság jellemezte. *Először:* nem mindig

következetesen állta meg a helyét a társadalom 3 részre — ispánokra, harcosokra és „köznép"re, közrendű emberekre való tagozódása. Számos esetben csak két kategóriát neveznek meg (quis valencium — vulgaris, divespauper). *Másodszor:* nem differenciált a pénzbüntetés a szabad (ember) megölése esetén. Ez a körülmény különösen lényeges. István törvényeiből ily módon hiányzik a pénzbüntetési rendszer egy eleme (azaz tulajdonképpen a vérdíj nagyságában meglevő — a különböző szociális csoportokat illető — eltérés), ami a leginkább jellemző a germán „Törvénykönyvek" anyaga alapján történő társadalmi rétegződés tanulmányozásakor. Elismerendő, hogy — valószínűleg — az összes szabadok törvény előtti egyenlősége aligha lett volna lehetséges egy olyan társadalomban, amelyben elég jelentős társadalmi differenciálódás alakult ki.

Az István törvényeiben meglevő pénzbüntetési rendszer *harmadik* eltérését, eltérő vonását a meghatározott koefficiens hiánya képezi, amellyel összhangban kiszámítják a különböző bűncselekményekért kirótt pénzbüntetéseket a lakosság eltérő kategóriáinak. Megfelelő koefficiens mint szabály létezett a germán törvénykezésben. Így például a compositio mértékének, nagyságának kiszámítási rendjét részletesen kifejtették a Bajor Törvénykönyv III címében: „A hercegért rokonainak, vagy ha azok nincsenek, akkor a királynak 900 solidust kell fizetni és a törvénynek megfelelően még egy másik compositiót, olyan nagyságban, mint ahogyan azt szokás a herceg rokonaiért fizetni. Így, ha a hercegre valaki a vele egyenlők közül rátámadt, abban az esetben s következőképpen kellett fizetni: ott, ahol a rokonai compositioja 4 solidust tesz ki, a herceget illetően 6, ahol az ő compositiojuk 6 solidus, a herceget illetően 9, ahol pedig 12 solidus volt, a herceget illetően 18 solidus."[7] Ilyen módon az egyik társadalmi kategóriából a másikba, egy privilegizáltabb kategóriába való átmenet esetén a compositio nagysága egyharmaddal emelkedett. Ezt a rendet mint szabály betartották a pénzbüntetések hozzászámításánál, járulékánál, bár mint fentebb említettük, mind a bajoroknál, mind más germánoknál az esetek többségében a félszabadok compositiója mindig kétszer alacsonyabb volt, mint a szabadoké, valójában a vérdíjon kívül, amely a szabad bajoroknál négyszerte több volt.[8] Hasonló, a pénzbüntetések járulékának igen szigorú rendszere volt jellemző más Törvénykönyvekre is. István törvényeiből, mint azt a táblázat mutatja, a hasonló koefficiens hiányzik. A compositio aránya teljességgel csak kétszer esik egybe, mindkét esetben akkor, amikor csak két társadalmi csoportot vettek figyelembe — a „gazdagok"-at és a „szegények"-et (vagy közrendű embereket). Ha követjük a germán „Törvénykönyvek" logikáját és egyetértünk azzal, hogy a magyar törvények „köznép"-e — félszabadok vagy az ő compositiojuk és a szabadok („gazdagok") compositioi nagysága viszonyának kell másképpen kinéznie (1:2 és nem pedig 1:4,2), vagy fel kell tételezni egy álláspontunk szerint kevésbé valószínű dolgot, hogy ezekben a cikkelyekben csak a főnemeseket és a félszabadokat említik, a

szabadokat pedig — akik Györffy György értelmezésében harcosok — teljességgel nem.

Végezetül szembetűnő, hogy a büntetések megnevezésének logikájában meglévő különbség — a magyar törvények és a barbár törvénykönyvek között — kifejezésre jut abban is, hogy az utóbbiakban a compositio nagyságát elsősorban a sértett fél társadalmi helyzetének függvényében határozták meg.[9] István törvényeiben a meghatározó tényező (mégis) a bűnös helyzete volt, vagy legalább mindkettőt figyelembe vették. Így például a „Házratörés" cikkelye (1.35) „lakratörés" fejezete csak olyan eseteket vett figyelembe, amikor az ispán, a harcos vagy a „közrendű ember" a „magáéhoz hasonló" helyzetű háza ellen tör.

A fent említett második kérdést illetően — mennyiben vetették össze az „Azokról, akik megölik feleségüket" cikkelyt a barbár törvénykezés gyilkosságokról szóló rendelkezéseivel, István törvényeinek ez a cikkelye némi egyezést mutat — a hozzá közeli tárgyú — a „Lányrablásról" (I.27.) szóló cikkellyel. Figyelmet keltő a pénzbüntetések részleges egybeesése mindkét cikkelyben. 5 tinót fizet a „köznép"-hez tartozó ember, 10-et a harcos. Nem említik viszont a lányrablási cikkelynél az ispánokat. Ilyen módon feltételezhető, hogy az 5 és 10 tínó nem a férjezett nők vérdíjai, hanem a compositio hagyományos nagysága, melyet a szabadok sorába tartozó nők elleni legsúlyosabb bűncselekményekért szabtak ki. „A gyilkosságokról" szóló cikkely hatálya eképpen a nőkre — legalábbis a férjezettekre — nem terjedt ki. Itt a törvények összeállítói nem követték azt a gyakorlatot, amely a germán népeknél elfogadott volt. Így például a Bajor Törvénykönyvben levőt, amelyet István törvényeinek a szerzői minden valószínűség szerint ismertek;[10] a szabad nő sérelmére elkövetett bűncselekményt kétszeresére értékelték, mint a férfi esetében, amennyiben „a nő nem tud fegyverrel a kezében védekezni, akkor kapjon kétszeres compositiot. Ha pedig bátor szívet bírván, férfihoz hasonlóan küzdeni kíván magáért, akkor a compositioja ne legyen megduplázva."[11]

Megkíséreltük annak bemutatását, hogy magának a pénzbüntetés-számításnak a logikája — a magyar jogban — nem egyezett a germán népeknél elfogadott szokással. Továbbá, nincs lehetőség valójában összehasonlítani a vérdíjak rendszereit — ami valamelyest jellemző eredménnyel szolgálna —, mivel sem „A gyilkosságról" szóló, sem pedig — úgy tűnik számunkra — az „Azokról, akik megölik feleségüket" cikkely nem nyújt a H. Brunner és a germán jog más kutatói által használtnak megfelelő anyagot. Ilyenformán a magyar és a germán társadalmak különböző kategóriáinak, rétegeinek helyzete közötti közvetlen párhuzam eltérő logikájú felépítéssel és kidolgozási részletezéssel bíró pénzbüntetési rendszerek egybevetésén, összehasonlításán alapszik.

A középkori társadalmak fejlettségi szintjének, vagyoni és jogi differenciálódásának egyik fontos tükrözője a törvénykezésben rögzített vagy al-

kalmazott wergeldek = vérdíj; Madzsar Imre: ágdíj és compositiok = az ágat, rokonságot illető kárpótlás; Bónis György: jóvátétel rendszere. A társadalmi rétegződés mértékét is kifejezik azok a viszonyszámok, amelyek ezen összegek, tételek nagyságának összehasonlítása, arányosítása nyomán felállíthatók.

A szerző a magyar és a germán jog pénzbüntetési rendszerének összehasonlításáról, illetve Györffy György következtetéseiről fejti ki véleményét. A hivatkozott irodalom alapján végzett elemzései nyomán megállapítja, hogy magának a pénzbüntetés-számításnak a logikája nem egyezik a két jogban. Továbbá: Szent István törvényei — pontosan! — II. könyvének „A gyilkosságokról" és az „Azokról, akik megölik feleségüket" fejezetei nem nyújtanak — a H. Brunner és a germán jog más kutatói által használtnak — adekvát anyagot. Összegző véleménye: „ilyenformán a magyar és a germán társadalmak különböző kategóriáinak, rétegeinek helyzete közötti közvetlen párhuzamok eltérő logikájú felépítéssel és kidolgozási részletezéssel bíró pénzbüntetési rendszerek egybevetésén, összehasonlításán alapszanak."

Jegyzetek

1 Brunner, H.: *Deutsche Rechtsgeschichte*. Bd. 1. Leipzig, 1902, S. 344—347.
2 Ibid.
3 Závodszky L.: *Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai.* Appendix. Bp., 1904.
3 Györffy Gy.: *István király és műve.* 2. kiad. Bp., 1983, 456—466.
5 Хеусыхин А. И.: ***Собственност и свобода в варварских правбах.*** (Очерки эволюции варварского общества на территории Западной Европы в V–VIII вв.) Хеусыхин А. И.: ***Проблемы европейского феодализма.*** М., 1974, с. 151—153.
6 Там же.
7 MGH. *Leges. Lex Baiuvariorum,* III, 2. Ed E. F. Schwind. Hannover, 1926, t V. ps. 2.
8 Ibid., IV, 28, V, 9.
9 Brunner, H. Op. cit., 344—347.
10 Sm.: Madzsar I.: *Szent István törvények és a Lex Baiuvariorum* = Történelmi Szemle, 1921. Bónis Gy.: *Szent István törvények önállósága.* = Századok, 1938.
11 Lex Baiuvariorum, III, 29.

TATJANA GUSZAROVA *(Moszkva)*

Az európai államok rendszere és Magyarország a XVII. század első felében

A XVII. század fordulópont az európai történelemben. Az újkor szellemének megfelelően az ország gazdasági, politikai és társadalmi életében változások mentek végbe — hol nagyobb, hol kisebb sikerrel —, és mindenütt a régivel szembeni szívós harcban. Az új viszonyok átlépték az országok határait, és szorosan összekötötték őket egymással. Új Európa formálódott a nemzetközi élet és diplomácia új elveivel, amelyeket elsőként Hugo Grotius fogalmazott meg *De jure belli et pacis* című művében.

A koraújkori Európa már nem földrajzi szomszédok összessége volt, amelyek közül csak a legközelebbiek érintkeztek egymással. Közvetett összeköttetések épültek ki, sokasodtak a nagy és kicsi, közeli és távoli országok közötti kapcsolatok. Ez az érintkezés nem volt kaotikus. A nemzetközi kapcsolatok rendkívüli bonyolultsága és alkalmankénti zavarai ellenére már az európai államok rendszeréről beszélhetünk. B. Porsnyev hatásosan, bár sematikusan ezt a rendszert olyan kristályként ábrázolta, amelynek szerkezetében egy középvonal húzódik. Ekörül szimmetrikusan helyezkednek el az alárendelt részek, amelyek a változó körülményeknek megfelelően állandó lengésben vannak.[1]

Ezek a politikai struktúrák meghatározott időszakban léteztek, és meghatározott góc körül épültek ki. A góc két vagy több országot foglalt magába. Így vagy úgy minden európai ország része lett e szisztémának, és megfordítva: regionális kapcsolataik, szövetségeik vagy ellentéteik révén az egyes államok e szisztéma befolyása alá kerültek. Az államok rendszere nagyon is mozgékony volt, szoros kapcsolatban állt elmúlt analóg rendszerekkel vagy olyanokkal, amelyek még csak alakulóban voltak, de kapcsolatba kerülhetett távoli területek rendszereivel is, pl. egy európai rendszer egy ázsiaival.

Egy ilyen egybefüggő és mozgékony szisztémában minden országnak, minden területnek megvolt a maga szerepe, amelyet nem szabad lebecsülnünk. Az európai erőviszonyokra, valamilyen összeurópai vállalkozás kimenetelére — pl. a harmincéves háborúéra — olyan regionális események is lényegi hatást gyakorolhattak, amelyek Európa egészét tekintve nem voltak jelentősek. Ilyen nézőpontból Erdély és a királyi Magyarország szerepe is fontos, mert ezeknek az országoknak a politikai „viselkedése" érdemben befolyásolta a XVII. század egyik főszereplőjének, a Habsburg-háznak a politikáját.

A XVII. századi külpolitikai rendszerek tengelyében Franciaország és a Német Birodalom álltak. A Habsburgok külpolitikája — ahogy korábban is — egyfajta középkori univerzalizmust: egy összeurópai, nemzetek feletti, katolikus hatalom fenntartásának az elvét tükrözte. Az osztrák Habsburgokat nem véletlenül a pápaság, Lengyelország és a spanyol Habsburgok támogatták. Ezekkel az erőkkel jórészt nemzeti protestáns államok álltak szemben. A Habsburgok ugyanakkor mint a törökökkel szemben álló erő, sok katolikus és protestáns udvart vonzottak magukhoz. Itt nem a vallási szempontok domináltak, hanem az a tény, hogy Európa azon nagyhatalmai közül, amelyek egyenrangú ellenfelei lehettek a törököknek, a földrajzi közelség miatt az osztrák Habsburgokat fenyegette a legközvetlenebbül az Oszmán birodalom. Így Velence a török veszély miatt kívánta „mindenképpen fenntartani a Habsburgokkal való békét".[2]

Erdély és Magyarország sajátos helyet foglaltak el a nemzetközi kapcsolatrendszerben. Egyrészt szorosan bekapcsolódtak az európai államok rendszerébe: a királyi Magyarország mint a dunai birodalom része a Habsburgok táborához tartozott (bár ez gyakori kellemetlenséggel járt Bécs számára), Erdély pedig a Habsburg-ellenes tábor tagja lett (bár következetlen tagja). Másrészt sajátos geopolitikai helyzetük miatt nemcsak a nyugathoz kötődtek és az európai eseményekben vettek tevékeny részt, hanem az Oszmán birodalmon keresztül mintegy láncszemként összekapcsolták az európai és az ázsiai államok rendszereit. Ugyanez vonatkozik a velencei köztársaságra, Lengyelországra sőt Oroszországra is, amely a XVII. században nagy erőfeszítéseket tett arra, hogy a svéd—lengyel—török gátat áttörve kitörjön nyugatra.

Az Erdélyi fejedelemség a harmincéves háború idején számított fontos tényezőnek, amellyel az európai országok katonai és politikai terveikben kénytelenek voltak számolni. A királyi Magyarországgal együtt Erdély erős befolyást gyakorolt az osztrák Habsburgok pozícióira ebben a háborúban. Az erdélyi fejedelmek hadjáratai elvonták a császár katonai erőit más frontokról, és megkötötték a császár kezét az európai politikában. Bécs számára veszélyt jelentett hátországa, a magyar királyság is. Az Erdély által támogatott belső forrongás arra kényszerítette a Habsburgokat, hogy engedményeket tegyenek a magyar rendeknek, amelyek a XVII. század első felében komoly önállóságot szereztek belső ügyeikben. A Bécs és Erdély közötti, többszöri békeszerződések bizonyos mértékben a császár gyengeségéről tanúskodnak. Engedményei árán Bécs semlegesíteni és fékezni kívánta az Erdélyi fejedelemséget azért, hogy nagyobb cselekvési szabadságot biztosítson magának nyugati ellenségeivel szemben.

Az erdélyi diplomácia mindenütt szövetségeseket keresett magának: nemcsak nyugaton, hanem Közép- és Kelet-Európában is, nem beszélve bonyolult kapcsolatáról a Portával, amelyet ellensúlyként használt a Habsburgokkal szemben. De a magyar királyság befolyásos politikusai között is

akadtak, akikben felmerült a Portával való szövetség gondolata Bécs ellenében, mivel látták, hogy az adott körülmények között a Habsburgok nem tudják, de nem is akarják megszabadítani Magyarországot a töröktől, helyette inkább békére törekszenek vele a magyarok rovására.

Az európai államok új rendszerének kialakulása és Közép- és Kelet-Európa országainak ebbe a rendszerbe való beilleszkedése olyan politikai elképzeléseket is kialakított, amelyek nemcsak a nyugati országok közötti legátfogóbb terveken léptek túl, hanem a kor lehetőségein is.

A harmincéves háború idején az egyik legérdekesebb terv azt célozta meg, hogy a Habsburgok és a katolikus egyház hatalmát egy széleskörű Habsburg-ellenes és ökumenikus mozgalom törje meg. A terv alkotóinak szándéka szerint az ebben érdekelt protestáns államok és az ortodox népek és egyház szövetkeztek volna, tehát azok az országok, amelyek a katolicizmus és a török birodalom ellen harcoltak. A terv szerint egy táborba kerültek volna az egyik oldalon Svédország, Hollandia, Anglia, Erdély, sőt Franciaország és Németország protestáns erői, a másik oldalon pedig Moszkva, a Lengyelországhoz tartozó ukrán területek, Moldva, Havasalföld és a konstantinápolyi patriarcha. Nem tartották távol magukat egyes olasz államok (Velence, Mantova, Savoya) sem, amelyeket a spanyol, az osztrák és a török előretörés az Appennini-félszigeten jobban nyugtalanított, mint a felekezeti kérdések. A fő cél érdekében a tervben résztvevő országok hajlandónak mutatkoztak lemondani számukra fontos érdekekről is. Így Bethlen Gábor Gusztáv Adolf javára lemondott aspirációjáról a lengyel koronára. Filaret moszkvai patriarcha az orosz papság tudta nélkül az orosz ortodoxia és a protestantizmus összeolvadását tervezte, s ebből a célból előkészítette a kálvinista káté orosz nyelvre fordítását. Ebbe az irányba haladt a konstantinápolyi patriarcha is.

Ennek a tervnek Bethlen Gábor egyik főszereplője volt. Követei többször jártak Velencében, ahol hol a császár, hol a szultán ellen javasoltak katonai együttműködést. A köztársaság azonban, bár meg volt elégedve a fejedelem Habsburg-ellenes tevékenységével, végül is hű maradt korábban választott külpolitikai elveihez. Bethlen a svéd királlyal is érintkezésbe lépett. Megbízottja, a francia protestáns diplomata, Jacques Russel Erdély követeként Konstantinápolyban a patriarchával tárgyalt. Onnan — továbbra is erdélyi követként — a konstantinápolyi patriarcha megbízólevelével Moszkvába indult, hogy ott folytassa tárgyalásait az orosz beavatkozásról a lengyel ügyekbe a svédek oldalán. Bár 1630-ban Bethlen már nem élt, Erdély nem vonult vissza ebből a diplomáciai játékból.[3]

És nem véletlenül. Az erdélyi fejedelmek nagyszabású tervei nemegyszer irreálisak voltak. Mégsem nevezhetjük őket pusztán alaptalan politikai kalandoknak, ahogyan a velencei diplomaták minősítették őket. Erdély sebezhető helyzete arra kényszerítette fejedelmeit, hogy minden esélyt megadjanak a túlélésre. Ilyennek tűnhetett a Habsburg-ellenes ökumenista terv is.

Erdély részvétele ebben jelképes volt. Fejedelmei jól tájékozódtak a nemzetközi helyzetben, és sikeresen lavíroztak a nagyhatalmak között. Ennek köszönhetően a fejedelemség nemcsak sokáig fennmaradhatott, hanem jelentős helyet is biztosíthatott magának az európai államok között.

A harmincéves háború nem végződött sem a Habsburg tábor, sem ellenfelei egyértelmű győzelmével, bár a vesztfáliai béke megnevezte a győztes országokat (amelyek közé Erdélyt is besorolta). A Habsburg-ellenes koalíció nemcsak a benne harcoló országok helyzete és a közöttük kialakuló ellentétek miatt nem arathatott végleges győzelmet, hanem azok miatt az elvek miatt sem, amelyek ekkor alakultak ki az európai nemzetközi viszonyokban. Ezek legfontosabbika a hatalmi erőegyensúly elve volt, amelynek értelmében egyetlen ország sem erősödhetett meg túlságosan a többi rovására. Ez a politikai perspektíva a magyar királyság és Erdély számára is kívánatos volt. Hogy ezt az új, a vesztfáliai békében megfogalmazott elvet mennyire sikerült, illetve mennyire nem sikerült megvalósítani, azt a XVII. század második felének politikai és hadi eseményei mutatták meg.

Jegyzetek

1 B. F. Porsnyev: *Francija, anglijszkaja revoljucija i jevropejszkaja polityika v szeregyinye XVII-ovo veka.* Moszkva, 1970, 38.

2 Jászay M.: *Velence és Magyarország.* Bp., 1990, 233.

3 Az orosz Poszolszkij Prikaz Levéltára, amely most a moszkvai központi Országos Régi Okmányok Levéltára gyűjteményei közé tartozik, őrzi csaknem az egész, erre a kérdésre vonatkozó diplomáciai levelezést.

OLGA HAVANOVA *(Moszkva)*

A francia felvilágosodás eszméinek hatása a magyar társadalmi gondolkodásra

(Kísérlet a politikai programok összehasonlítására)

Történelmi és művelődési folyamatok eredményeként eszmék, koncepciók, teóriák születnek. Új társadalmi környezetben az elméleti elvek általában más tartalmat kapnak. A változások nagyon fontosak a szellemi fejlődés kutatói számára. A kutatás legérdekesebb irányai között példaként említhetjük, hogyan hatolnak be az új eszmék a különböző társadalmi rétegekbe, milyen sajátos felfogást alakítanak ki róluk, s ennek során hogyan válnak az idegen eszmék a nemzeti kultúra elidegeníthetetlen részévé.

Az ilyen „peregrinációk" legklasszikusabb példái — a francia felvilágodás eszméi. A 18. század második felében Franciaország az ideológia központjává vált. A kortársak Európában és Amerikában riadtan vagy reménykedve elsősorban a francia írók, filozófusok szavaira figyeltek.

A magyar társadalom művelt része is érdeklődött az új eszmerendszer iránt. A montesquieui *Törvények szelleme* volt annak a korszaknak a legnépszerűbb könyve. A magyar nemességnek az örökösödési háború alatt tanúsított hűségéről és a Habsburgok hálátlanságáról szóló híres nyilatkozata az egész nemzet rokonszenvét kiváltotta. A felvilágosult abszolutizmus hívei számára a hatalommegosztás elve volt fontos. A magyar nemesség szívesen tanult Montesquieu-től olyasmit, ami neki éppen megfelelt, igyekezett a szerző eszméit a saját testére átszabni és bizonyos fokig visszafeudalizálva értelmezni.[1] Végülis az antifeudális reformerek a despotikus állam kritikáját vették át tőle.[2]

Rousseau *Társadalmi szerződés*ének magyarországi sorsa szintén érdekes. Míg Montesquieu munkái nagynehezen mentesültek a tilalom alól, Rousseau Mária Terézia idején tiltott, II. József alatt pedig csak tűrt olvasmány volt. A tilalmak és akadályok sora, meg a rendszeres műveltség hiánya lehetett a fő oka annak, hogy a vármegyék nemesei csak roppant felületesen és jelszavakban ismerték meg a politikai-természetjogi gondolatokat.[3] Ennek eredményeképpen Rousseau Magyarországon megint elég nagy, bár részben sajátos visszhangot kapott. A magyar nemesi mozgalom vezérei szerint az uralkodóval szerződő „populus" nem egész népet, hanem csak a politikai jogokkal bíró nemességet jelentette. „És Rousseau bizonyára nagyon csodálkozott volna azon — írta Marczali Henrik —, hogy a teóriáját Werbőczy népe foglalja le a maga részére, úgy a királlyal, mint a nem kiváltságos osztályokkal szemben."[4]

A politikai programok megalkotói a társadalmi rendszer átalakulásáról gondolkodva, a francia filozófusoktól csak azokat az elméleti elveket vették át, amelyek megfeleltek a saját meggyőződésüknek. Mivel az új eszmék elfogadása és értelmezése megalkotójuk társadalmi helyzetétől függött, ugyanazok a művek a politikai programok széles spektrumát hozták létre.

Hogy bemutathassuk a felvilágosodási eszmék felfogásának sajátosságait, vizsgáljuk meg a társadalmi fejlődésről kialakult két koncepciót, amelyek megalkotói Forgách Miklós és Berzeviczy Gergely. Forgách Miklós szabadgondolkodásáról és klérus-ellenességéről volt közismert: író, szónok, közgazdász, gallomán és felvilágosult mágnás, államférfi és a köznemesi ellenzék vezére. 1785-ben ellenállt a nemesség összeírásának, melyet II. József rendelt el, mire az uralkodó megfosztotta nyitrai főispánságától és nyilvánosan bolondnak jelentette ki. Ez után az esemény után Forgách a magyar hazafi szimbólumává vált. Berzeviczy Gergely Forgách fiatalabb kortársa, később neves közgazda és az egyik legradikálisabb bölcselő. A göttingai egyetemen tanult, aztán megjárta Franciaországot, Angliát, közelről látta a belga forradalmi eseményeket. Ezeknek hatására a jozefinista rendszer határozott ellensége lett. Hazaérkezve a Helytartótanácsban vállalt állást, ugyanakkor a budai szabadkőműves páholy tagja lett, ahol barátaival együtt kidolgozta a társadalmi rendszer átalakulásának terveit.

A látszólag véletlenszerű választás oka az, hogy mind a két hasonló formájú és terjedelmű művet ugyanabban az évben és ugyanazoknak az eseményeknek a hatására alkották meg. Továbbá: ezek a munkák, bár erre a korszakra jellemzők, nem annyira ismeretesek, mint pl. Batthyány Alajos munkája, az *Ad amicam aurem* vagy Ócsai Balogh Péter alkotmánytervezete.

II. József uralkodása Magyarországon drámai korszak volt. A császár reformjai arra irányultak, hogy egész birodalmában olyan központosítást hozzon létre, mely azt a szó teljes értelmében egy államtestté forrassza, közös törvények, közös kormányzat alá vegye. De a felülről, erővel létrehozott központosítás nem tudta az évszázadok mulasztását pótolni. A magyar rendi alkotmány és nemesi közigazgatás megsemmisítése, a német nyelv bevezetése a hivatalokba és az iskolákba az ország nyílt germanizálásának és beolvasztásának volt kezdete és ez nem csak a nemességet érintette.[5] Ezért II. József uralkodásának az utolsó évei erős rendi ellenállás jegyében teltek el. Mind a két szerző az ellenzék táborába került. Forgách mint a felvilágosult rendiség híve, Berzeviczy pedig mint antifeudális reformer.

II. József halála után (1790-ben) mindenki türelmetlenül várta az országgyűlés összehívását, ahol a magyar rendek negyed század szünet után tervbe vették az írott alkotmány kidolgozását, a nemesi kiváltságok és szabadságok megerősítéséről szóló koronázási hitlevél elfogadását, a királyság és a központi hatalom közötti viszony szabályozását. Az új császár, II. Lipót feladata elég nehéz volt: ellenállni a magyar karoknak és rendeknek,

fenntartani okos engedmények árán a birodalom egységét, megnyugtatni a forrongó országot.

Ilyen körülmények között mind a két szerző ehhez az eseményhez fordult: Forgách *Ab optimo principe candida postulata* című anonim röpiratában, Berzeviczy *De dominio Austriae in Hungaria* című kéziratában, amelyet minden valószínűség szerint a szabadkőművesek számára alkotott meg.

Forgách elsősorban a császártól vár megértést. Meggyőzi Lipótot, hogy fordítson figyelmet a magyarok panaszaira, mivel a birodalom virágzása Magyarország virágzásától függ. Berzeviczy viszont a magyar rendekhez fordulva azt követeli, hogy erélyesen szakítsanak a Habsburg-házzal, mivel annak uralma sok bajt hozott Magyarországra. Ily módon a szerzők egymást kizáró változatokat követnek, amelyeket konzervatívnak, illetőleg radikálisnak nevezhetünk. Forgách konzervativizmusa a következőben állt: a szerző politikai ideálja a régi magyar közjogi rendszer volt, annak rendi önkormányzati szervezeteivel s ennek következményeképpen Magyarország viszonylagos függetlenségével a birodalmon belül. A politikai erőviszonyokat analizálva, Forgách a Habsburg-házra számít. Forgách ugyan sose érzett rokonszenvet Bécs iránt, de a császárban látta az egyetlen erőt, amely egyrészt megőrizhette a nemesek kiváltságait, másrészről elháríthatta a magyar—osztrák konfliktus elmélyedését. Berzeviczyt radikális reformernek tarthatjuk, de nem azért, mert a Habsburgok detronizációját követelte, hanem azért, mert erélyesen kritizálta a magyar nemesség „sancta sanctorum"-át — a rendi alkotmányt és ilyen elveit, mint a parasztok nem teljesjogúságát és a nemesek adómentességét. Igaz, ebben a munkában, amelyet a karokhoz és rendekhez intézett, Berzeviczy óvatosabb volt, mégis arra szólított fel, hogy a vármegyék követei a „misera plebs contribuens" sorsát javítsák meg.

A két munkát tanulmányozva szeretném felhívni a figyelmüket arra, hogy a francia felvilágosodás milyen hatással volt a szerzők koncepciójára. Montesquieu hatása Forgáchra kétségtelen. A filozófus szerint minden kormányzati formának megvannak a maga megfelelő elvei, minden kormányzati forma az elveinek megfelelő törvények szerint fejlődik, minden kormányforma bukása az elvei bomlásával kezdődik. A monarchikus kormányzás elve a becsület, és az ország törvényei a becsület hordozóját, a nemességet támogatják, ezért a nemesi előjogok megszüntetése a kormányzás bukását jelenti. Ez Forgách rendi felfogására is vonatkozik, és a szerző két következtetésre jut:

1. a magyar nemesség kiváltságainak és szabadságainak megszüntetése a rendszer bukását okozhatja;

2. a külföldiek beavatkozása a magyarok dolgaiba tűrhetetlen, mivel ők, a királyság törvényeit nem ismerve javíthatatlan kárt okozhatnak — létrehozhatják a despotikus kormányzást, amely Montesquieu szerint a legrosszabb kormányzati forma, amelyben semmi törvény nincs.

Az első a magyar nemességnek az adómentesség elvesztésétől való félelmét tükrözi. Forgách, mint a magyar nemesek többsége a Tripartitum híve volt, de emellett a francia felvilágosodástól átvette azt a montesquieu-i érvet, hogy az ember kiváltságai a birtoka kiváltságaitól elidegeníthetetlenek és a rousseau-i érvet, hogy az alattvalóktól csak azt lehet követelni, ami a közjó javára válik. A magyar nemesek pedig Forgách szerint az insurrectioban részt vesznek, gyerekeiket hű alattvalóknak nevelik, parasztjaikról gondoskodnak. Ezzel fizetik meg az uralkodónak járó adót, és az adómentesség megszüntetésével a nemesek helyzete a nem nemesek helyzeténél rosszabb lett volna.

A második következtetés azt jelentette, hogy a magyar nemesek féltek attól, hogy a németek beavatkoznak az ország kormányzásába. Forgách számára a magyar közjogi rendszer törvényes, a német pedig despotikus (törvénytelen), ezért a szerző kéri, hogy a császár a magyar törvényeket nem ismerő németeket távolítsa el a kormányzásból.

A nemesség apológiája a következő Montesquieu-elvre emlékeztet: „Nemesség nélkül nincs uralkodó, mivel abban a monarchiában, ahol nincs nemesség, az uralkodó zsarnokká válik".

Berzeviczy Gergely, aki német tanárai mellett a francia filozófusokban látta szellemi nevelőit, az elméleti elveket más politikai célokra használta fel. Míg Forgách a despotizmus veszélyén gondolkodva, inkább figyelmeztette a császárt, hogy ne tegyen elhamarkodott lépéseket Magyarország ellen, addig Berzeviczy számára Ausztria tipikus despotikus állam, minden osztrák császár zsarnok, és mivel Montesquieu szerint a zsarnokságból nincs haszna se a despotának, se a rabszolgának, úgy Ausztriának sincs haszna Magyarországból, legnagyobb és leggazdagabb tartományából. Ezért a népnek Rousseau szerint joga van a szerződést felbontani és új királyt választani.

Forgách a régi magyar törvények erejét a felvilágosodási elvekkel támasztja alá, Berzeviczy pedig az új eszmék igazságát régi magyar törvényekkel erősíti. A magyar törvényekre utalva Berzeviczy, aki később egy szót se szól a régi magyar jogi rendszer védelmére, most az országgyűlést, a királyság törvényhozó hatalmát arról szeretné meggyőzni, hogy szakítsanak Ausztriával.

Berzeviczy konkrét javaslata elég meglepő: Angliából kell hívni új királyt (szerinte az Aranybulla az angol Magna Chartára hasonlít). Politikailag ez az ötlet megvalósíthatatlan volt, lényege a következőben állt: létre kell hozni egy új államrendszert, meg kell kötni az új szerződést — elsősorban a köznemesség érdekében. Az új király a koronázási hitlevél alapján fog uralkodni, a rendi alkotmányt meg fogja őrizni. A karoknak és rendeknek joguk van detronizálni ezt a királyt, ha törvénytelenül uralkodik. Ebben a rendszerben Berzeviczy despotizmus elleni garanciákat látott.

Itt a cél és eszköz közötti eltérés látható: nem valószínű, hogy a magyar köznemesség Ausztria uralma alól kiszabadulva igazságos közjogi rendszert hozhatott volna létre. Mindazonáltal ennek a műnek jelentősége a következőben állt: a munkában a „nemesi rousseauizmus" nyilvánul meg, s ugyanakkor egy haladó társadalmi eszmerendszerről van szó.

Általában a magyar politikusok nem egy bizonyos francia filozófus elméletéből indultak ki, hanem csak a felfogásuknak megfelelő eszméket választották ki. Ez mindenfajta ferdítéseket okozott, amelyekről föntebb esett szó. Az új eszmék szorosan összefonódtak a magyar rendi felfogással, közjogi és politikai ideálokkal és még nem voltak önállóak.

De a felvilágosodás eszméi nagy szerepet játszottak a magyar társadalmi gondolkozás fejlődésében, bővítették a társadalom művelt részének tudományos és politikai felfogását, és a Habsburg-ellenes nemzeti felszabadító mozgalom alapjává lettek.

Jegyzetek

1 Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Bp., 1980. 258 l.
2 H. Balázs Éva: *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus.* Bp., 1967. 317 l.
3 Szabó Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon.* Bp., 1980. 67—68.
4 Marczali Henrik: *Az alkotmánytervezetek 1790-ben.* In: Marczali Henrik: *Világtörténelem — magyar történelem.* Bp., 1974. 317 l.
5 Benda Kálmán: *A magyar nemesi mozgalom 1790-ben.* Történelmi Szemle, 1974. 1—2. sz. 188.

HEGYES ANGELINA *(Ungvár)*

Az ukrán szépirodalom magyarra fordításának alapelvei

Olesz Honcsár művei alapján

Az ukrán szépirodalom megtisztelő helyet foglal el a mi soknemzetiségű kultúránkban. S ebben sok tényező játszik közre, nem utolsó sorban a műfordítás. Az ukrán Koptilov V., a műfordítás teoretikusa ennek kapcsán a következőket írta: „A mi soknemzetiségű országunkban a műfordítás rendkívül fontos összetevője a kultúra fejlődésének, hiszen épp a műfordítás hivatott a nagyvilág haladó szellemű kultúrájának aktív megismerését biztosítani".[1]

A hazai és külföldi elméleti munkák többségének szerzői hajlamosak a műfordítást a kulturális kapcsolatok széleskörű és jelentős szférájaként értelmezni, a nemzetek közötti kölcsönös megértés és megismerés eszközeként értékelni.

Az ukrán műfordítói iskola abból indul ki, hogy bármily szépirodalmi szöveg fordítható egyik nyelvről a másikra. Általánosan elfogadott alapelv, hogy „a szépirodalmi mű fordításának szükségessége a forma és tartalom dialektikus egységében van".[2]

Makszim Rilszkij ukrán költő és a műfordítás jelentős mestere azt hangsúlyozza, hogy a műfordítás elsősorban alkotói probléma és nem lingvisztikai, épp ezért „nem a 'betűt', hanem a 'szellemet' kell fordítani, és szem előtt tartani azt a gogoli útmutatást, hogy az eredeti mű megközelítésének céljából néha el kell attól távolodni".[3]

Természetesen, ilyen műfordítást csak akkor lehet létrehozni, ha a fordító nem az egyes szavakra figyel, nem részletekre, hanem a mű egészének eszmei-művészi és emocionális struktúrájára, meglátja az író helyét az irodalmi folyamatban, ezen kívül nemcsak azt a művet ismeri, amelyiket épp fordítja, hanem az eredeti szöveg írójának egész életművét. Így szívja magába az eredeti alkotó stílusát, annak látásmódját és gondolkodását. Néha feláldozhat bizonyos jelentéktelen részletet, szót, sok műfordító épp ezáltal éri el az eredeti alkotás lényegét. Ahogy Makszim Rilszkij véli: „Áldozatok nélkül nincs műfordítás".[4]

A műfordítás elméleti és gyakorlati szakembereinek többsége azt állítja, hogy a műfordító óvatosan kell hogy bánjon az eredeti művel, de ne feledje: alapvető feladata abban áll, hogy anyanyelve eszközeivel adja át az eredeti mű lényegét, annak eszmei-művészi értékeit, nemzeti jellegét, ne engedje meg magának a megalapozatlan rövidítéseket, ne improvizáljon.

E felfogással mutat rokonságot a mai magyar műfordítók többsége, elsősorban az ukrán nyelvből fordítók.

Olyan szakmunkát, mely az ukrán szépirodalom magyar tolmácsolásának elveivel foglalkozna, nem ismerünk. Azokban az elméleti dolgozatokban, melyekben a gyakorló műfordítók és a műfordítás teoretikusai érintik a műfordítás kérdéseit, elsősorban az egyik nyelvből a másikra való átültetésnek elméleti kérdései nyernek megvilágítást. Többségük a magyar irodalom más európai nyelvekre való fordításának eszközeit és lehetőségeit taglalja. Mégis, ezek az eszmefuttatások betekintést adnak a magyarra fordítás alapvető elvi kérdéseibe is, ezen belül az ukrán nyelvből történő fordítások elvi kérdéseibe, főként a prózai művekre vonatkozóan.

Makai Imre, aki főként orosz irodalomból fordít, olyan elgondolásait fejtegeti, hogy a mai magyar műfordítói iskola, a hazai és külföldi műfordítói iskolák legjobb hagyományaira támaszkodva abban látja a jó műfordítás lényegét, hogy „az az olvasóban ugyanolyan érzéseket keltsen, ugyanúgy hasson, mint az eredeti mű. . . Maximálisan meg kell közelíteni az eredetit, de nem szó szerint kell azt fordítani".[5] Rab Zsuzsa azon a véleményen van, hogy a műfordításnál a legfontosabb „az eredeti mű tartalmának, érzésvilágának, formájának átadása. . . A műfordítás küzdelem a nyelvi képekkel, egy más nyelv lelkületével a maga sajátos szimbólumaival és kifejezéseivel, néha telítettebbekkel, máskor elmosódottabbakkal a miénknél. Sokszor ez kompromisszum, miután nem találunk adekvát kifejezést".[6]

A jó műfordítás egyik fontos tényezője az eredeti nyelvből történő fordítás, nem pedig a nyersfordítás vagy egy közvetítő nyelvből készült fordítás. A magyar műfordítók többsége ehhez tartja magát. Karig Sára, az ukrán irodalom közismert fordítója és népszerűsítője egy beszélgetésünk kapcsán a következőket mondta: „Ha tökéletesen tudunk egy nyelvet, könnyen adjuk át az eredeti mű szellemét, annak nemzeti jellegzetességeit. Egy más nyelv közvetítése alapján készült műfordítás már nem biztosítja a megfelelő művészi és érzelmi színvonalat. Itt elkerülhetetlenek a veszteségek" (a magnófelvétel 1983. február 23-án készült).

Hasonló gondolatokat fogalmazott meg Misley Pál, aki már nagy gyakorlattal rendelkezik az ukránból való fordítás terén. Szerinte: „Ugyanazokkal az elvekkel kell élni az életigazság és a művészi igazság kifejezése terén, amelyekkel a szerző, s ha lehet, még szigorúbban ragaszkodni hozzájuk. Érezni kell a kort, a körülményeket, amelyek meghatározzák a hősök életét, át kell érezni azok örömeit és bánatait, az ő szemükkel kell meglátni a világot. Ilyen esetben a szöveg könnyen megadja magát" (A magnófelvétel 1983. március 2-án készült).

Németh László a műfordítás mesterségéről és technikájáról szólva azt hangsúlyozza, hogy „a műfordítónak be kell bizonyítania, hogy a saját nyelvén is elérheti azt a nyelvi kifejező erőt, pontosságot, expresszivitást, amelyet az eredeti szerző elért, küzdenie kell gondolatai teljesebb kifejezéséért".[7]

Egyetérthetünk a műfordítás teoretikusaival és gyakorlati szakembereivel abban, hogy a jó műfordítás záloga elsősorban a személyiségükhöz közel álló választásban rejlik. Sok tapasztalt magyar műfordító: Karig Sára, Sándor László, Grigássy Éva, Misley Pál, Bojtár Anna úgy véli, hogy azokat a műveket kell fordítani, amelyek közel állnak érzésvilágukhoz, valóságszemléletükhöz.

Napjainkban a műfordítás valóban fontossá vált, mert hozzásegít a különböző népek lelkivilágának és kulturális kincseinek megismeréséhez.

Az ukrán nyelvből magyarra történő fordítás elvei lényegesen módosultak.

Az első, háború utáni évtizedekben, a magyar műfordítók gyakorlatában a fő szempont a szöveg maximális szóhűsége volt, már-már a szó szerinti fordítás elveit valósították meg. Kiemelt fontosságú volt a tartalom pontossága, az eszmei-tematikai egyezés, és kisebb jelentőségű volt a művésziesség kritériuma, a szöveg emocionális töltete. Ez elsősorban abból adódott, hogy a műfordítók nem tudtak ukránul. Ebben az időben az ukrán irodalom alkotásait nem az eredetiből tolmácsolták, hanem egy másik, idegen nyelvű fordításból. A legtöbbször egy orosz fordításból. S ez már önmagában véve veszteség volt.

A 60-as évek végétől figyelhető meg új szakasz az ukrán nyelvből való fordításban. Ezekben az években kezdik el fordítói gyakorlatukat Bojtár Anna, Misley Pál, Sándor Judit, akik az utóbbi évtizedekben az ukrán irodalom és kultúra aktív közvetítőivé váltak. A műfordítók idősebb nemzedéke, Sándor László, Karig Sára, Radó György, Grigássy Éva szintén folytatták műfordítói tevékenységüket. Jó szakképzettségük és széleskörű műveltségük, az a tény, hogy megismerték az ukrán nép történetét és nyelvét, ráadásul jónéhányuk kárpátaljai származású: Sándor László, Sándor Judit, Grigássy Éva — hozzásegíti őket, hogy tökéletesen megfeleljenek a magas műfordítói követelményeknek.

Mindez a leghatározottabban kimutatható Olesz Honcsár regényeinek fordítása alapján. Köztudott, hogy az író *Zászlóvivők* című regényét már 1949-ben lefordították magyarra, szinte az eredeti mű megjelenésének másnapján. Az első fordító Sándor László volt, s ő az eredeti nyelvből ültette át a szöveget. A műfordító alkotó módon állt munkájához. Így a frazeologizmusokat, hasonlatokat magyar megfelelőkkel helyettesítette. Esetenként ügyes hasonlatokat és pontosításokat alkalmaz, s ezzel látszólag eltávolodik az eredetitől, így közelítve meg az eredeti lényegét, annak logikai szerkezetét, igyekszik pontosan átadni a hősök pszichológiai állapotát. Így Brjánszkij pusztulásának leírásában Sándor László olyan hasonlatot iktat be, mint a „röptében a madár" s ezzel maximálisan megközelítette az eredeti mű poétikai értelmét; látható, érzékelhető képet alkotott. A katonai terminus-technikusok, reáliák fordításánál Sándor László ragaszkodott az életigazsághoz és a művészi hitelességhez egyaránt, nem tért el a mű eredeti mondanivalójá-

tól, nincsenek pontatlanságai. Viszont megfigyelhető helyenként a stílus puritánsága, esetenként a lírai betétek kihagyása, holott ezeknek Honcsár prózai műveiben rendkívüli jelentősége van. Ennek ellenére Sándor László fordítása sikeres. Ebben az játszott döntő szerepet, hogy a fordítás az eredeti műből készült, ezen kívül a műfordítónak „imponált az eredeti mű humanista irányzatossága, az, hogy az író meg tudta látni és művészi módon átértékelni azokat a folyamatokat, melyek nem a lét felszínén, hanem a mélyrétegekben vannak" (Magnófelvétel, 1983. február 21.).

Ha megfigyeljük Olesz Honcsár elbeszéléseinek magyar fordításait (s ezekből 34 különböző kiadványban 23 jelent meg), meggyőződhetünk arról, hogy az ötvenes évekhez képest a műfordítói elvek lényegesen módosultak. Az utóbbi évtizedekben a műfordítói gyakorlat arra törekszik, hogy magasabb szinten adja át az eredeti művek lényegét. E fejlődés Honcsár *Napraforgó* című novellájának magyar fordításai elemzésekor válik szembetűnővé. Az első két fordítás (1951 és 1953) bár megőrzött néhány jó részletet az eredeti műből, alapjában véve pontosan adja át az eszmei mondanivalót, mégis sok benne az indokolatlan rövidítés, kihagyás. A legsikeresebbnek mondható Sándor László 1983-as fordítása. Ez az átültetés nemcsak az eszmei mondanivalót tolmácsolja, de megőrzi az eredeti mű szerzői koncepcióját, az eredeti mű elmélyült művészi mondanivalóját és érzelmi telítettségét. Adekvát magyar kifejezéseket, hasonlatokat és egyéb művészi eszközöket mozgósít az eredeti mű hangulatának felidézéséhez.

Honcsár művei fordításainak öszevetése alapján szólhatunk a műfordítás színvonalának növekedéséről az ukránról magyarra történő átültetések kapcsán. Ennek, véleményünk szerint az a magyarázata, hogy jól képzett műfordítók léptek színre, akik minőségileg is más, új kritériumokat tartanak szem előtt, s a mai műfordítás-elmélet és -gyakorlat már teljesen új, korszerű szempontokat érvényesít.

Irodalom

1 Коптілов, В. В.: *Теория и практика перекладу.* Київ, Вища школа, 1982. 8.
2 Там же. 32.
3 Рильський, М. Т.: *Мистецтво перекладу.* Київ, Рад. письм. 1975. 67.
4 Рильський, М. Т.: *Мистецтво перекладу.* Київ, Рад. письм. 1975. 67.
5 Makai I.: *A műfordítás dialektikája.* Szovjet Irodalom, 1976. 2. 168—169.
6 Rab Zsuzsa: Arion. Bp., Corvina, 1966. 96.
7 Немет Л.: *В школе русского языка.* Вопросы лит., 1974. 12. 162.

KARIN BEATE HÖPP *(Hamburg)*

The Reception of the Works of Tibor Déry in Britain

The purpose of this paper is to outline the reception of the works of Tibor Déry in the United Kingdom — as an example of the British reception of the works of one Hungarian prose writer, and furthermore, as a contribution to Déry Studies.

When, on 13 November 1957, Tibor Déry was convicted to a 9 years' prison sentence, writers and intellectuals from all over the world, including T. S. Eliot and W. Somerset Maugham, Albert Camus and Jean-Paul Sartre, protested against his arrest and against that of Gyula Háy, Tibor Tardos and Zoltán Zelk. The trial received wide coverage in the British press.[1] At that time, however, none of the works of Tibor Déry was available to British readers in English translation. Déry's first book to be published in English, *Niki. The Story of a Dog*, did not come out until 1958, the year after the trial. It was translated by Edward Hyams and published by Secker & Warburg Publishers Ltd. of London.[2] Before making up their minds to publish *Niki*, Secker & Warburg consulted the French reviews, which they had received from Éditions du Seuil, Paris, and which were very enthusiastic indeed.[3]

On the dust cover of the first British edition, a quote by Arthur Koestler is used to advertise the book: "To get an idea of the significance of *Niki* when it appeared in Hungary in 1956, one would have to visualise Winston Smith writing *Animal Farm* under the conditions of Nineteen Eighty-Four."[4]

This quote recurs in several of the British reviews of *Niki*. Norman MacKenzie, who reviewed the book for the New Statesman, took it literally; he actually compared Déry's work with the writings of Smith and Orwell. According to MacKenzie, what is likely to make *Niki. The Story of a Dog* particularly attractive for the English reader is "(. . .)*its gentle understatement, its ability to convey the atmosphere of fear through the simple relationship of a man, a woman and a dog.*"[5]

Geoffrey Nicholson, who reviewed the book for the Spectator, also compares *Niki* to Orwell's *Animal Farm*. Then the critic points out that *Niki. The Story of a Dog* can be read on many different levels, last not least as "exactly what the author calls it, the story of a dog".[6]

Where Edward Hyams' translation is concerned, problems occurred in particular with Budapest street names. As a matter of fact, expressions like "Boulevard St. István", "Kiss József Street" and "Avenue Pozsonyi" sound rather odd in English.

Unfortunately it was not possible to ascertain exactly how many copies of *Niki. The Story of a Dog* were sold in Britain. There was a paperback edition, published by Penguin Publishers of Harmondsworth, in 1961, and another edition, by Nelson Publishers of London, in 1965. The same translation came out in the USA in 1958, published by Doubleday Books of New York.[7]

After *Niki. The Story of a Dog*, two short stories of Déry's were published in Britain, namely *Reckoning* and *Philemon and Baucis*. Both of them came out in periodical form only.[8] Déry's next book to be published in Britain consists of the stories *The Giant*, *Behind the Brick Wall* and *Love*. The volume was published by John Calder Publishers Ltd., London.[9] The publishing house's collection of reviews — 12 in all — is now in the Lilly Library in Bloomington, Indiana.[10] The critics' reactions to *The Giant* were predominantly positive. Thus Isabel Quigly praises the truthfulness of Déry's stories: "For there is more truth in one of (Déry's) obliquely expressed paragraphs than in pages of careful documentation and description by lesser writers."[11]

Daphne Castell of the Glasgow Herald asserts hat "The people in Tibor Déry's collection of short stories (. . .) must find some way of loving and remaining human in a world of physical and spiritual deprivation (. . .)"[12]

John Coleman of The Observer is less satisfied with the book. He writes in connection with the title story: "(Déry) was imprisoned in 1956. 'Today (he) lives in comparative quiet in Hungary.' I wish I could see some reason in these *contes* as to why he shouldn't. The title-story concerns a flaxen mammoth of a man who loses his flighty girl-friend: if it's a parable I missed the urgency of it and if it isn't it's either over-written or poorly translated or both."[13]

In the story *The Giant*, the action takes place immediately after the Second World War. Inflation is high, the wages István Kovách receives for a whole week's work are just sufficient for him to buy half a litre of oil and three onions; trading takes place via goods' exchange, a bridge is being built in Budapest, and the protagonist answers a question concerning his behaviour during the war by pointing out that he is only 17 years old. Some of the reviewers are not aware of this. Thus Julian Jebb writes: "The Giant is set in Budapest during the siege."[14] According to William Trevor, *The Giant* is "a tale of love and hunger at the time of the fall of Budapest."[15] Vogue tells us that the volume contains "one long story and two brief ones written by a man who has known political banishment. The background to each is the Hungarian revolution, the theme is love for Hungary and her people."[16] Even the reviewer writing for The Times Literary Supplement misunderstood this aspect of the story. He writes: "*The Giant* (. . .) is a moving tale of a huge simple youth, Kovach, who has come to

Budapest during the 1956 troubles."[17] Since works of fiction published in Britain are sold all over the Commonwealth, it is not suprising that *The Giant* was reviewed even in the South China Morning Post, according to which "one feels, through (Déry), the pain of a distant and alien people as though it were one's own."[18]

Before deciding to publish *The Giant*, John Calder Publishers Ltd. consulted the German edition, which was entitled *Die portugiesische Königstochter*.[19] The British firm brought out a second collection of short stories by Tibor Déry in 1966, under the title of *The Portuguese Princess and Other Stories*.[20] The translations, which are excellent, were done by Kathleen Szasz. The volume comprises the stories *A Charming Old Gentleman*, *Games of the Underworld* (six stories, excluding *Háború*,[21] *The Portuguese Princess* and *A Gay Funeral*. There had been plans to include other stories, namely *In the Rain*, *Circus*, *Happiness and Zeal*, *Philemon and Baucis*, *Reckoning*, *Two Women* and *Meeting*, but the author and the publisher did not come to an agreement about the author's fee. Furthermore, the representatives of the publishing house (then called Calder & Boyars) and Tibor Déry negotiated about *A befejezetlen mondat*, but they did not reach an agreement.[22] Calder & Boyars published 3 000 copies of *The Portuguese Princess and Other Stories*. In the Calder Collection there are 13 reviews, all of them fairly positive. The Guardian made *The Portuguese Princess* "Book of the Month" in February 1967, and in the competition for the "Guardian Fiction Prize 1967" it came second.[23] While Déry had so far been thought of as being first and foremost a politically committed personality, reviewers of *The Portuguese Princess* began to focus on Déry as a writer of fiction. Thus The Times Literary Supplement: "(. . .) the new collection of his stories proves his strength as a writer committed first of all to his own story."[24] Paul Scott of The Times regrets that the publishers do not offer any information as to when the stories were written: "It would have been useful if his English publishers had provided a note to say when and where the stories in *The Portuguese Princess* were written: in or out of prison or Party favour? One cannot tell from the stories themselves."[25] This deficiency also explains why some of the critics misunderstood that Ödön V., the protagonist of *A Gay Funeral*, is an important personality within the communist system and not just some bourgeois remnant of the previous regime, as Montague Haltrecht of The Sunday Times falsely assumes: "(The story) shows a bourgeois remnant within the post-war Communist state: a woman heartlessly keeps her husband alive by drugs."[26] The same error is committed by C. R. of the Western Daily Press and Bristol Mirror who claims that "'A Gay Funeral' (is a story) about a stolid bourgeois family stubbornly maintaining a last desperate stronghold in the centre of a communist state."[27]

Déry's short stories were presented to the British reading public — and to the critics — without any background information. The examples quoted above give evidence of the disorientatedness of some of the reviewers. An introduction and notes provided by the publishers certainly would have been helpful. As a matter of fact, those reviewers not knowing Hungarian had relatively few reference works or similar sources at their disposition in the 1950's or the 1960's.

After the positive echo that *The Portuguese Princess* received, it is rather surprising that there were no further English translations of works by Tibor Déry. (The American reception wants a study of its own, which is yet to be written).[28]

Coming back to the British reception of Déry's works in the context of the reception of Hungarian fiction abroad, one of the objectives of this paper is to show that much remains to be done to bring Hungarian literature closer to the British reading public.[29]

Notes

1 Eg. "9 years for Mr. Déry", The Times 14 Nov. 1957: 12. Cf. also: "The silent writers of Hungary", The Times Literary Supplement 16 Aug. 1957: 22—23.; George Pálóczi-Horváth: "Tibor Déry - A portrait", The Sunday Times18 Nov. 1957:19.

2 Tibor Déry: *Niki. The Story of a Dog*, transl. Edward Hyams (London, 1958, Secker & Warburg).

3 Secker & Warburg Reviews, The Library, Reading.

4 Déry, *Niki*, op. cit., dust cover.

5 Norman MacKenzie, "A Dog's Life", review of *Niki. The Story of a Dog*, by Tibor Déry, transl. Edward Hyams, New Statesman 12 April 1958: 482.

6 Geoffrey Nicholson, "A Dog's Life", review of *Niki. The Story of a Dog*, by Tibor Déry, The Intruder, by Adriaan van der Veen, The Guide, by R. K. Narayan, *I'm Not Stiller*, by Max Frisch, *The Birth of a Grandfather*, by Max Sarton, The Spectator 11 April 1958: 465.

7 Tibor Déry, *Niki. The Story of a Dog*, transl. Edward Hyams. (Harmondsworth, 1961, Penguin). — *Niki. The Story of a Dog*, transl. Edward Hyams, Reading today (London etc. 1965, Nelson). — *Niki. The Story of a Dog*, transl. Edward Hyams (New York, 1958, Doubleday).

8 —, *Reckoning*, transl. D. Mervyn Jones, Encounter 20. 1. (1963): 3—19.; —, *Philemon and Baucis*, transl. R. Mortimer, New Statesman 14 June 1963: 896—898.; R. Mortimer is a pseudonym used by Thomas Kabdebo. Cf.: Tibor Déry, letter to Pál Ignotus, 16 June 1963, Déry mss., Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, and Pál Ignotus, letter to Tibor Déry, 13 July 1963, Déry mss., Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest.

9 Tibor Déry, *The Giant. Behind the Brick Wall. Love*, transl. Kathleen Szasz, Ilona Duczynska (London, 1964, Calder).

10 Calder & Boyars mss., Manuscripts Department, Lilly Library, Indiana University, Bloomington, Indiana.

11 Isabel Quigly, review of *The Nowhere City*, by Alison Lurie, *The Giant*, by Tibor Déry, *Quadrille*, by Frank Swinnerton, *Patterns of Three and Four*, by Hubert Nicholson,

Hungry Hills, by George Ryga, *Honey on the Moon*, by Maude Hutchins, The Sunday Telegraph 31 Jan. 1965.

12 Daphne Castell, "From Eastern Europe", review of the Hatchet, by Mihail Sadoveanu, *The Giant*, by Tibor Déry, Glasgow Herald 6 Febr. 1965: 11.

13 John Coleman, "Other New Novels", review of *The Nowhere City*, by Alison Lurie, *Two Serious Ladies*, by Jane Bowles, *Fight Night on a Sweet Saturday* by Mary Lee-Settle, *The Giant*, by Tibor Déry, transl. Kathleen Szász, The Observer 31 Jan. 1965: 26.

14 Julian Jebb, "The Edge of the Western World", review of *The Nowhere City*, by Alison Lurie, *Two Serious Ladies*, by Jane Bowles, *Journey Out Of Anger*, by John A. Williams. *Quadrille*, by Frank Swinnerton, *The Giant*, by Tibor Déry, The Sunday Times 31 Jan. 1965: 48.

15 William Trevor, review of *Herzog*, by Saul Bellow, *Man on a Tower*, by Rosemary Manning, *Accident*, by Nicholas Mosley, *Tenement of Clay*, by Paul West, *The Giant*, by Tibor Déry, The Listener 4 Febr. 1965: 201.

16 Review of *The Giant*, by Tibor Déry, Vogue March 1965: 18.

17 "Protests on the puszta", review of *The Giant. Behind the Brick Wall*, by Tibor Déry, transl. Kathleen Szász, *Love*, by Tibor Déry, transl. Ilona Duczynska, The Times Literary Supplement 11 Febr. 1965: 101.

18 Review of *The Giant*, by Tibor Déry, and other works, South China Morning Post 11 March 1965.

19 Tibor Déry. *Die portugiesische Königstochter*, transl. and afterword Ivan Nagel (Frankfurt, 1959, Fischer).

20 —, *The Portuguese Princess and Other Stories*, transl. Kathleen Szasz (London, 1966, Calder & Boyars).

21 Cf.: Déry Tibor, *Alvilági játékok* (Budapest, 1946, Szikra).

22 Cf.: Calder & Boyars mss., op. cit.

23 "Fiction of the month', The Guardian 24 Febr. 1967: 7.; "Fiction of the month and year", The Guardian 22 Dec. 1967: 5.

24 "Hungarian Underworld", review of *The Portuguese Princess and Other Stories*, by Tibor Déry, transl. Kathleen Szász, The Times Literary Supplement 2 Febr. 1967: 80.

25 Paul Scott, "New fiction", review of *The Portuguese Princess*, by Tibor Déry, transl. Kathleen Szász, *The Secret of Santa Vittoria*, by Robert Crichton, *Over the Mountain*, by Pamela Frankau, *The Hollow Sunday*, by Robert Harling, The Times 26 Jan. 1967: 14.

26 Montague Haltrecht, "Siblings in Coincidence", review of *Jesus Iscariot*, by Anthony Storey, *One Man's Destiny*, by Mikhail Sholokhov, transl. H. C. Stevens, *The Portuguese Princess*, by Tibor Déry, transl. Kathleen Szász, *Green Days by the River*, by Michael Anthony, *Up Above the World*, by Paul Bowles, *Love with a few Hairs*, by Mohammed Mrabet, transl. and ed. Paul Bowles, The Sunday Times 29. Jan. 1967: 48.

27 C. R., review of *The Portuguese Princess*, by Tibor Déry, transl. Kathleen Szász, Western Daily Press and Bristol Mirror 30 March 1967: 6.

28 Cf.: the correspondence between Tibor Déry and his American agent, Sanford J. Greenburger, Déry mss., Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest.

29 Cf.: Karin Beate Höpp, *Studien zur Rezeption ungarischer Literatur in England nach 1945*. M. A. thesis, Universität Hamburg, 1988.

MARCELLA HUSOVÁ *(Praha)*

A magyar „realitások" cseh szemszögből

Adalékok a magyar irodalom csehországi fogadtatásához az 1890-es években

A világirodalom egészéhez mérten a magyar irodalom fogadtatása különleges szerepet játszott a cseh kultúrában, tekintve a lefordított művek mennyiségét és művészi értékét. Ám az egyes művek befogadását és visszhangját főleg irodalmon kívüli tényezők szabták meg, melyek megnyilatkoztak már a művek előzetes kiválasztásában is. Ezek az irodalmon kívüli szempontok elsősorban azokra az elképzelésekre vezethetők vissza, melyeket a korabeli cseh megfigyelők Magyarországról kialakítottak. Hiszen a századfordulót megelőző évtizedben szokatlanul erős az érdeklődés a magyar irodalom iránt, amely kiterjed a hétköznapi, szórakoztató műfajokra is. Arról van szó, hogy a magyar irodalom sorsát a cseh régióban eleve kijelölték a korabeli cseh írók és publicisták folyóiratban közölt könnyebb írásai: újságcikkek, tárcák, karcolatok és útirajzok; illetve könyvalakban megjelent visszaemlékezések. A magyarokról és Magyarország tényleges helyzetéről alkotott elképzeléseknek nagyjából három változata van. Az első megragad a hagyományosnak mondható egzotikus és romantikus szemléletnél, szinte rögeszmésen kitart mellette. A második ugyancsak a hagyományos képből indul ki, ám szembesülve a magyar viszonyokkal, már hajlandó módosítani a felfogásán (vagy kibővíti az eredeti képet, vagy csalódottan elfordul tőle). A harmadik nézet viszont sajátosan cseh megközelítésen nyugszik.

Az első két felfogás jellegzetesen külső megközelítést tükröz, mintegy kifelé tekint a cseh korona országaiból; idegenként, rövid ideig találkozik a magyar realitásokkal, így elsősorban az egzotikum ragadja meg. A harmadik felfogás belülről ábrázolja tárgyát, mert a magyar környezettel hosszabb ideig volt kapcsolatban. A társadalom rajza azonban az első két csoportban híven tükrözi azokat az áthagyományozott és szívósan továbbélő illúziókat, melyek leülepedtek a tudatalattiban, illetve mint axiómák rögzültek a gondolkodásban. Ezek az előítéletek akkor is ellenállnak bármiféle korrekciónak, amikor mód nyílik a magyar társadalom tényleges helyzetével való szembesítésre.

A magyarok iránti érdeklődés először 1848/49-ben érte el tetőpontját, amikor a csodálat és a rokonszenv érzésétől vezettetve a csehek megismerkednek Petőfivel. Kulturális tekintetben ez az „alulról" kiinduló érdeklődés mintegy kiegyenlítette a birodalom másik felében uralkodó felfogást, az

események „felülről" irányított hivatalos interpretációját. Ezt követően a figyelmet a nemzeti irodalom már elismert nagy alkotásai kötötték le; kiváltképp Jókai Mór művei. Tehát annak kialakulását, amit a csehek a magyar „realitásokról" elképzeltek, főleg két magyar író alapozta meg: Petőfi és Jókai.

A cseh nemzeti tudatban az 1890-es évek idején szilárdult meg a magyarokról és a magyarországi „realitásokról" alkotott kép, módosítva a romantika idején rögzült felfogást. Az átörökített régi szemlélet a betyárromantikán alapszik, legfőbb jelképe Petőfi és a puszta. A nyolcvanas évektől ehhez társultak — főleg Jókai révén — az előkelő világ szimbólumai: a nemesség, a mágnás családok és a sikeres vállalkozók képe. A cseh megközelítés *új elemei* onnét erednek, hogy Magyarország nagyhatalomként mint a Monarchia társországa tűnik fel: megtestesítve a sikert és az eleganciát, az egzotikumot és a kaland utáni vágyakozást. „Mondja, nagyságos asszonyom — olvashatjuk egy divatos cseh magazinban —, mi jut eszébe arról a szóról, hogy 'Magyarország'? Csak mondja meg szabódás nélkül: csikósok, betyárok, gulyás, pörkölt, cigányok, puszta, hízó csordák a Bakonyban, és mindez behintve az ön képzeletében piros paprikával. Nem csoda, hiszen mi férfiak megelégszünk annyival, hogy hiányos elképzeléseinket a viaszkos magyar bajuszpomádé meg a debreceni virsli látványával pótoljuk. . . Ön csodálkozva kérdi: Itt volnék Budapesten, és még semmi kaland?"[1]

Ha ezeket az elemeket a nevelési célzatú kortárs irodalom alapján vesszük szemügyre, világossá válik, hogy a századvég emberének legalapvetőbb képzeteiről van itt szó. Különösen azokról a kamaszkori illúziókról, melyek a szabadság, a kötetlenség, a kaland és az egzotikum utáni sóvárgásban fejeződnek ki, megkívánva a szerencse romantikus fordulatait. Ide tartozik az a vágy is, hogy a nemzeti hős szerepében tetszelegjünk, aki feláldozza magát a hazáért; de az a képzet is, mely a természet és a gyönyörű nők mámorát keresi, míg megkorosodván a nemes borokat és a jó ételeket dicséri. Mindezeket mint jellegzetes vonásokat csokorba gyűjtve találjuk meg a magyar tematikájú irodalomban, a művészi próza és az újságírás határterületén.

Ám leginkább a magyar irodalomból vett fordítások közvetítik azokat a sajátos mellékjelentéssel feltöltődő fogalmakat, melyek mint tipikusan magyar jelenségek könyveltetnek el. Pedig a puszta, a betyár, a cigányzene, a bor, a paprika, a pörkölt, illetve a bajusz és a díszes nemzeti viselet alapjában véve a romantika kelléktárába tartozik. Nem csoda, hogy a magyarokra ragasztott jellegzetességeket maguk a magyarok — még ma is — jobbára sértésnek veszik. Ugyanakkor a korabeli cseh közgondolkodásban ezeknek a nemzeti jegyeknek pozitív értelme volt: a „puszta" szóhoz a szabadságot társították, a „csikós" és a „betyár" — mint romantikus hős — a függetlenséget meg a bujdosót testesítette meg; a „cigányzene" szerelmet, a „bor" vidámságot jelentett. A „pörkölt" és a „gulyás" lakomákra, úri mulatságra

utalt; a „bajusz" eleganciát, a díszes „attila" pedig a magasabb körökhöz való tartozást fejezte ki. Ilyen és ehhez hasonló romantikus áthallások ösztönözték a magyarból fordítók nagy csoportjait (köztük Brábek, Vrchlický és Mayerhoffer munkásságát).

A kilencvenes években a csehek magyarságképéből lassan elenyészik az irigység érzése, ami abból fakadt, hogy a kiegyezéssel megszilárdult a magyar állam önállósága. Egyre inkább a sikerek iránti csodálat olvasható ki a hosszú folytatásokban közölt újságcikkekből, útirajzokból. A cseh polgár ugyanis hajlamos volt a technika és az ipari fejlődés megbecsülésére, így szemléletéből eltűnik az ironikus él, amely még Jan Neruda tárcáit jellemezte az 1870-es években.[2] A cseh megközelítésben beállott fordulat jelentős mértékben az országos kiállításoknak volt köszönhető — mindenekelőtt a millenniumi rendezvényeknek —, melyeken számos cseh vett részt (például 1885-ben Brábek vezetésével 1500 cseh látogató érkezett különvonaton Budapestre).[3] A fejlődés, a vállalkozási láz kedvező visszhangra talál, a magyarok ismét követendő példát nyújtanak. „Az élet ütőere itt gyorsabban lüktet, érződik a bor és a paprika hatása a buja temperamentumon; olyan bágyadtságot, lomhaságot és készületlenséget itt nem tapasztalni, mint nálunk, a jó sör és a galamblelkű nép szelíd országában."[4] Emellett Budapest építészeti gyarapodását a csehek erősen csodálják (az ország más tájaira alig jutnak el). A szépséges európai metropolis új elemmel bővíti a cseh szemléletet: az elegancia jelképével. Ezt az eleganciát nagyjából három város — Párizs, Bécs és Budapest — közvetítette számunkra. Ám Párizs egy kicsit messze van; a konzervatív és németes Bécs megfelelne ugyan, de túl közeli és túlságosan ismerik (a fél nemzet itt töltötte tanulóéveit). Budapest sokkal vonzóbb: európai és mégis keleti, ismerős és mégis ismeretlen; emellett könnyű, szórakoztató, de ugyanakkor sikeres és büszke saját hagyományaira. Nem csoda, hogy a cseh nyelvben megváltozik a Duna-parti főváros nyelvtani besorolása is: a korábbi hímnemű alak átalakul nőneművé.[5] Persze, az elegancia és a divatosság képzetei nem voltak mentesek a sznobizmustól. A kilencvenes években hozzátartozott a társasági jó modorhoz „tudni" Magyarországról. Érdekes, hogy az exkluzív jellegű Nové mody (Új Divatok) című illusztrált folyóiratban a párizsi divat uralkodik, ám szépirodalmi mellékletében főleg magyar szerzők — Jókai, Mikszáth és Herczeg — műveit hozza, kiegészítve a budapesti nagyvilági életből vett hírekkel, tudósításokkal.

Cseh szerzők tollából számos paródia is készül a közkedvelt magyar tematika alapján. Ilyen Otomar Schäfer *Emberi komédia* című műve, mely Madách Tragédiájának csehországi sikere nyomán született. A neves prágai kabarészínész és humorista, Villi Neumann-Táborský 1896-ban komikus jelenetet ír Petőfi *Az őrült* című verséből. Mindannyiszor a magyar „valóságból" vett *közismert rekvizitumok* (paprika, cigány, bor stb.) biztosítják a sikert. Ez a magyarázata az olyan másodrangú regények népszerűségének,

mint V. Čech *Gyönyörű Vengerka* (Krásná Uherka, 1905), vagy K. Herloš *Magyarország* (Uhry, 1896) című műve. *Prüszkölő* (Prskavec) *Lájoš* révén az írói álnevekben is jelentkezik a „magyaros" divat. A lefordítandó művek kiválasztásában ugyancsak a magyar valóságról alkotott elképzelések domináltak. Jaroslav Vrchlický és nemzedéke, akik fordításaikkal „ablakot nyitottak a világra", munkásságukban bizonyos prekoncepciót követtek. Előre kigondolták, hogy az egyes nemzeti irodalmakból milyen típusú műveket kívánnak átvenni. A francia irodalomból például a legmodernebb kísérleteket, a legújabb irányzatokat választották. A magyar irodalomból viszont a feltételezett nemzeti karakterjegyek alapján emelték ki a divatos műveket. Ennek tulajdonítható, hogy a valóban modern, világirodalmi rangú magyar szerzők fogadtatása meglehetősen langyosra sikeredett (végeredményben negatív mérleget mutat).

Az említett irodalmi művek csak tovább mélyítették azokat az áthagyományozott elképzeléseket, előítéleteket, melyekkel a Magyarországra érkező cseh utazó már eleve rendelkezett. Különösen érdekes Karel Adámek, parlamenti képviselő megközelítési módja, aki számos könyvet írt a magyarokról, összevetve a két ország mentalitását: „A trónteremből kifelé jövet összetalálkoztunk a magyar delegációval. Micsoda kép! Mindannyian pompás öltözékben voltak, teleaggatva családi ékszerekkel, melyek csillogtak a napsütésben. Rögtön látszott, hogy a delegátusok — a maguk tipikus vonásaival — megtestesítik a magyar büszkeséget. Mellettük hogyan is néztünk ki ferencjóskában, cilinderrel. . . A kép találóan illusztrálta a különbséget Cisz- és Transzlajtánia között. Nem csodálom, hogy a magyarok, akik rendre ilyen pompával és öntudattal lépnek fel, mindenütt imponálni tudnak".[6]

A múltőrzésnek ez az elavult formája kezdett már Európa-szerte anakronisztikussá válni, ám Magyarországon mint a hagyományok „autentikus" képviseletét könyvelték el. Érdekes módon ez a múltfelfogás a kilencvenes években tetszett a cseh megfigyelőknek. Mi több, a cseh irodalmi kritika — a fordítások nyomán — követendő példaként emlegeti a magyarok népiességét, eredetiségét, függetlenségi törekvéseit. Meg kell azonban említeni, hogy ennek a korszaknak a képe csupán cseh szemponból tűnik felhőtlenül derűsnek, hiszen bárhogy tekintjük, szlovák megközelítésben a mérleg negatív irányba billen (vagy legalábbis nem egyértelmű).

A csehek magyarságképét tehát alapvetően a cseh valóság, a cseh társadalom tényleges viszonyai határozták meg. Éppen ezért különösen érdekes az a megközelítési mód, amely nem az áthagyományozott nézetek szemüvegén keresztül pillant a magyar „realitásokra". Ez a harmadik felfogás — az eddigiekkel ellentétben — magyar környezetben alakult ki, s közvetlen tapasztalatokon nyugszik. Legfőbb képviselője a prózaíró Karel Šarlih (valódi neve Karel Čada, 1882—1916), aki a századelőn a magyar irodalommal — főként a Nyugattal — ismertette meg a cseh közönséget.[7] Az egyet-

len volt a cseh irodalmárok közül, aki szinte megszakítás nélkül, tizenegy évet élt Magyarországon. Mint katonatiszt, szemlélete száraz és tényszerű; emlékeztet egy „katonai tudósító" felfogására. Jelentőségét mutatja, hogy saját írói munkássága mellett belülről ismerte a magyar kulturális életet; fordította és eredeti nézőpontból megrajzolta számos modern magyar író arcképét.

Šarlih elbeszélései nem a hagyományos cseh képzeteket idézik fel a magyarországi viszonyokról. Első ízben nála kopik le az a bizonyos romantikus máz, mely bevonta a magyar tematikájú műveket. Prózájában teljesen reális, hétköznapi történetek elevenednek meg, anyagát megtörtént esetekből meríti, meghagyva még hőseinek eredeti nevét is. Maga viszont álnéven ír, hiszen az osztrák—magyar hadsereg hadnagyaként titkolnia kellett kilétét. Nagyon is érthető, hogy a temesvári, szegedi (és sok más magyarországi) garnizonban élve nem fedezett fel környezetében semmiféle egzotikumot vagy csábító titokzatosságot. Nem grófok és csikósok ragadják meg; nőalakjai szépek ugyan, de nem „tüzes vengerkák", mint ahogy az Jirášek regényeiben szerepel. A puszta leírása itt nem kapcsolódik össze a szabadság, a kötetlenség és a függetlenségi harc jelképeivel, csupán egy beláthatatlan, sík táj. A magyar pusztán kukorica- és búzaföldek váltakoznak mocsaras és szikes vidékkel, ahol egyszerű emberek kínlódva élnek. Ez a táj a vidéki szegénység, a cselédsors színtere, melyet rövidesen — nem kis megrökönyödésre — Móricz Zsigmond prózája fog éles megvilágításba helyezni. „A várost és a munkáskolóniákat körülvevő vidéket kiszáradt ingoványok széles sávjai szabdalták szét (. . .) Szántás után szürke, kopár, göröngyös térséggé változtak, egymást keresztező hasadékokkal, melyeken szétszórt csomókban magas, gubancos fű nőtt. Helyenként előtüremkedett a fekete sár (. . .) Egyhangú paraszti alföld, szétterülő síkság (. . .) közönyös minden iránt, ami sorsából felrázhatná".[8]

Felbukkannak ebben a prózában magyar szavak és személynevek, melyeket a szerző az eredeti helyesírás szerint használ (Fönn Gábor, Barcsi, Annus; illetve kulacs, mocsár, furulya stb.). Ám ezeket a kifejezéseket nem az érdekesség, a különlegesség, vagy az idegen nyelvű környezet érzékeltetésére építi be a szövegbe. Inkább tekinthetők olyan díszítő elemeknek, melyeket kedvelt a szecessziós művészet (ilyen az arany és a fehér szín túltengő használata, illetve a neobarokk hatás). Amíg ugyanis a magyar világ ábrázolása szinte naturalista módon követi a hétköznapi realitásokat, Šarlih művészi törekvéseit leginkább a szecessziós dekadencia alapján jellemezhetjük, melynek segítségével a felsőbb osztályok életét festi le. Nem véletlenül hatottak rá a Nyugat körének írói, akik közül Ady — a „vér és arany" költője — állt hozzá a legközelebb. *A félresikerült kísérlet* című elbeszélése felfogható úgy is, mint Ady végzetszerűen tragikus életének egyfajta cseh átköltése.[9]

A cseh írók közül Karel Šarlih volt az első — s mindmáig az egyetlen —, aki olyan mélységben ismerte a magyarországi viszonyokat, hogy mentes maradt a csehek többségére jellemző hagyományos előítéletektől. Igaz, ebben az is szerepet játszott, hogy egészen fiatalon kiszakadt a cseh környezetből (így számára Magyarország jelentette a hétköznapi realitást). Hiszen Csehországba csak azt követően tért haza — néhány rövid szabadságra —, miután a magyar társadalomról alkotott nézetei már megszilárdultak.

Jegyzetek

1 Alexander Glückselig: *Z mad'arského glóbu.* (A magyar glóbuszról). In: *Nové pařížské mody, Dámské besedy* 1896/15—17. sz. A Nových pařižských mód című lap szépirodalmi melléklete.
2 Neruda tárcái közül a legismertebbek: *Pešť ské listy.* (Pesti levelek). In: Naše listy 1896. 98. sz.; 103. sz.; 106. sz.; *Pešťská sněmovna.* (A pesti parlament). In: Národní listy 1870. 136. sz. — *Uhry na výstavě.* (A magyar kiállítás.) In: Národní listy 1873. 187. sz.; 214. sz.
3 ß (Josef Kuffner): *V Praze, 27. července. . .* (Prágában, július 27-én). In: Národní listy 1885. 205. sz. — Ehhez a kiránduláshoz Brábek cseh nyelvű útikalauzt is írt: *Průvodce k výletu do Pešti pořádaném Hospodářským spolkem v Chrudimi. . .* (Kalauz a Chrudimi Gazdasági Egylet pesti kirándulására). Kolín, 1885. 43 p.
4 A. Glückselig. i. m.
5 Vö. Karel Adámek: *Upomínky z Uher.* (Magyarországi emlékek). In: *Časopis musea král. českého* 1908. 161.
6 Karel Adámek: *Upomínky z Uher.* (Magyarországi emlékek). Praha, 1909. 14.
7 Šarlih tevékenységéről lásd bővebben: Marcella Husová: *Die literarische Bewegung der ungarischen Moderne „Nyugat" aus der Sicht der tschechischen Rezeption im ersten Jahrzehnt des 20. Jahrhunderts.* In: *A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében.* Bp.—Wien, 1991. 600—609.
8 Karel Šarlih: *Tvrdošíjní illusionisté.* (Konok illuzionisták). Praha, é.n. [1912] 103.
9 *Nezdařený experiment.* In: Šarlih: i. m. 116—117.

VANO IMERLISVILI *(Tbiliszi)*

Magyarok Grúziában és grúzok Magyarországon

A grúz—magyar kölcsönös kulturális-irodalmi kapcsolatok eredete messzire nyúlik vissza. Grúzia, melynek évszázadokon át óriási harcot kellett vívnia szabadságáért és önállóságáért a két szomszédos nagyhatalom, Perzsia és Törökország ellen, nagyon emlékeztet Magyarországra, mely a maga részéről hosszú időn keresztül folytatott nemzeti felszabadító harcot a török hódítók és az osztrák Habsburg-ház ellen. Grúziában, ugyanúgy mint Magyarországon, a legkedvezőtlenebb viszonyok között sem szűnt meg a haladó erők küzdelme az elnyomás, leigázás és kizsákmányolás ellen.

A sokéves grúz—magyar kapcsolatok a mai napig virágoznak. Előadásunkban megpróbáltuk nagyon röviden ábrázolni a grúz—magyar kulturális, irodalmi és diplomáciai kapcsolatok történetét.

Grúzia gazdag kultúrájával és ősi történelmével mindig vonzotta a magyar diplomatákat, írókat, tudós utazókat, akik Grúziába érkezvén, megismerkedtek a gyönyörű országgal, annak népével, hagyományaival és rendkívül jó benyomásokkal tértek vissza hazájukba.

Magyarországot ismerték a reneszánszkori grúz írók, de a kölcsönös kulturális és irodalmi kapcsolatok a két ország között csak a 17. században kezdődtek.

A grúz—magyar kulturális, történeti és diplomáciai kapcsolatoknak nagy hagyományai vannak. Érdekes a grúz—magyar érintkezéseknek az a szakasza, amely a grúz nyomdai betűk készítésének és a grúz nemzeti nyomda alapításának van szentelve. II. Árcsil (1647—1713) és VI. Váhtáng (1675—1737) grúz királyok nagy érdeme a nemzeti nyomda szervezése, amelyben magyar nyomdászok: Tótfalusi Kis Miklós és Istvánovics Mihály segítettek. Meg kell említeni Ántim Iverieli (1650—1710) nagy érdemeit is az első grúz nemzeti nyomda megteremtésében.

A könyvkiadás gondolata Grúziában sokkal előbb felmerült, mint ahogy a Tbilisziben 1709-ben kinyomtatott első könyv megjelent. (Az első grúz nyelvű könyvet az ország határain kívül nyomtatták, 1629-ben Rómában.) De korábban a nyomtatás megvalósulását akadályozta az állam nehéz politikai és gazdasági helyzete, az idegen hódítók támadásai, az országon belüli hűbéri széttagoltság. Csak VI. Váhtáng király uralkodása idején vált lehetővé az első nemzeti nyomda megalapítása, amelyet a király és harcostársai művelődési tevékenységében az egyik legjelentősebb eredménynek kell tekinteni.

Istvánovics Mihály — akit nálunk Mihail Ungrovláhelinek neveznek — 1707-ben érkezett Grúziába és 1712-ben hagyta el az országot.

A grúz—magyar kapcsolatok következő periódusa szorosan összefügg két külföldi, nemzetiségükre nézve magyar személy: az író, történész, diplomata, geológus, orvos Reineggs Jakab és útitársa, gróf Koháry János Grúziába érkezésével (1778).

A német származású Reineggs Jakab személyében különös módon keveredett a kalandvágyó, tudós utazó, a kitűnő orvos és a misztikus. Reineggs elvégezte a nagyszombati egyetem orvostudományi karát és utána Észak-Magyarországon, a híres selmecbányai bányászati és kohászati főiskolán folytatott alapos tanulmányokat. Ettől az időtől kezdve Reineggs Jakab magyarnak tekintette magát és magyar állampolgárságot is vett fel. Mivel belekeveredett a szabadkőműves mozgalomba, Reineggs patrónusával, az egyik leggazdagabb magyar mágnással, Koháry Jánossal együtt elbujdosott Grúziába, ahol II. Herákliusz (1720—1798) korának egyik kiváló egyénisége lett.

Szárgisz Kákábádze professzor és Korneli Kekelidze akadémikus véleménye szerint Reineggs és Koháry közreműködésével szervezték újjá az ősi grúz színházművészetet.

Az író és történész Záháriá Csicsinádze (1854—1931) közlése szerint Reineggs német nyelvből perzsa nyelvre fordította az osztrák jogász, Josef von Sonnenfels (1732—1817) könyvét: *Rendőrszabályok* vagy másképpen *A Rendőri, Pénzügyi és Kereskedelmi Tudományok Alapja* volt a címe. A könyv annyira tetszett II. Herákliusz királynak, hogy saját maga fordította perzsából grúz nyelvre, és ki is nyomtatta. A könyvet alapul véve akarta rendezni Tbiliszi kormányzását. Sajnos, az idegenből grúz nyelvre fordított könyv ma már nem található a grúz kéziratok között.

II. Herákliusz úgy gondolta, hogy Reineggs másoknál jobban meg tudja valósítani Sonnenfels eszméjét, és ezért hét falut ajándékozott neki abból a célból, hogy Grúzia egész területén hirdesse a felvilágosodott abszolutizmus eszméjét.

A következőkben Reineggs *A Kaukázus általános és topográfiai leírása* című munkájában tüzetesen ábrázolta annak a hét falunak a történetét és népének életmódját, amelyet II. Herákliusztól kapott. Reineggsnek ebben a munkájában megtaláljuk Grúzia sokoldalú leírását néprajzi, történelmi és gazdasági vonatkozásban.

A könyvet lefordították németből oroszra és ma a Korneli Kekelidze Kézirat-Intézetben található.

Grúziai tartózkodása alatt Reineggs Jakab kitűnt mint diplomata is. Ő készítette elő az orosz—grúz-paktumot, amelyet 1783. július 24-én kötöttek meg az Észak-Kaukázusban, a Georgievszkij erődben, és amely Georgievszkij-szerződés néven bekerült a diplomáciatörténetbe. Ez a baráti szerződés olyan mesterien volt elkészítve, hogy nem sértette meg a grúz nép érdekeit.

A nemrég elhunyt magyar történész és író, Tardy Lajos, kulturánk nagy barátja, éppen Reineggs Jakabról írta híres történelmi regényét. A könyv 1962-ben jelent meg Budapesten és 1971-ben fordították grúz nyelvre.

Ami Reineggs útitársát, Koháry Jánost illeti, ő abban az időben csak a szórakozásra törekedett, henye életmódot folytatott és ennek következtében szerzett betegsége 1779-ben olyannyira erőt vett rajta, hogy menedéket kellett kérnie a kapucinus szerzetesrend tbiliszi missziósházában. A szerzetesek nagyon lelkiismeretesen gyógyították, gyengéd ápolásban részesítették, de a betegség egyre súlyosabbra fordult és végül, hosszas kínszenvedés után június 6-án Koháry János Tbilisziben meghalt.

Ennek ellenére Koháry is befizette a maga obulusát a grúz színház helyreállítása érdekében.

Amíg az egyik utazó, Koháry dicstelenül fejezte be pályafutását és szegénységben halt meg a tbiliszi kapucinus monostorban, addig a másik utazó, Reineggs a dicsőség csúcsára került.

Különösen jelentős szerepet játszott a grúz kultúra történetében Zichy Mihály. Illusztrációi, Rusztáveli halhatatlan alkotásához, a *Tigrisbőrös lovag* (Vephisztkáoszáni) című művéhez készített rajzai a mai napig megtartották fontosságukat. A költemény szereplőinek ábrázolásához prototípusként a grúz értelmiség legjobb képviselői szolgáltak Zichy részére, azok, akik kitűntek szépségükkel. Zichy élőképeket is rendezett Tbilisziben és Kutáisziban (összesen 11 képet a *Tigrisbőrös lovag*ból).

1885-ben Zichy 34 rajzot készített a tervezett 12 illusztráció helyett. Nagy lelkesedéssel dolgozott a képeken és szervezte azok nyomatását. Zichy Mihály fáradhatatlan igyekezete nyomán a *Tigrisbőrös lovag* illusztrációinak kliséi Bécsben készültek el, és azokat Lipcsében és Szentpétervár on nyomtatták ki. (Összesen 27 darabot.)

Ezek a nagyszerű illusztrációk 1888-ban kerültek be a *Tigrisbőrös lovag* Giorgi Kártvelisvili által anyagilag támogatott kiadásába. Ezek az illusztrációk jelentették Rusztáveli halhatatlan költeménye történetének új szakaszát. Zichy vitathatatlanul megérdemelte a grúzok szeretetét és őszinte tiszteletét. A magyar festő személyében a grúz nép, a grúz kultúra őszinte barátot szerzett.

Több magyar utazó és tudós járt Grúziában, akiket a magyar—grúz kapcsolatok érdekeltek: 1895—1898-ban gróf Zichy Jenő kétszer szervezett tudományos expedíciót az országba.

Ugyanitt meg kell jegyezni, hogy ekkor már nemcsak magyarok jártak és maradtak rövid időre vagy egész életre Grúziában, hanem grúzok is kerültek Magyarországra: Tardy Lajos véleménye szerint a 18. században egy 22 éves grúz fiatalember — a neve Szimon volt, s a törökök hurcolták el hazájából — Magyarországra került, magyar állampolgárságot kapott és Esztergomban telepedett le.

Tbilisziben a Kereskedelmi Újság 1908 szeptemberi második számában közöltek egy nagyon érdekes hírt: eszerint Mossze Dzsánásvili történész-professzor 1905-ben levelet kapott Bécsből, az ott főiskolában tanuló Besszárion Okropiridzétől. Okropiridze azt írta Dzsánásvilinek, hogy Bécsben véletlenül megismerkedett egy férfival, aki Bágrátioni néven mutatkozott be. Amikor Okropiridze kérdezte, hogy honnan származik, Bágrátioni elmondotta, hogy Magyarországon olyan faluban lakik, ahova a régmúlt időkben körülbelül 1000 grúz családot telepítettek. Okropiridzének a hír érdekes volt, de nem tudjuk, hogy mennyire hiteles. A kérdés további kutatást kíván.

A magyar—grúz kapcsolatok egyik jelentős fejezete a híres magyar író, tudós és fordító, Vikár Béla alkotó tevékenysége; Zichy ajánlatára megismerkedett Rusztáveli alkotásával és elkezdte a *Tigrisbőrös lovag* magyarra fordítását. 1917-ben fejezte be és ugyanezen évben Budapesten ki is adták. A munka Rusztáveli műve fordításának egyik legelső próbálkozása volt, és azt a magyar fordítónak sikerült kitűnően elkészítenie. Vikár Béla megtanult grúzul, de nem annyira, hogy folyékonyan és önállóan fordítsa a költeményt. Ebben a munkában Giorgi Ciszkáráuli, Grigol Cereteli, Dávid Toloráiá és más grúzok segítettek neki, akik Magyarországon voltak fogságban az első világháború idején. Vikár Béla fordítói működésével jelentősen elősegítette a sokévszázados grúz—magyar barátság további fejlődését és megszilárdítását, 1981-ben Tbilisziben megjelent Sárádze Gurám könyve, az *Anyagok a Vikár Béla-levéltárból*, amelyben Vikár tevékenységét behatóan értékelte.

Kossuth Lajos családja egyik ágának utódai Grúziában találtak második hazát, és itt telepedtek le. A mérnök Kossuth Sztániszlávnak a nagyapja 1876-ban érkezett Szevásztopolból Tbiliszibe, és egy üzemben kezdett dolgozni. Sztániszláv leánya, Kossuth Szvetláná a Sotá Rusztáveli Grúz Irodalmi Intézetben dolgozik tudományos munkatársként, és rokona, Kossuth Luciá, a Grúz Filharmóniai Társaság munkatársa.

1958-ban alapították Tbilisziben az idegen nyelvek főiskoláján a magyar csoportot. A magyar nyelvet egy kedves magyar hölgy, Békési Ilona tanította, aki 12 évig dolgozott az idegen nyelvek főiskoláján és sok szakembert képzett. A második világháború idején Ilona férjhez ment egy örmény emberhez, és így került Tbiliszibe. Jelenleg Szegeden él. Nekem is ő tanította a magyar nyelvet. Az ő munkája is segítette a magyar és a grúz nép barátságát és a kulturális kapcsolatok fejlődését.

A bortermelés európai módját egy magyar professzor, Martiny Sámuel (1764—1808) honosította meg Kahetiában (Kelet-Grúzia), aki 1804 óta élt az országban.

Végül azt szeretném mondani, hogy mélyen meg vagyok győződve arról, hogy a grúz és a magyar nép barátsága nem múlik és örökre folytatódik.

JAKÓCS DÁNIEL *(Szeged)*

Kossuth Lajos és a bulgáriai konföderációs tervek a századfordulón

Kossuth konföderációs koncepciója korábbi, azaz 1850 előtti gyakorlati és elméleti tevékenységének szerves folytatása, és ugyanakkor minőségileg új, a korábbinál magasabb fokot jelent politikai, jogi, államelméleti gondolkodásában. A konföderációs elmélet kidolgozásával jutott el Kossuth mint teoretikus a legmagasabb szintre és lett az összeurópai gondolkodás egyik „hegycsúcsa", amint azt Gercen, Lermontov egyik költői képét idézve nagyon szépen és mégis pontosan meghatározta. Kossuth politikai nézeteinek továbbfejlesztésekor — amint látni fogjuk — egyrészt az általános európai, másrészt a magyar politikai harcok tapasztalataira támaszkodott. Koncepcióját, amint maga is hangsúlyozta, tudatosan vezette le a gyakorlatból. „A teória — írja —, nem szabad, hogy egyéb legyen, mint gyakorlati viszonyokból vagy gyakorlati tapasztalásokból levont szabályzat. A teória oly épület, amelynek alapja a praxis. Aki ezt szem előtt nem tartva, általános eszméket penget, az puszta hangot mond s üres szalmát csépel, vagy mást akar, mint amit mond." (In: *Kossuth demokráciája*. Bp., 1943. 40.) Nem véletlen, hogy Kossuth ünnepélyes amerikai fogadtatásának egyik szervezője éppen Lincoln volt; hogy Lev Tolsztoj, amikor magyar újságírók jártak nála, Kossuth tevékenységét ismertető monográfia iránt érdeklődött, sajnos hiába. Sajnos, a múlt század második felének nagy magyar írói közül is többen elhatárolták magukat tőle, inkább támadták, mintsem végiggondolták volna műveit. (Csabai Tibor: *Kossuth Lajos és az irodalom*. Bp., 1961. 215—269.)

Kossuth konföderációs gondolatairól a széles nyilvánosság először 1851-ben *Az Észak-Amerikai Egyesült Statusok szabad népeihez!* című kiáltványból szerezhetett tudomást. Ebben a művében azonban épp csak érinti a kérdést, és érthetően inkább a forradalom és szabadságharc elemzésével foglalkozik. Itt szeretném megjegyezni Kossuth stílusáról a következőt: mint mindenki, akinek a stílusa a romantika hatása alatt alakult ki, ő is használt romantikus-patetikus fordulatokat, bár közel sem annyit, mint első pillantásra látszik, és a pátosz mellett a finom irónia is sajátossága. De stílusa akár patetikus, akár ironikus, cikkei, levelei, művei általában mindig logikusak, az egyes részek szoros kapcsolatban állnak egymással és szerves egészet alkotnak. Ez természetesen érvényes Teleki Lászlónak 1850. június 15-én írt levelére, a kütahyai Alkotmánytervezetre és a *Dunai Szövetség* című rövid tervezetre, amely 1862-ben keletkezett. A három változat között

elvi eltérés nincs. Mindháromban az egyik alapvető cél a nemzeti függetlenség biztosítása volt Európa kis nemzetei számára. „Kisebb nemzetek — írja — csak egymás közti szoros föderáció által biztosíthatják politikai lételüket s nemzeti önállóságukat és függetlenségüket. Máskülönben politikai lételük a nagyobb hatalmak túlfajától örökké fenyegetve, nemzetiségük pedig elnyeletésnek kitéve lesz." (In: *Kossuth demokráciája*. Bp., 1943. 40.) Ezt a föderációt a legszélesebb és legteljesebb önkormányzatra akarta felépíteni. Az önkormányzat elvét maga nevezte vezéreszméjének, és csak ez által látta biztosítva a tényleges demokráciát, az emberi és nemzeti jogok szabad gyakorlását mindenki számára. Az önkormányzat elvének megvalósításával „politikai aktív jogot" akart biztosítani mindenki számára, azaz azt akarta elérni, hogy a társadalom minden tagjának közvetlen beleszólása legyen saját ügyeibe, hogy mindenki maga dönthessen saját sorsáról. „Szabad embert — írja — nem elégíthet ki a politikai szabadságnak azon paránnyá szétmosott adaga, mely abban határozódik, hogy időszakonkint egy-egy szavazatot vet ennek, vagy milliók szavazata közé a választásoknál, neki sérthetetlennek kell magát éreznie egyéni jogaiban s szakadatlan befolyással kell bírnia községi és megyei ügyeiben." (Uo. 55.) Kossuth az országgyűlést sem vonta ki a nép ellenőrzése alól, nem ruházta fel korlátlan hatalommal, tervei szerint minden képviselő bármikor visszahívható volt. Az országgyűlés nem szólhat bele a helyi ügyekbe, a kormány nem válthatja le a helyi önkormányzat vezetőit. Ugyanakkor a különböző szintű helyi önkormányzati szervek kötelesek végrehajtani a központi szervek azon intézkedéseit, amelyekben azok illetékesek. Így biztosítva van a szükséges rend és fegyelem. Kossuth ezen gondolatai nemcsak a magyar történelem tapasztalatai alapján keletkeztek, hanem az összeurópai és elsősorban a francia történelem tanulmányozása eredményeként. Kossuth szerint a „valóságos demokráciában" a nép hozza a törvényeket s a nép a végrehajtó is. A konföderáció hatáskörébe a honvédelem, a közös vám és pénzügyek és a külügyek tartoznak. Kossuth tervezetének mindegyik változatában külön is hangsúlyozta és részletezte általában a kisebbségi és konkrétan a nemzeti kisebbségi jogokat. Tette ezt annak ellenére, hogy nagyon jól tudta, hogy az olyan széles helyi önkormányzatra támaszkodó demokratikus berendezkedés, amely már kiindulópontként magában foglalja a kisebbségi jogokat is, eleve kizárja a nemzetiségi elnyomást. Kossuth világosan látta, hogy mind a magyar, mind a környező országok népeinek vezetői mennyire hajlamosak a nacionalizmusra, hogy mennyire könnyű e népek egy részét nacionalista propagandával félrevezetni. A nacionalizmus győzelme pedig lehetetlenné teszi a konföderációt, konföderáció nélkül pedig nincs nemzeti függetlenség. Ezért is írta 1862-ben a *Dunai Szövetség* című tervezetében: „Egység, egyetértés, testvériség magyar, szláv és román között! Íme ez az én legforróbb vágyam, legőszintébb tanácsom!" Ezekre a szavakra visszhangzanak Ady ma már közismert sorai 1908-ban:

„Ezer zsibbadt vágyból mért nem lesz
Végül egy erős akarat?
Hiszen magyar, oláh, szláv bánat
Mindigre egy bánat marad."

(Magyar jakobinus dala)

A kütahyai Alkotmánytervezetet bizonyos rövidítésekkel francia nyelven publikálta Irányi Dániel a *Histoire politique de la Revolution de Hongrie* című, Chassinnal közösen írt munkája 1. kötetében. Ebben a kiadásban ismerhette meg Ljuben Karavelov a kütahyai Alkotmánytervezetet valószínűleg akkor, amikor Újvidéken lakott. Ezt támasztja alá, hogy abban a műben, amelyben egyetértéssel hivatkozik Kossuth föderációs gondolataira, Irányi Dániel és Chassin munkáját is emlegeti, bár azt már nem mondhatjuk, hogy egyetértéssel, de tulajdonképp nem is vitatkozik Irányival, inkább csipkelődik. Újvidéki tartózkodása után, amely egy szerencsétlen véletlen folytán féléves igazságtalan pesti vizsgálati fogsággal ért véget, Karavelov lett a dunai konföderáció eszméjének egyik legmeggyőződöttebb, legaktívabb terjesztője a bolgár irodalomban. Bár a pesti bíróság Karavelovot felmentette az igazságtalan vádak alól, teljesen soha sem tudott megbocsátani a magyaroknak általában, annak ellenére, hogy letartóztatására is a szerb kormány kérésére került sor. A szerbeknél különbséget tudott tenni a nép és a kormány között, a magyarok esetében nem, mert a magyarok nem voltak „szláv testvérek". Karavelov 1869-től 1878-ig Bukarestben élt emigrációban, és ott közeli baráti kapcsolatba került a radikális román értelmiséggel, azokkal, akik a konföderáció hívei voltak. 1869 előtt szerbiai és újvidéki tartózkodása alatt barátságot kötött a szerb radikális kispolgári körökkel, és ha rövid ideig is, jelentős szerepet játszott a szerb kulturális életben is. (Erről lásd Vasile Hristu: *Ljuben Karavelov za federacijata.* Szófia, é. n. 5—26.) Mivel Karavelov bukaresti tartózkodása alatt a bolgár nemzeti felszabadítási mozgalom vezetője lett — a Központi Forradalmi Bizottság elnöke —, személyében mint egy fókuszban egyesültek a szerb, a román, a bolgár radikális köztársaságpárti értelmiség törekvései és ellentmondásai. Karavelov radikális demokrata és republikánus volt, de világnézetének kialakulásában komoly szerepet játszottak a szlavofil nézetek is, amelyektől teljesen soha sem tudott megszabadulni.

Kossuth föderációs elméletének alapelveit elfogadta és rájuk hivatkozva bírálta Deákot és követőit. Nála is, mint Kossuthnál, a föderáció alapvető célja az emberi jogok, a szabadság és a nemzeti függetlenség biztosítása volt. „Csak a *Dunai Föderáció* képes boldoggá tenni — írja — a bolgárokat, a románokat és a szerbeket. Aki ellensége ennek a föderációnak, az saját népének ellensége." (Nezavisimost, 1873. N. 26.) Ugyanakkor következetlen nála a terminológia, hol dunai, hol balkáni, hol jugoszláv föderációról ír, érvelésébe, talán számára is észrevétlenül, becsúszik a szlavofil szó-

használat. Nála — még helyesen — délszlávnak számítanak a bolgárok is. Mint láttuk, nagyon jól tudta, hogy ki volt az elmélet szerzője, mégis, számára csak Deák követői és a kiegyezés abszolút hívei voltak a „magyarok", Kossuth és tábora nem. Megalapozottan bírálta Deákot és követőit azért, hogy vonakodnak megadni a nemzetiségeknek azokat a jogokat, amelyekért a magyarok számára küzdöttek, de kritikátlanul támogatta a román nacionalista vezető körök követeléseit magyarlakta területekre is, megfeledkezve arról, hogy a magyarokra is érvényesnek kell lennie a nemzeti önrendelkezés és önkormányzat elveinek. Ha a szerb nacionalisták „Dusán birodalmának" helyreállításával igazságtalanul uralmuk alá akarnak vonni más népeket, azt észreveszi, mint ahogyan észreveszi a bolgár és a görög nacionalizmust is, ugyanakkor arra már nem gondol, hogy ugyanezek a szerb nacionalisták a magyarokkal szemben is lehetnek igazságtalanok. Karavelov azért akarta a föderációt, hogy a bolgárok és a többi balkáni kis nép a török elnyomás után ne kerüljön ismét jóval nagyobb és erősebb nagyhatalmaktól függő helyzetbe. A demokrácia, a nemzeti önrendelkezés, a népek közötti egyetértés nagyon aktív híve volt, ugyanakkor a szlavofil eszmék hatására maga sem tudott megszabadulni teljesen attól a nacionalizmustól, amely ellen energikusan harcolt.

A konföderáció másik híve a legismertebb bolgár író, Hriszto Botev volt. Karavelov és Botev között hosszú időn át szoros személyes kapcsolat és együttműködés volt. Viszonyuk alakulását most nincs hely ismertetni, csak annyit kell megjegyezni, hogy Botev nagyon jól ismerte mindazt, amit Karavelov tett és írt. Botevnél is következetlen a terminológia, ő is hol dunai, hol délszláv konföderációról ír, de nála ez tényleg csak terminológiai következetlenség. Botev kevesebbet is írt közvetlenül a konföderációról, ugyanakkor nagyobb figyelmet szentelt a konföderációt gátló tényezőknek. Világosan látta, hogy a balkáni kis államok uralkodói is szívesen kacérkodnak a konföderáció gondolatával, hogy végleg szabaduljanak a török uralomtól a Balkánon, de az esetleges győzelmet mindegyik a régi, „történelmi határok" visszaállítására akarja felhasználni. Botev a szerb Svetozár Markovićhoz hasonlóan jól látta, hogy a Balkán-félsziget népei gyakran mozaikszerűen helyezkednek el, és így bármelyik ország történelmi határainak visszaállítása más népek bekebelezését jelentené. (Hriszto Botev: *Săbrani săčinenija*. Szófia, 1979. 2. 55—56.) Hogy ezt belássuk, elég, ha átnézzük a középkori Bulgária határainak változását a 7. századtól a 14. századig (lásd Niederhauser Emil: *Bulgária története*. Bp., 1959. 3—70). Botev épp ezért határozottan fellépett az ún. történelmi jog ellen. A Jugoszlávia című szerb—bolgár lap megjelenése kapcsán, a tervezett délszláv föderációról a következőt írta: „A délszláv konföderációt a szabadság elveire kell alapítani, hogy egyetlen nép se legyen jogaitól megfosztva." (Hriszto Botev: I. m. 33—34.) Nem véletlen, hogy az ő elképzelései szerint is a helyi önkor-

mányzatok rendszeréből épült volna fel az állam szervezete. Ebben a kérdésben állt a legközelebb Kossuthhoz.

Karavelov és Botev irodalmi tevékenységéhez szorosan kapcsolódott Vasil Levski gyakorlati szervező munkája. Levski nem volt író, ezért kevesebb publicisztikai művet hagyott hátra. Ő is osztotta Karavelov és Botev nézeteit a konföderációról, a helyi önkormányzatról, azokhoz semmi újat elvileg nem adott hozzá. Egy vonatkozásban azonban nagyon fontosak nézetei. Minden nacionalizmustól mentesen hangsúlyozta, hogy a szabadság a török népre is vonatkozik. „A társadalmi vélemény most az — írja 1871-ben —, hogy minden népnek, a töröknek is szabadnak kell lennie." (Vasil Levski: *Dokumentalno nasledstvo*. Szófia, 1973. 68.) „Mi nem üldözzük a török népet és hitet, csak a császárt és törvényeit. . ." (Uo. 96.)

Itt szükséges megjegyezni, hogy Romániában és Bulgáriában is ismerték Mazzini és Klapka nézeteit is, a döntő szerep azonban Kossuthé. Miután 1878-ban Bulgária felszabadult a török uralom alól, új helyzet alakult ki. Csökkent az irodalom és az írók szerepe a politikában, helyüket modern alapokon szervezett pártok foglalták el. Bulgáriában a felszabadulás nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, eggyel több lett a nehéz gazdasági problémákkal küzdő balkáni kis országok száma, amelyeknek helyzetét súlyosbították a megoldatlan és megoldhatatlan nemzetiségi problémák és határviták. A nehézségek alapvető oka a gazdasági fejlődésben rejtőzött. Az újonnan keletkezett kis államok határai szűkek voltak ahhoz, hogy a kibontakozó tőkés fejlődéshez megfelelő belső piacot biztosítsanak. Biztos belső piac nélkül nem lehet egészséges árutermelés. A belső piac szűkös volta a nemzeti határok kiszélesítésére késztette a balkáni országok vezető köreit. Ezzel magyarázható a nacionalizmus erősödése mindenütt. A nemzeti határok kiszélesítése csak a szomszéd államok rovására történhet. Ez vezetett aztán a felgyorsult fegyverkezéshez és a háborúkhoz. A gazdaságilag gyenge balkáni államok csak kölcsönökkel bírták a fegyverkezési versenyt, ami eladósodásukhoz vezetett. Csak példaként említem Bulgária helyzetét. Még 1910 előtt 752 millió leva kölcsönt vett fel, ebből ténylegesen csak 640 milliót kapott meg, amiből 1910-ben visszafizetett 527 milliót és adós maradt még — a kamatok miatt — 610 millió levával. Hasonló volt a helyzet Romániában, Szerbiában, Görögországban és Törökországban. A háborúk Szerbia számára például tényleg a határok kiszélesítését eredményezték, de jelentősen nem növelték, és nem növelhették a belső piacot, a nagy fokú eladósodás pedig gazdaságilag függő helyzetbe hozta Szerbiát és a többi balkáni országot. A hatalmas államadósságok miatt nagy adóterhek nehezedtek a lakosságra, ezért a belső piac továbbra sem növekedhetett. Az 1890-es években kialakuló balkáni szociáldemokrácia kielemezte a fenti helyzetet, és arra a következtetésre jutott, hogy belső piacot teremteni csak konföderációval és vámunióval lehet. Ekkor nyúltak vissza az 1860-as 1870-es évek konföderációs terveihez. Ez annál inkább

könnyű volt, mert volt személyi folytonosság, az első szociáldemokraták egy része a régi radikális demokratákból került ki. A szociáldemokraták megtisztították a konföderációs terveket a nacionalizmus maradványaitól, és ezzel tulajdonképpen Kossuth eredeti terveihez tértek vissza. Terveikben pontos terminológiával balkáni konföderációról beszéltek, és ezzel nem zárták ki a nem szláv népeket. Tervezetük egyetlen lényeges pontban sem különbözik Kossuth eredeti koncepciójától, ezeknek az összehasonlításától most, hely hiányában, kénytelen vagyok eltekinteni. Különbség csak a bizonyítási anyag mennyiségében van. Következtetéseiket hatalmas gazdaságtörténeti anyaggal bizonyították. 1908-ban cikksorozat jelent meg a balkáni konföderációról a Novo Vreme című szociáldemokrata folyóiratban. Ezenkívül fokozottan hangsúlyozták a nemzeti kisebbségek jogait. „Teljes szabadságot adnak a nemzeti kisebbségeknek, hogy saját nyelvükön tanuljanak és beszéljenek." (Hriszto Kabakčiev: *Kăm Balkanskata federacija*. Szófia, 1913. 87.) 1909-ben a balkáni szociáldemokrata pártok regionális értekezlete elhatározta, hogy felveszik pártjaik programjába a balkáni konföderáció megteremtését.

A fenti száraz és tényszerű okfejtés után szeretnék néhány szubjektív szót is megengedni magamnak. Szabad György szerint Kossuth kütahyai Alkotmánytervezete „. . .a 19. század legkonkrétabb tervezete volt Magyarország államberendezésének polgári demokratikus átalakítására." (Szabad György: *Kossuth politikai pályája*. Bp., 1977. 174.) Ez természetesen igaz, de kevés. Kossuth konföderációs koncepciója a legdemokratikusabb, a leglogikusabb és leghumanistább tervezet volt az egész Duna-medence és a Balkán félsziget népei társadalmi berendezkedésének átalakítására, és egyben a magyar nép gondolkodására jellemző sajátosságok legnagyszerűbb elméleti általánosítása.

KÁDÁR JUDIT *(Budapest)*

A magyar irodalmi nacionalizmus és angol visszhangja a tizenkilencedik században

René Wellek az összehasonlító irodalomtörténet-írás avítt szemléletmódját kritizálva elsősorban azt rótta fel bűnéül a hatvanas években, hogy még mindig túlságosan nagy figyelmet szentel „külsőségeknek, másodrangú íróknak, fordításoknak, útikönyveknek", azaz még mindig uralja az adatgyűjtögető pozitivizmus múlt századi szelleme.[1]

Amikor most röviden mégis megkísérlem felvázolni, hogy a tizenkilencedik században milyen magyar származású, illetve szemléletű szépirodalmi és irodalomtörténeti könyveket vehettek kezükbe az olvasók Nagy-Britanniában, s milyen fogadtatásra talált e művek eszmeisége a brit sajtóban, abban a reményben teszem, hogy talán mégsem érdektelen annak rövid áttekintése, mivel is követték ki egy évszázaddal ezelőtt írástudóink és angol barátaik az utat, melyen akkor is Európába kívánták Magyarországot vezetni.

A britek már akkor tudomást szerezhettek a magyar nacionalizmus létezéséről, amikor a jelenségre az angol nyelvben még nem is volt megfelelő szó.

Csak teológiai értelemben használták, modern jelentésére a tizenhét kötetes szótár, az *Oxford English Dictionary* — miszerint „a nacionalizmus, az illető személy nemzete iránt érzett hűsége, rajongó szeretete; nemzeti törekvés a nemzeti függetlenség kivívásáért" — csak 1844-ből hozza az első példát, a *Fraser Magazine*-ból, igaz, már ekkor pejoratív tartalommal: „a nacionalizmus az önzés egy formája."[2]

Az első mű, mely tükrözi a magyar nacionalizmus megjelenését, egy, a maga korában népszerű, mára teljesen elfeledett angol írónő, Mrs. Gore egyik fiatalkori alkotása, az 1829-ben megjelent *Hungarian Tales* (Magyar mesék).

Elbeszéléseiben a magyar szereplők osztálybeli hovatartozástól, kortól és nemtől függetlenül utálják az osztrákokat. Gore olyannyira jellemzőnek vélte, hogy magyarul idézte a közmondást: „német ember nem ember!"

A magyarok nemzeti érzületből fakadó előítéletét az angol írónő osztrákgyűlölet esetén patriotizmusnak nevezte, de jobb szó híján, a *national prejudice*, „nemzeti előítélet" kifejezést használta, ha rosszallását kívánta kifejezni, mint például a magyar nyelv kizárólagos használatának szorgalmazása kapcsán, amivel nem értett egyet.[3]

Egy másik írónő, a korában szintén népszerű, de azóta szintén elfeledett, ám honunkban szakmai körökben mindmáig nagy becsben tartott Julia Pardoe, egy évtizeddel később, 1839—40-ben, az élesedő nemzetiségi vi-

szály következtében a fenti közmondást már új tartalommal idézhette: „tót ember, nem ember!"

Pardoe a magyarosításról folyó ideológiai vitában két művében is állást foglalt.

Útleírásában (*The City of the Magyar or Hungary and Her Institutions in 1839—1840*, A magyarok városa, avagy Magyarország és intézményei) kifejtett véleménye szerint a szláv—magyar viszály (nem tett különbséget az egyes szláv népek közt) a magyar nyelv bevezetésével szüntethető meg: általánossá tételével az oktatásban és közigazgatásban „a magyarok nem haragudnának többé a szláv nemzetiségekre, mivel nem kellene tartaniuk a szláv-orosz szuppremáciától". Az ország német nyelvű lakosságától is azt várta, hogy „előbb-utóbb belátják annak fontosságát, hogy teljesen nacionalizálódjanak" (becoming perfectly nacionalized). Ekkor a nacionalizmus szót már annyire közkeletűnek találta, hogy igévé formálta.

Az expanziós nyelvi nacionalizmus mellé magyarbarátsága és liberalizmusa egyaránt állította: meg volt róla győződve, hogy „a magyar faj [race]" rázta le „az önkényuralom jármát, és Ausztriától, Törökországtól és Oroszországtól körülvéve teremtette meg a szabadság oázisát a despotizmus sivatagában" — s mindezt már 1840-ben![4]

Pardoe nézeteiben megtalálhatók az egységes magyar nemzetállam, a történelmi Magyarország ideológiájának csírái, és ez nem véletlen.

1842-ben megjelent *Hungarian Castle* (A magyar kastély) című, sokáig önálló regénynek hitt, ám valójában magyar forrásokból gyúrt elbeszélésgyűjteményéből kiderül, hogy az angol írónő a rendi-nemesi nacionalizmus szemléletmódját tette magáévá: a művet a Fessler Ignác Aurél németül írt, ám magyar témájú lovagregényeiből átvett, a középkori-feudális világból eredő keresztény-lovagi értékrendje hatja át. Pardoe-nál, akárcsak Fesslernél, az egyén legértékesebb tulajdonsága nemzete iránt érzett szeretete.[5]

Magyar kortársai a „legjózanabb és legfürkészőbb" utazónak titulálták, a *Dublin University Magazine* recenzense viszont elítélte az angol írónő magyar nacionalizmusát és dilettánsnak nevezte, amiért nem látja, hogy a magyarországi nemzeti párt (national party) erejének növekedése — a kritikus a reformmozgalomra gondolt —, melyet a többi nép hasonló függetlenedési törekvései követnek majd, egyenesen Ausztria (és az európai egyensúly) felbomlásával fenyeget.[6]

A reformkorban a tucatnyi angol utazó beszámolói ellenére sem fordultak nagyobb figyelemmel Magyarország felé, mint korábban, ám 1848 után megváltozott a helyzet.

A magyar ügy az ötvenes évek elején akkora népszerűségnek örvendett Nagy-Britanniában, hogy a kor egyik legnevesebb és legnagyobb példányszámban megjelenő folyóirata, az Athenaeum, mely ettől fogva egészen az érdeklődés megszűntéig, az 1900-as évek elejéig folyamatosan tájékoztatott az angolul kiadott magyar művekről, ekkor így panaszkodott: „a magyarok

szabadságharca által jogosan kiváltott érdeklődésnek már-már a könyvkiadás látja kárát", mivel „a legvegyesebb árut, ha bármi köze van Magyarországhoz, azonnal felkapja és magával ragadja az általános rokonszenv áradata".[7]

A publikációk számának növekedésével egyidőben az angol sajtóban megjelent a magyar művek nacionalizmusának bírálata is. Az Athenaeum például azért biztatta egy magyar témájú könyv (Szabad Imre: *Hungary, Past and Present* — Magyarország, múlt és jelen) íróját a munka folytatására, mert a cikkíró úgy vélte, a szerzőtől „távol áll az a vakbuzgó nacionalizmus [bigoted nationality — a szóhasználat még mindig ingadozott], mely a legkevésbé szeretetreméltó vonása a magyar gondolkodásnak, mivel [Szabad] nemcsak hazája erényeit dicsőíti, hanem kész hibáit is elismerni [. . .], és nem mutatkozik olyan hazafinak, aki egyrészt az idegen agresszióra panaszkodik, másrészt büszkén dicsekszik honfitársai dicső portyázásaival, azokból az időkből, midőn a magyarok Európát háborgatták".[8]

A magyar ügy igen, a magyar nemesi nacionalizmus jegyében született művek a kritikusok mellett a közönség tetszését sem nyerték el: a Fessler Ignác Aurél-féle nacionalizmus hatását tükröző Kisfaludy Károly-drámák, a század végén lefordított *Ilka, vagy Nándorfehérvár bevétele*, illetve a *Kemény Simon* és Jósika Miklós szintén Fessler Mátyás-ábrázolásától ihletett műve, a *Király és koldus* csak egy-egy kiadást értek meg. Petőfi költeményei a tizenkilencedik században Nagy-Britanniában — a kritikák alapján legalábbis — csúfosan megbuktak. Ez Czigány Lórántnak, a magyar irodalom viktoriánus-kori angol fogadtatásáról írt tanulmányából kiderül.[9]

A kudarc oka a népies iránytól való idegenkedés lehetett. Ezt támasztja alá a *János vitéz* angol kiadásáról írt bírálat az Athenaeumban, melynek kritikusa leszögezte: „a modern költő, aki hasonló fogásokhoz folyamodik — a cikk szerzője a népmesei fordulatokra utal — anélkül, hogy hihetne abban, amit leír [. . .], csak az ősi mesék szegényességét és együgyűségét karikírozza."[10]

Nacionalizmus és népiesség elutasítása után érthetetlennek tűnhet Jókai Mór tizenkilencedik századi angliai és amerikai népszerűsége, akinek volt olyan regénye, mely tizenhárom kiadásban jelent meg. Az ellentmondás azonban csak látszólagos: a Jókai-művek angol változatainak olvastán hamarosan kiderül ugyanis, hogy a fordítók lehetőleg kihagytak minden népiesnek, és minden, túlságosan „nemzeti jellegű"-nek vélt vonást.

*A kőszívű ember fiai*ból például hiányzanak a Tallérossy Zebulon és Mindenváró Ádám népies-humoros zsánerfigurái köré szőtt epizódok, továbbá az összes olyan fejezet, mely az 1848—49-es szabadságharc magyarországi hadi eseményeit örökíti meg. A kihagyások következtében harmadára apasztott regény fő színhelye így Bécs lett, a leghosszabban taglalt esemény pedig a bécsi forradalom és a huszárok menekülése — egészen a magyar határig.[11]

A könyvet Nagy-Britanniában így is épp eléggé magyarnak találták: „Jókai újra azzal a korszakkal foglalkozik regényében, mely érthetően oly vonzó honfitársai számára, s amelyhez már nem először nyúl sikerrel" — jegyezte meg némi malíciával az Athenaeum kritikusa.[12]

Ennél szigorúbb kritikát kapott a *Szomorú napok*. Ez a regény az 1831-es kolerajárvány következtében kitört felső-magyarországi parasztzendülés szatirikus ábrázolása. A lázongás a műben elsősorban egy pánszláv agitátor munkálkodásának az eredménye. Mivel a fordító kihagyta Jókai politikai mondanivalóját — a nemzetiségek oktatás által történő felemelésének programját —, mert valószínűleg túl didaktikusnak találta, különösen kidomborodik a regény szatirikus jellege.

Az Athenaeum csípős megjegyzései nem is maradtak el. „A szlovák konspiráció leírása meglehetősen túlzónak tűnik. A magyaroknak kellene a legkevésbé viccet csinálniuk a nemzeti mozgalmakból, még ha azokból alkalomadtán a komikum sem hiányzik [. . .]. Egy német regényíró Kossuth demokratikus tettét, midőn ünnepélyesen megfosztotta trónjától a Habsburg-dinasztiát, valószínűleg épp olyannak ábrázolta volna, mint Jókai a szegény szlovák tanítómestert" — írta a kor szokásainak megfelelően névtelenségbe burkolózó kritikus.[13]

Nacionalizmusáért legszigorúbban éppen legnépszerűbb, tizenhárom angol kiadásban megjelent regényét, a *Nincsen ördög*öt marasztalták el, ezúttal teljesen jogtalanul.

A regény Budapesten élő fordítója, egy bizonyos Mme Steinitz, aki, mint Pardoe ötven évvel korábban, szintén átvette környezete világszemléletének domináns elemeit, Jókainak a nemzetiségi kérdést illetően liberális (bár nem végiggondolt) nézeteit kihagyta, s a regénybe saját magyar nacionalista álláspontját csempészte.

A *Nincsen ördög* főhőse, Dumány Kornél, megörökli különc felvidéki nagybátyja hatalmas vagyonát, azzal a feltétellel, hogy a birtokon kell élnie. Ha nem, a vagyon a szlovák nyelvművelő, művelődési szervezetre, a Maticára száll. Jókainál az örökösödési ügyet intéző megyei alispán mindössze annyit köt Dumány lelkére, hogy a birtokot ne utasítsa vissza, „mert akkor azt a Matica fogja örökölni, s az nagy veszedelem lesz a nemzetiség és hazafiság ügyére nézve."[14] Steinitz fordításában a fent idézett szöveg így hangzik: „A kormányzó kijelentette, hogy mint Dumánynak és mint Magyarország fiának nyilvánvaló kötelességem, hogy őseim otthonát birtokba vegyem, s ne engedjem, hogy olyan hazafiatlan és veszélyes intézmény, mint a Matica, a magyar földbirtokra támaszkodva folytathasson kártékony tevékenységet, s hogy patrióta őseim termeit vakmerő konspirátorok találkozóhelyévé változtassa."[15]

Ezek után nem meglepő az Athenaeum kritikusának kifakadása: „a magyarok szembeszökő kedvüket lelik a szláv népek lenézésében, és Magyar-

ország szláv lakosairól ez a regény is sok rosszindulatú megjegyzést tartalmaz".[16]

Az első összefüggő magyar irodalomtörténeti munka is a tizenkilencedik században jelent meg angolul, 1898-ban. Szerzője, egy Londonban élő magyar, Reich Emil, Beöthy Zsolt *A magyar irodalom kistükre* című művének szerkezetét vette át, stílusban, világos, sőt elegáns fogalmazásban sem maradt mögötte, ám ideológiájukban is alig van eltérés: Reiché, mint Beöthyé, a nemzetiségek beolvasztására törekvő magyar nacionalizmus ideológiája.

Felsőbbrendűségével már az első fejezetben vérig sérthette önérzetesebb angol olvasóit: „A tavalyelőtti magyar millenáris ünnepségek meglepetésként érték a nyugati világot — írta. — Kevés angol volt felkészülve annak a ténynek a tudomásulvételére, hogy akkor, amikor őseik még kevert vérű hercegek alattvalói voltak, sőt azokkal állandó harcban álltak, s végül kis híján bekebelezték őket az idegen hódítók; a magyarok már létrehozták kormányzatuk szilárd építményét, melynek segítségével ma már több mint ezer esztendeje állnak ellen törökök, németek és szlávok hadseregeinek, diplomáciájának és bevándorlásainak."[17]

Angolok, törökök, németek és szlávok sértegetése után Reich az amerikaiak önérzetét is megtépázta (a kötet a londoni kiadással egyidőben Bostonban is megjelent): szembeállította a magyar nyelvet az amerikai angollal, s az utóbbiról kijelentette, hogy mivel az más társadalomtól kölcsönvett nyelv, nem alkalmas elsőrangú irodalmi művek létrehozására.[18]

Miközben az egységes magyar nemzetállam most már nem létrehozásának, hanem fennmaradásának szükségességét igyekezett a brit olvasók tudatába vésni — „ez a földrajzi egység [a Kárpát-medence] Magyarországot szinte predesztinálja, hogy egyetlen nemzet székhelye legyen"[19] —, a lassan évszázada különféle magyar témájú angol művekben újra meg újra előbukkanó közmondás sem maradt el, ezúttal tovább cifrázva: „tót nem ember, kása nem étel!"[20]

Saját nacionalista érzülete ellenére a magyar irodalmi művekben tükröződő nacionalizmus iránt igyekezett kritikus lenni, megpróbálta azokat angol szemmel olvasni. Tisztában volt vele, hogy nacionalizmusa a magyar irodalmat elválasztja az egyetemestől, s Beöthyvel ellentétben ez nem nyerte el tetszését. Sajnálkozva állapította meg, hogy a „jobb magyar írók *heves patriotizmusa*, akárcsak a lengyeleké, oly káros hatással van munkáik irodalmi jellegére, hogy iránt uk a Magyarországon és Lengyelországon kívül élő olvasók gyakran teljesen elvesztik érdeklődésüket". (Kiemelés — K. J.)[21]

Törekedett rá, hogy különbséget tegyen az alkotások esztétikai és ideológiai értéke közt. Ezért írta Zrínyi eposzáról, hogy esztétikai szempontból kevéssé értékes, ám a magyar irodalom fontos alkotása, de nemzeti jellege miatt; s ezért nevezte a tizenkilencedik század első felének drámatermését, köztük Kisfaludy Károly műveit sovinisztának (az angol *jingoism* szóval).

Kisfaludyról ezzel a sommás ítélettel igazította el olvasóit, de Jókai után lapozva is be kellett érniük a különböző angol kiadásokból már ismert életrajzzal. Reich Emil nem vette ugyanis figyelembe, hogy angolszász nyelvterületen Jókai az egyetlen ismert magyar író, olyannyira nem, hogy több esetben az angol címeket pontatlanul idézte, vagy újrafordította.

Reich irodalomtörténetének szemlélete két ponton eltér a például választott Beöthy-féle *Kistükör*étől: egyrészt antiklerikális, másrészt a magyar irodalom tizenkilencedik századi fejlődésében kiemelkedő szerepet tulajdonít a városiasodásnak és polgárosodásnak. Ezzel összefüggésben alig van szava a népies irodalomról, s Arany Jánost mint a paraszti Magyarország költőjét elmarasztalja.[22]

A következő angol nyelvű összefoglaló irodalomtörténet, Riedl Frigyesé 1906-ból igyekezett korrigálni Reich antiklerikalizmusát, urbánus szemléletét, a népi-nemzeti irodalom bemutatásának hiányát.[23]

Riedl műve a „birtokosi rend nemzet, közösség- és történelemeszményének"[24] jegyében született: a magyar irodalom „uralkodó alapérzelme — nem győzi hangsúlyozni angol olvasói számára — a középkor óta a nemzetfenntartás érzelme."[25] Feladata a nemzeti embereszmény ábrázolása, s ebben Arany János jár az élen, aki Toldival megteremtette a tipikus magyar jellemet. Milyen a tipikus magyar jellem? „Tökéletes lovag. Erős keresztény érzelmei, uralkodója iránti hűsége, nőtisztelete [. . .] veleszületett tulajdonságok."[26] Riedl itt némileg eltért híres Arany-monográfiájának népiest-patriarchálist eszményítő szellemétől: a keresztény eszmeiség hangsúlyozásával a magyar irodalmat a nyugat-európaihoz szerette volna ezáltal közelíteni.

Műve valóban folytonosságot teremtett: Pardoe *Magyar kastély*a, Jósika Miklós és Kisfaludy Károly művei után újra hozzákapcsolta a magyar irodalmat a feudális rendi nacionalizmus ideológiájához.

A két irodalomtörténeti munka — néhány recenziót leszámítva, mely felrótta, ezúttal már nem nacionalizmusukat, hanem sovinizmusukat — visszhangtalan maradt; nem járt sikerrel az érdeklődés felkeltésében, hiszen az 1900-as évek elejétől nem jelent meg semmilyen új fordítás.

Nem véletlenül. A brit irodalomkritikusok, köztük a kor legnagyobb hatású irodalomtörténésze, George Saintsbury, ellene voltak a szépirodalmi alkotások „ideologizáltságának". „Bármilyen célzatosság, legyen az vallási, tudományos vagy akármilyen, mumifikálja a történetet" — fejtette ki Saintsbury, aki 1907-ben megjelent európai irodalomtörténetében fél oldalt szentelt a magyar irodalomnak, azaz Jókainak, mert mint leszögezte, „honfitársai közül, úgy tűnik, senkire sem érdemes szót vesztegetni".[27]

Jókai műveit is hamar elfeledték. Regényeinek világszemléletét az angol kritikusok és olvasók annak ellenére idegennek találták, hogy a legtöbb fordító igyekezett azok nacionalizmusát, kihagyásokkal, eltüntetni. „Túlságosan szenvedélyes és költői, túlságosan forradalmi [azaz nacionalista] és

bizarr ahhoz, hogy Angliában valaha is igazán népszerű lehessen" — írta egy másik neves irodalomtörténész, H. W. Temperley, aki Jókai tiszavirág életű népszerűségére kereste, s találta meg a magyarázatot.[28]

Jegyzetek

1 Wellek, René: *Concepts of Criticism*. New Haven—London, 1964, Yale Univ. Press. 284.
2 *Oxford English Dictionary*. Oxford, Clarendon, 1933-tól, 7. köt. 31.
3 Mrs Gore művéről l. Kádár Judit: *Angol elbeszélések a XIX. század elejének Magyarországáról*, ItK, 1989. 5—6. sz. 574—582.
4 Pardoe két művének nacionalizmusáról l. Kádár Judit: *I. A Fessler hatása Julia Pardoe »magyarság-képére«*, ItK, 1990. 5—6. sz. 730—743.
5 Uo.
6 Társalkodó, 1839. nov. 9. 90. sz. és Dublin University Magazine, 1842. 19. sz. *Hungary and its Political Relations to the East and West of Europe*.
7 The Athenaeum, 1851. jan. 4. 16.
8 Uo. 1854. febr. 18. 206.
9 Czigány Lóránt: *A magyar irodalom fogadtatása a viktoriánus Angliában, 1830—1914*. Bp., 1976, Akadémiai. 146—201.
10 The Athenaeum, 1851. jan. 4. 16.
11 Maurus Jókai: *The Baron's Sons*. Transl. by Percy Favor Bicknell. London, 1900, Felling-on-Tyne.
12 The Athenaeum, 1901. jan. 5. 13.
13 Uo.
14 Jókai Mór: *Nincsen ördög*. S. a. r. Harsányi Zoltán. Bp., 1967, Akadémiai. 77.
15 *Dr. Dumany's Wife*. New York, 1892, Cassell Publ. Co. 104.
16 *Nincsen ördög*, id. kiad. 273., és Czigány, i. m. 230—231.
17 Reich, Emil: *Hungarian Literature. An Historical and Critical Survey*. Boston, 1898, L. C. Page and Co. 11.
18 Ibid., 15.
19 Ibid., 17.
20 Ibid., 186.
21 Ibid., 107.
22 Ibid., 202.
23 Riedl, Frederick: *A History of Hungarian Literature*. London, 1906, W. Heinemann.
24 *Irányok. Romantika, népiesség, pozitivizmus*. Szerk. Fenyő István, Németh G. Béla, Sőtér István. Németh G. Béla Riedl-ről 2. köt. 218.
25 Riedl Frigyes: *Arany János*. 4. kiad. Bp., 1920, Pallas. 48.
26 Riedl: *A History of Hungarian Literature*. 232—233.
27 Wellek, René: *A History of Modern Criticism 1750—1950. The Later Nineteenth Century*. London, 1966, J. Cape. 425., Saintsbury a magyar irodalomról: *Periods of Hungarian Literature*. Edinburgh—London, 1907, W. Blackwood. 351.
28 Temperley, H. W.: *Maurus Jokai and the Historical Novel*. The Contemporary Review, 1904. júl. 114.

PAUL KÁRPÁTI *(Berlin)*

Fejezet a berlini magyar műfordítástörténetből: Bruno Heilig életútja és műfordítói pályája

A fenti címhez kapcsolódó név, ha egy nagyon szűk körön kívül ismert lenne, utalhatna — és utal is majd remélhetőleg ezután — a magyar irodalom berlini német fordítástörténetének egyik fejezetére. Időben ez jól elhatárolható, helyileg tovább pontosítható, jellegzetességeit tekintve pedig mindenképpen elkülönítendő szelete az irodalmi kapcsolattörténeti folyamatnak. A második világháború végének határozott cezúrája politikailag egy átmenet, vagyis Európa és benne Németország kettészakadásának kezdetét jelzi, és ez az átmenetiség még inkább, mert tartósabban jellemző az uralkodó eszmék áramlására, a nemzeti kultúrák, irodalmak kapcsolatainak alakulására. Berlinben a kommunisztikus és a velük szembeszegülő eszmék frontvonalán az átmenetek útjai, formái főleg a kezdeti fázisokban a körülmények sajátosságából eredően sokirányúak és sokfélék. Igaz, a város kulturális életének kettéválása 1947 és 1949 között még az európai és azon belül a német nemzeti kultúra egységének hangoztatása mellett indult meg, de mire 1961-ben a fal felhúzásával ez a szakasz lezárult, az osztályharcos polarizációnak már többéves erélyes érvényesülése teremtett kész tényeket. Legkésőbb ekkortól — ekkortól viszont határozottan és minden tekintetben, tehát művelődés- és kapcsolattörténeti vonatkozásokban is — létezett egy, a város nagyobbik felétől egyre inkább elkülönülő, 1949-től számítva kereken negyven esztendeig fővárossá deklarált Kelet-Berlin. Helyileg tehát úgy pontosítható a téma, hogy Kelet-Berlinre szorítkozom.[1] Időben pedig igen jól elhatárolhatóvá vált az a korszak, amely véget ért a politikai-közigazgatási kettészakítottság tavalyi, tavalyelőtti megszűntével. Most más, fő tendenciájában ellenkező irányú átmenet kezdeti fázisában élünk. A belülről és kívülről szorgalmazott nagytakarításban az irodalomtörténész oly módon is részt vehet, sőt részt is kell vállalnia, hogy egy jövőbeli kapcsolattörténeti tár számára is, de elsősorban mégiscsak a tettekről és történtekről való számvetés érdekében, egybegyűjti a „belégeket".

Ha a magyar irodalomtörténetírás (egyik) rendező elvéhez alkalmazkodva a műfordítástörténetben is nemzedéki beosztáshoz folyamodunk, Bruno Heilig az 1945 után induló első berlini műfordító nemzedékhez tartozik, noha sem életkorát, sem irodalmi működését tekintve nem kezdő. Sőt, éppen írói-újságírói tapasztaltságával különbözik a szintén akkor indulóktól (Szent-Iványi Ita, Csongár Álmos). Első nagyobb szépirodalmi fordítása (Örkénynek a magyar és a kelet-német irodalompolitikai állapotokat egy-

aránt jelző *Házastársak* című regénye) 1953-ban, a nyugdíjas korhatárhoz érve, 65 éves korában jelent meg. Ennek ellenére, látni fogjuk, öregkori fordítói tevékenységével a német—magyar irodalmi kapcsolatok egyik szálának folytonosságába kapcsolódott bele. Bruno Heilignek az alábbiakban fölvázolandó életútján fellelhetők azok a komponensek, amelyek potenciálisan meghatározták fordítói érdekeltségének irányát, vagyis hogy az állami kiadók őt, a káderré vált különbejáratos Heiliget bízták meg az akkor magyar részről hivatalosan fordításra ajánlott, a protokoll-listán legfelül szereplő szocialista volt emigráns írók (Illés Béla, Gergely Sándor, Barta Lajos) műveinek fordításával. Igaz, Heilig a politikailag szervezett fordításba, könyvkiadásba csak akkor kapcsolódott bele, amikor a volt emigránsok műveinek külföldi német nyelvű terjesztése, pl. a bécsi Globus kiadó révén (főleg Roboz Imre fordításában pl. Illés Béla *Kárpáti rapszódiája* és *A szkipetárok földjén* című kisregénye) már eléggé előrehaladott állapotban volt.[2]

Bruno Heiligről, ha valamely kézikönyvben neve szerepelne, legelőször is azt tudnánk meg, hogy mint osztrák újságíró századunk tízes éveitől kezdve többnyire liberális szellemű bécsi, budapesti, berlini, prágai lapok tudósítója volt, hírügynökségek, lapok belső munkatársa, ritkábban szerkesztője. 1888. április 26-án született az ausztriai Hohenauban. Hat elemi iskolai osztály elvégzése után Bécsben, Brünnben és a szintén morvaországi Breclavban járt gimnáziumba. 1908-ban érettségizett, majd két évig jogot hallgatott Bécsben. Újságírói tanulóéveit (1909—10) a Die Zeit és a Neues Wiener Journal című bécsi lapoknál töltötte.[3] Egyéves katonai kiképzés után 1912-től 1914 augusztusáig a Magyar Távirati Iroda, az 1880-ban magánvállalatként alapított, 1882-től félhivatalos magyar hírügynökség szerkesztője. 1918 októberében leszerelve folytatja külpolitikai szerkesztői munkáját az említett magyar hírügynökség kebelében 1928 novemberéig, amikor is az lényegében a kormány szócsövévé vált, és őt — mint Heilig rövid önéletrajzában olvasható — „a Horthy-kormányzat revíziós és restaurációs, általában reakciós politikáját ellenző újságírói tevékenység miatt"[4] kiutasították az országból. 1931 márciusáig a híres berlini Ullstein-Hausban a nagy hagyományú Vossische Zeitung munkatársa, amelynek már 1920 szeptembere óta alkalmi, 1923 végétől pedig állandó budapesti, majd a Balkán eseményeit is figyelő tudósítója. Budapesten 1920 és 1923 között a Pesti Naplónak is külső külpolitikai munkatársa és a Pester Lloyd országgyűlési tudósítója. 1931 tavaszán az addig liberális Ullstein lapkiadó (a Demokrata Párt és a Jungdeutscher Orden fúziója nyomán) élesen jobbra fordult, a tisztogatások során Heilig is kivált a szerkesztőségből, de továbbra is Berlinből tudósította a Prages Presset és a Wiener Tagot. 1933 szeptemberében azonban a már közvetlenül fenyegető letartóztatás elől visszatért Bécsbe, ahol a Der Wiener Tag, majd a Der Morgen külpolitikai rovatvezetője.[5] Bruno Heilig megemlíti önéletrajzában, hogy szerkesztője volt „vorübergehend auch der Wochenzeitung »Die Stimme«". Ekkor, 1933

koraőszén fut össze egy bécsi kávéházban századunk egyik nagy peregrinusával, az egyéves szovjetunióbeli riportkörútjáról éppen visszatért Arthur Koestlerrel. Méltán híressé vált, németül *Frühe Empörung* címmel egybegyűjtött önéletírásainak[6] egyik epizódjában idézi fel barátjának, Bruno Heilignek az alakját és figyelemreméltó személyiségét. (A csupán bekezdésnyi epizód az angol eredetinek a Koestler által jóváhagyott német nyelvű változatából kimaradt. A magyar fordítást a Valóság című folyóirat 1989/1. számából idézem.) „Egy hétköznapi epizódot azóta sem felejtettem el. Régi barátommal, Bruno Heiliggel ültem a Herrenhof kávéházban, a bécsi tollforgatók törzshelyén. Heiliget annak idején Berlinben alkalmazták Ullsteinék, velem együtt, s a nácik elől az utolsó pillanatban menekült el. Most a Die Stimme című osztrák cionista lapot szerkesztette.[7] Harmincas, őszülő, nyílt és energikus tekintetű férfi volt. Épp valami ártalmatlan, politikamentes témáról beszélgettünk, amikor vidáman mosolyogva félbeszakított: 'Miért suttogsz?' kérdezte. 'Suttogok? Azt hittem rendesen beszélek.' 'Berlinben még ordítottál, most meg suttogsz', mondta. 'Ennél több nekem nem is kell Oroszországból.' — Öt évvel később Heiliget Bécsben elfogták a nácik, és Dachauba deportálták. Túlélte, és megindító könyvet írt fogságáról." (*Keresztrefeszítettek — Men Crucified*, London 1941).

Koestler írásaiban ezen az egy — a német kiadásokból sajnálatosan kimaradt — epizódon kívül eddigi ismeretem szerint máshol nem található említés Bruno Heiligről, sőt levelezésének és kéziratos hagyatékának 1987-ben megjelent jegyzékében sem szerepel.[8] Ennek ellenére feltehető, hogy Angliában kapcsolatban voltak egymással, hiszen Heilignek a koncentrációs táborról írt itt említett könyve élményszerű nyomot hagyott Koestlerben, ha úgy emlékszik rá, hogy „megindító" volt. Angliában — ahol az emigráns Heilig 1941-től 1944-ig géplakatosként dolgozott egy tankokat gyártó hadiipari üzemben — a *Men Crucified* (Keresztrefeszítettek) című könyv 1941 júliusában jelent meg, már augusztusban újranyomták, és rá egy évre a harmadik kiadás is elkelt.[9] Az eredeti német nyelvű teljes változatot 1948-ban adta ki a berlini Verlag Neues Leben *Menschen am Kreuz* címmel.[10] Ennek előszavában Heilig kiemeli: „Ich habe mich in meinen Schilderungen streng an Tatsachen gehalten." Valóban, közvetlenül a Dachauban és Buchenwaldban végigszenvedett kálváriája után naplószerűen írta meg az átélteket, és a kéziratot ezenkívül szintén Angliába kikerült sorstársakkal ellenőriztette. A szerző íráskészsége is meggyőző, az élménybeszámoló Arthur Koestler szavát idézve „megindító", de legalább ugyanakkora értéke a könyvnek a dokumentatív anyaga. Főleg az osztrák történetírás meríthet belőle, hiszen Heiliggel egyidőben és együtt kerültek Dachauba, majd Buchenwaldba a náciellenes bécsi politikusok, újságírók százai, a hohenbergi hercegek (a Szarajevóban meggyilkolt Ferenc Ferdinánd Max és Ernst nevű fiai) éppenúgy, mint a Dollfuss-kormány internálótáborait megszervező Hecht

államtitkár, vagy a magyar Halász Sándor nevű volt rendőrspicli. A tényekhez való ragaszkodása, ami a háborús Angliában egyik oka lehetett a könyv iránti nagy érdeklődésnek, a háború után, úgy látszik, akadállyá vált. A német kiadás előszavában igyekszik megmagyarázni a szerző, miért nem kapott-kaphatott akkora hangsúlyt és teret a buchenwaldi foglyok politikai szervezete, mint ahogy azt a háború után hatalomra került volt fogolytársai látták, illetve 1948-ban már elvárták.[11] Persze valószínű, hogy az Ausztriába visszatért, vagy az emigrációban maradt túlélők, valamint az áldozatok hozzátartozói sem fogadták már egyértelmű elismeréssel szemtanúi leírását annak, hogyan és milyen mélységekig megalázva viselték az embertelen gyötrelmeket.[12] A szerzőnek a saját életrajzát kiegészítő részletekre szorítkozva a *Keresztrefeszítettek*ből megtudhatjuk: elhurcolásáig nem volt tagja semmilyen pártnak;[13] bécsi újságíróként tudósította a Jewich Chronicle című angliai zsidó lapot;[14] magyarul az első világháborúban magyar katonáktól tanult meg;[15] a Gestapo emberei 1938. március 15-én tartóztatták le Bécsben;[16] a buchenwaldi táborból 1939. április 27-én szabadult, miután felesége táviratban értesítette a táborparancsnokságot, hogy „a sangháji hajójegy árát teljes egészében befizette".[17] Valójában Olaszországon át Angliába menekült.

1944 júniusától a háború utolsó éveiben a brit—amerikai főhadiszállásra beosztott szakértőként Wehrmacht-ellenes iratokat fogalmaz, 1946 augusztusától a németországi Bad Nauheimben székelő DANA nevű brit hírügynökség olvasószerkesztője, majd pedig a nürnbergi amerikai bíróság berlini részlegének munkatársaként náci levéltári anyagokat dolgoz fel. 1947 áprilisában visszatér Londonba, ahol egyik fia polgári pilóta, és még ugyanazon év októberében letelepszik Kelet-Berlinben. Itt újságírói munkalehetőséget kap, 1948-tól 1952-ig a Deutschlands Stimme című hetilap helyettes-, majd — mint életrajzában írja — főszerkesztője.[18] Ebben a lapban már nyomon követhető a szerkesztő magyar irodalmi-történeti érdeklődésének élénkülése (Nagy Lajos és Balázs Béla egy-egy írásának fordítását közli, valamint II. Rákóczi Ferencről egyoldalas tanulmányt a Partisanen schreiben Geschichte című sorozatban).

Bruno Heilignek Budapesttől — dachaui és buchenwaldi megszakítással — Berlinen és Bécsen át Londonig ívelő, majd Berlinbe visszatérő újságírói pályája ezzel végetért. Ez a pálya és életének ez a már jóval több mint fele útja az akkor, 1952-ben adott körülmények között persze bizonyos fokig meghatározta a kezdődő műfordítói életszakaszt. A hátralevő 15 év alatt 22 magyar szépirodalmi, vagy talán pontosabban: művészi ambícióval is megírt könyvet fordított németre.[19] Jó magyartudás, biztos német nyelvű íráskészség, szorgalom, munkabírás — ekkora munka elvégzésének eme feltételeit Bruno Heilig késő öregkoráig megőrizte. A mostani keretet meghaladó szövegkritikai fordításelemzésben tételesen megmutatkozna, tehát ki is kellene mutatni, mikor hiányzott, hol nem érvényesült e jellegzetesség,

miben tett engedményt egy-egy szöveg művészi megformáltságát és annak újraformálását illetően. Az eredetivel egybevetve egyik-másik fordításában lépten-nyomon észlelhető a rutinos német újságíró-szerkesztő simító, rendező kezenyoma. A legnagyobb biztonsággal és érezhető kedvvel mozog a nem annyira szemléletes, a kevésbé érzékletesen felidéző esszéisztikus próza terepén (Bálint György: *Az állatok dicsérete*, Vidor Katalin: *Háborog a sír).* Több Jókai-regényt lefordított, de ahol az eredetinek a szintaxisa kötéltáncosi produkciót nyújt, pl. finom iróniával elegyítve, elidegenítve a nagystílű gesztusokat (mondjuk: *A kőszívű ember fiai*nak bevezető „hatvan perc"-ében), ott Heilig bizony nem kockáztat. A fordítás ilyen esetben nem remeklés, de felelősséggel végzett, tisztességes munka azért még lehet ez is.

Bruno Heilig magyar vonatkozású műfordítói életműve durván ugyan, de az életútjából eredő determináltságot figyelembe véve négy csoportra osztható:

1. Elvállalta Illés Béla igénytelenül megírt válogatott elbeszéléseinek és Gergely Sándor *Rögös út* című regényének fordítását. Nem tudható, de nem is valószínű, hogy az öregkoráig pártonkívüli, 1947 óta azonban párttag Heilig pusztán fegyelemből vállalta-e el. Nem, ő nyilván felvállalta azt a (némely tekintetben már csak látszólagos) kontinuitást, amelyből a barátja, Arthur Koestler 1938 tavaszán egyszer s mindenkorra kilépett. Ne felejtsük viszont, hogy Heilig fordításai közül ebbe a csoportba sorolandó még Barta Lajos *Magyar világa* és Bálint Györgynek *Az állatok dicsérete*.

2. Heilig fordításai egy másik részének a motivációja a saját könyvével, a *Keresztrefeszítettek*kel azonos: híradás a koncentrációs táborok poklából, az üldöztetésről — az utókor (vajon mennyire megfogadott?) intelmére. Ezek Vidor Katalin: *Háborog a sír*, Sós György: *Végtisztesség*, Betlen Oszkár: *Élet a halál földjén*. És talán ide sorolható az említett motiváció okán Bartos Tibor *Sosemvolt cigányország* című mesegyűjteménye is.

3. Feledésre úgyis hiába ajánlanánk, tehát vegyük úgy, hogy a fordító hasonló indítékkal fordította, mint amilyennel a szerző, Örkény István megírta *Házastársak*ját (a bécsi Stern Verlag is átvette) és Szabó Pál *Új föld*jét. Mennyire más Tatay Sándornak a velük nagyjából egykorú *Puskák és galambok*ja!

4. Minden kommentár nélkül soroljuk Jókai Mór regényei közül a Heilig által németre fordítottakat: *Egy magyar nábob*, *A kiskirályok*, *A kőszívű ember fiai*, *Rab Ráby*. És ide illeszkedik még Móricz Zsigmond *Rokonok*ja. Ezek együttvéve terjedelemben Heilig fordítói munkásságának körülbelül felét teszik ki.

Az életútra is, az életműre is illeszthetők jelzésül olyan volt divatszavak, mint: összetett, sokrétű vagy jellegzetesen ilyen-olyan, csak az nem, hogy korszerű, noha egészen olyan, mint amilyen a kor volt. És az olyan volt, hogy 1955. május 25-i dátummal a kelet-berlini kiadói főigazgatóság

Liebig nevű funkcionáriusa levelet fogalmazott és küldött a kelet-német írószövetség akkori főtitkárának, Eduard Claudiusnak címére. Ebben a nevezett hivatalnok Bruno Heilignek a nyugati szövetségesek szolgálatában végzett 1945—46-os tevékenységére, valamint a Londonban élő polgári pilóta fiával való kapcsolataira hivatkozva úgy ítélkezik, hogy „Bruno Heilig nem alkalmas személyiség arra, hogy a Német Írószövetség megbízottjaként a baráti Magyar Népköztársaságba utazzék. . ."[20]

Bruno Heilig 1968-ban halt meg nyolcvanévesen Berlinben. Rehabilitálni őt nincs miért; őróla az utókornak megfeledkezni azonban nemcsak hálátlanság lenne, hanem veszteség is.

Jegyzetek

1 Nyugat-Berlin kulturális külpolitikai szerepének, a nyugat-berlini irodalmi élet magyar kapcsolatainak kezdeteit és későbbi meredek felívelését más források alapján kellene majd megírnia valakinek.

2 A háború éveiben magyar szépirodalmi művek német fordítását főleg a Magyar—Német Társaság szorgalmazta és publikálta a Pukánszky Béla által szerkesztett Ungarn című folyóiratban. A fordítók egy része folytatva munkáját szintén teremtett egy bizonyos kontinuitást, pl. Podmaniczky Tibor Illyés *Puszták népé*nek az átültetésével. És volt, aki fordításra nem szorulva, vagy azt saját maga elvégezve élt a német írók egy részével közös emigrációs kapcsolatok folytatásával, pl. Háy Gyula.

3 Az 1894-ben induló Die Zeit 1902-ben vált a modernség mellett kiálló kulturális hetilapból napilappá, és 1919. szeptember 1-jén szűnt meg. Bizonyos fokig utóda lett a Der Morgen című baloldali liberális hétfői lap. Az 1893-as alapítású Neues Wiener Journal korszerű, a nagyvárosi közönséget szórakoztatva tájékoztató liberális lap, 1939. január 31-én szűnt meg. (Kurt Paupié: *Handbuch der österreichischen Pressegeschichte 1848—1959*. 1—2. Wien—Stuttgart, 1960; 1. 160—161, 155—157.)

4 A volt NDK-írószövetségnek 1990 októberétől a kelet-berlini Művészeti Akadémia levéltárában őrzött személyi aktáinak Heilig-dossziéjában (a továbbiakban: írószövetségi személyi dosszié), számozatlanul.

5 Az 1922-ben indult Der Tagnak 1930-tól utóda a Der Wiener Tag; főszerkesztőjének, Maximilian Schreiernek a szociáldemokraták és a keresztényszocialisták közötti liberalizmusára jellemző, hogy a spanyol polgárháború idején bírálta mind Francoékat, mind a köztársaságiakat. Az 1910-től megjelenő Der Morgen című szabadkőművesnek minősülő hétfői lapot szintén Maximilian Schreier szerkesztette, 1933-tól élesen náciellenes szellemben. 1938. március 7-én szűnt meg. (Kurt Paupié: I. m. 1, 187—188.

6 Arthur Koestler: *The Invisible Writing*. The second volume of an autobiography. London, 1954. Az önéletírások két kötetben egybegyűjtött, Koestler által rendezett német kiadása: *Frühe Empörung*. Ges. autobiogr. Schriften, Bern und München, 1970; ezzel azonos az 1983-as *Als zeuge der Zeit* című szűkebb válogatás vonatkozó szövegrésze. A Poetic Interlude, azaz „Költői közjáték" című fejezet magyar fordítója Barabás András. Valóság, 1989, 1. sz. 45.

7 Kurt Paupié kétkötetes osztrák sajtótörténetében (lásd i. m.) ez a hetilap nem szerepel. A berlini könyvtárak közül is csak az Amerika-Gedenkbibliothek rendelkezik annak az eléggé hézagos állománynak egy mikrofilmjével, amelyet a Princeton University Library-

ben őriznek. Az 1928 és 1938 között megjelent lap adatai: Die Stimme. Jüdische Zeitung. Erscheint jeden Donnerstag. Eigentümer, Verleger, Hrsg.: Für das zionistische Landeskomitee. . . Verantw. Red.: Siegfried Schmitz és H. Grosz (majd 1929-től Sigmund Finkelstein, 1936-ban és 1937-ben gyors egymásutánban Alfred Oswald Rosegg, Eduard Grossmann, Karl Schindler, Robert Polower). Bruno Heilig neve a hozzáférhető lapszámokban nem volt föllelhető.

8 S. J. Smyth: *The Koestler Archive in Edinburgh University Library*. A checklist. Edinburgh, 1987. 95 p.

9 Bruno Heilig: *Men Crucified*. London, 1941. 302 p. Szintén Angliában jelent meg: *Why the German Republic Fell*. London, 1942. 180 p.

10 Bruno Heilig: *Menschen am Kreuz*. Berlin, 1948. 264 p.

11 „Ehe diese Ausgabe in Druck ging, ließ ich das Manuskript abermals durch einen Kameraden lesen. Es war Walter Bartel, der Vorsitzende des Internationalen Komitees des Konzentrationslagers Buchenwald. Auch er bestätigkte die Richtigkeit meiner Darstellung. Im Gespräch mit ihm hörte ich aber von interessanten Entwicklungen, die sich später im Lagerleben zutrugen, als die politischen Häftlinge ihre Organisation ausgebaut und ihren Einfluß im Lager gefestigt hatten. . . Erst Ende 1939 war es sowiet. . . Hunderte von Menschenleben wurden so gerettet, und so mancher von den wertvollen Antifaschisten, die heute auf wichtigen Posten stehen, verdankt sein Leben den Kameraden des politischen Komitees." — Walter Bartel a későbbi NDK-ban egy sor politikai funkció betöltése mellett a berlini egyetem professzora, a történésztársulat elnöke lett.

12 Ennek a helyzetnek példabeszédszerűen tömör megjelenítését hadd idézzük (Mezei András: *Csodatevő*. 1966. 14.; németül: *Legende von der Gerechtigkeit*. Berlin, 1970): „Látod hát, sose emlékeztesd az embereket a múltjukra, fiam — mondta Lebovits Sámuel. — Az olyan dolgokra, melyekről nem szívesen beszélnek. . . Felejtsd el, vagy őrizd meg magadnak mind, amit láttál, mind, amit hallottál, de még az sem elég, mert bűnödül róhatják föl egyszer akár a néma tanúságodat is."

13 A kínzóknak arra a kérdésére, miért került a táborba, tanácsos volt, bármiféle tagadás, pl. „nem tudom" helyett, tartalmas választ adni: — Warum bist du in Haft? — Ich war Mitglied der Sozialdemokratischen Partei. (Ich bin nie im Leben Mitglied irgendeiner Partei gewesen) I. m. 16.

14 „Zuletzt war ich Korrespondent der englisch—jüdischen Zeitung Jewish Chronicle." 90.

15 „Sándor Halász, von Beruf Polizeispitzel. . . hatte sich mir schon in Dachau angeschlossen, wahrscheinlich darum, weil er mit mir ungarisch sprechen konnte. (Ich habe die Sprache im Krieg von ungarischen Soldaten erlernt.)" I. m. 161.

16 I. m. 181—184.

17 I. m. 242.

18 A Nemzeti Front elődjének (Volksbewegung für Einheit und gerechten Frieden), majd 1950-től a NF (Nationalrat der Nationalen Front des Demokratischen Deutschland) hetilapja. 1953. november 29-én jelent meg utolsó száma.

19 Bálint György: *Lob der Tiere* (Az állatok dicsérete) Leipzig, 1963, Insel-Verl. 85 p.; Barta lajos: *Versunkene Welt* (Magyar világ) *Geschichten aus dem alten Ungarn*. Berlin, 1959, Dietz Verl. 239 p.; Bartos Tibor: *Die Zigeunerprinzessin und andere Märchen der Nagelschmiedzigeuner*. (Sosemvolt cigányország etc.) Berlin—Budapest, 1964, Holz—Corvina. 130 p.; Betlen Oszkár: *Leben auf dem Acker des Todes* (Élet a halál földjén) Berlin—Budapest, 1962, Dietz—Corvina. 367 p.; Gergely Sándor: *Steiniger Weg* (Rögös út). Berlin—Budapest, 1961, Volk und Welt—Corvina. 595 p.; Uő.: *Am Rande des Abrunds* (A szakadék szélén). Berlin, 1956, Militärverl. 47 p.; Illés Béla: *Das Attentat* (Vál. elb.). Leipzig, 1963, Reclam.; Uő.: *Denn es ist ein gutes Volk* (Vál. elb.). Berlin,

1960, Dietz. 410 p.; Uő.: *Ich bin ein ordentlicher Mensch* (Anekdoták és újabb egészen rövid történetek). Berlin, 1962, Dietz. 227 p.; Uő.: *Brennende Theiß* (Ég a Tisza). Berlin, 1959, Dietz. 737 p.; Jókai Mór: *Einer stach ins Wespennest* (Rab Ráby). Leipzig, 1955, List. 511 p.; Uő.: *Die Baradlays* (A kőszívű ember fiai). Leipzig, 1958, List. 480 p.; Uő.: *Die Kleinkönige* (A kiskirályok). Leipzig, 1965, List. 587 p.; Uő.: *Ein ungarischer Nabob* (Egy magyar nábob). Leipzig, 1968, List. 516 p.; Móricz Zsigmond: *Verwandte* (Rokonok). Leipzig, 1954, List. 353 p.; Örkény István: *Eheleute* (Házastársak). Berlin, 1953, Tribüne. 595 p.; Sós György: *Die letzte Ehre* (Végtisztesség). Berlin, 1965, Union. 89 p.; Szabó Pál: *Neues Land* (Új föld). Berlin, 1965, Henschelverl. 778 p.; Szepes Mária: *Pünktchen-Panni* (Pöttyös Panni. A sorozat három kötete). Berlin, 1953—1960, Kinderbuchverl.; Tatay Sándor: *Die Höhle im Weinberg* (Puskák és galambok). Berlin, 1964, Neues Leben. 187 p.; Vidor Katalin: *Unterm Zeichen des Sterns* (Háborog a sír). Leipzig, 1963, List. 280 p.; (Az Anatole France-nak tulajdonított): *Rosenholzmöbel* (Rózsafabútor). Berlin, 1964, Eulenspiegel. 98 p.

20 Levél az írószövetségi személyi dossziéban.

KESERÜ KATALIN *(Budapest)*

Az angol tradicionalista (organikus) modernizmus útjai Magyarországon a századforduló művészetének tükrében

Amikor a művészettörténet egy korszak művészetének megértéséhez pontos forrásokat (előképeket) keres és talál valamely meghatározott körben, a művészek stiláris vonzódásán túl stílust meghonosító vagy újraélesztő szándékot feltételez, ami mögött a stílusra mint valaminek az eléréséhez szükséges eszközre vonatkozó felfogást talál. A hungarológia számára, ha a művészi mesterség belső titkai nem is, ezek a célok érdekesek lehetnek. A következőkben a századforduló magyar művészetének kötődését vizsgálom a 19. századi angol művészethez, figyelve a kapcsolat okát és célját is.

A bevezető példájaként Rippl-Rónai József *Feketefátyolos hölgy* (másképpen Madame Mazet) című képét említem, mely festője szerint vetekszik Gainsborough Miss Siddons-portréjával. Ha e festészeten belüli párbeszéd mellett számba vesszük Rippl-Rónai más, angol vonzalmáról árulkodó képeit is, egy új esztétikai gondolkodás (a szimbolizmus) forrásaként kezelhetjük a 19. századi angol művészetet. Mert igaz ugyan, hogy Párizsban, de J. MacNeil Whistler 1888-as kiállítását követően készült első, sajátosan rippl-rónais képétől, a *Nő fehérpettyes ruhában* címűtől kezdve (1889) nyomon követhetjük festészetében az angolként is számon tartott amerikai festő hosszúkás formátumú, egészalakos, igéző női portréinak hatását egészen a hírnevét megalapozó *Öreganyám* című képéig (1892), ami Whistler Párizsban őrzött *Anyám portréját* idézi, vagy a gróf Andrássy Tivadar ebédlőjébe, a kandalló fölé 1897-ben tervezett *Pirosruhás nő* című faliszőnyegéig, mely ugyancsak Whistlerre, mégpedig ún. *Pávás szobájának* megfelelő festményére emlékeztet. Az a szőnyeg mint iparművészeti alkotás és mint a „nő kertben" téma feldolgozása egyébként közvetve az angol preraffaelitákra utal vissza, akikhez fűződő vonzalmát Knowles nevű skót barátjának köszönhette, s ami kimutatható már *Kalitkás nő* című festményénél (1892, párdarabja W. H. Dewerell *The Pet* című képe), majd a *Les Vierges* 1895-ös litográfia-sorozatában, amelyet S. Bing adott ki Párizsban.

Vagy ott van Gulácsy Lajos! Egész életét Itáliában töltötte, nagyjából 1903-tól, úgy tűnik azonban, szinte csak azért, hogy preraffaelita eszményképeinek olasz forrásait tanulmányozhassa. Itáliában festett képei: a *Paolo és Francesca* című akvarellje, *Dal a rózsatőről* és *Extázis* című festményei az Uffiziben tanulmányozott Botticelli-műveken kívül a preraffaelita Rossetti közvetlen hatásáról tanúskodnak, csak Gulácsy stílusa festőibb, szubjektívebb, a századforduló dekadenciája által áthatott. Meséit, meseszerű novelláit, esztétikai gondolatait O. Wilde ihlethette. Mindenesetre *Florenzi tra-*

gédia című festményének dekadens reneszánsz-képe Wilde azonos című drámáját juttatja eszünkbe (1910).

Csontváry, a kor legnagyobb szimbolistája meg sem említette az angol romantikus John Martint, mégis a kutatás kapcsolatba hozta vizionárius tájait annak látomásaival. Nem tudni, Csontváry rövid angliai útjával magyarázható-e, hogy Martin *Az utolsó ember* című festményének szakadékos, örvénylő táját, benne a magányos figurát a civilizáció romjaival a háttérben nem csak tájképein, de *Fohászkodó üdvözítő* című *„önarcképén"* is felfedezni véljük, a „vallások Pantheonjával" a háttérben. Nem említette a preraffaelitákat sem, akikéhez hasonló utat járt be a Közel-Keleten (l. H. Hunt). Igaz, például a *Mária kútja Názáretben* című nagyszabású kompozícióján (1908) inkább Raffaellóhoz s Sixtusi Madonnájához tért vissza.

A preraffaelitizmus sűrű hatása a századforduló magyar festészetére egyidejű a nyomában kibontakozó Arts and Crafts mozgalom befolyásával az alkalmazott művészetekben (iparművészetben és építészetben). Ennek bemutatásához a következőkben a művészettörténet tényeit mint egy történeti segédtudomány adatait sorakoztatom fel, hogy a századforduló magyar kultúrájának egyik sajátosságára tereljem a figyelmet. Ez pedig a művészettörténet hagyományos, művészetföldrajzi módszerével nehezen megfogható, közvetlen angol—magyar kapcsolat, aminek jeleit már a Párizsból, Itáliából vagy a Közel-Keletről Angliára gondoló, imént említett festőknél is felfedeztük. Ezzel a kapcsolattal ugyanis a különlegesen összetett századfordulós kultúrában leírható Magyarország bizonyos fokú függetlensége az Osztrák—Magyar Monarchiától, s e függetlenség mind a művészek egyéni, mind a kultúraszervezők intézményesített ambícióiból összeálló háttere.

Fel kell tételeznünk tehát, hogy a 19. századi Angliában új művészeti centrum született a hagyományos európai központok (Róma, Párizs) mellett, ami természetesen csak úgy képzelhető el, hogy Anglia a művészetben valami másutt nem létező, új szempontot mutatott fel, mégpedig hatásosan, s hogy — másrészt — erre felfigyeltek egyes országokban, és megvalósításukra törekedtek. Ez a szempont művészet és társadalom szoros kapcsolatának, egymásrautaltságának felfedezése volt: a művészet révén előidézhető társadalmi progresszió ideája, ami természetesen a társadalmilag elmaradottabb országokban, így elsősorban Skandináviában vagy például Magyarországon talált visszhangra. A gondolat ugyanis organikusan átültethető volt, hiszen tradícióra épített. A helyi tradíciók demokratizálásának (ilyenformán modernizálásának) módjait jelentette. A tradíciónak a középkort tekintő Angliához könnyen megtalálhatták az utat azokban az országokban, ahol a társadalmi rendszer konzervált sok tekintetben középkori eredetű kulturális/művészeti formákat. Nemcsak egy azóta hosszú ideig figyelmen kívül hagyott stílus, a tradicionális modernség s ennek vernakuláris irányai bontakoztak így ki Európa különböző vidékein, hanem átrajzolódott Európa kulturális térképe is: Anglia és Skandinávia közelebb került Magyarország-

hoz, mint mondjuk Ausztria vagy Csehország, noha természetesen az angol hatás — igaz, inkább stiláris, semmint átfogó társadalmi program értelmében — a szomszédban is kimutatható. Ugyancsak természetes, hogy mindez elsősorban a művészet ipari, gazdasági struktúrával összefüggő ágaiban (az iparművészetben, építészetben) érvényes csupán mint modernizációs terepeken, melyek egyúttal mint tárgykészítés és környezetalakítás a társadalom legszélesebb körében mondhattak magukénak tradíciót.

A brit—magyar kapcsolatok a századfordulón tetőződtek. Kibontakozásuk (1894—1904) egybeesik azzal a korszakkal, amelyet a történettudomány (Jeszenszky Géza) az angol—magyar kapcsolatok terén Magyarország presztizsének növekedésével jelez. Ezt követte a nemzeti szellemű modern stílus megerősödése, amelyet az angol művészeti irodalom értékelt és támogatott, noha ekkor (1905—1914) éppen a magyar politika függetlenségi törekvéseinek köszönhetően Magyarország fokozatosan elvesztette presztizsét Angliában. Talán Nagy-Britannia saját kezdeményező erőinek hanyatlása is magyarázza, hogy megbecsülte művészeti világuralmának e távoli bástyáját. E két évtizedben a magyar művészet egyszerre találta szembe magát a preraffaeliták, az Arts and Crafts mozgalom, a brit Art Nouveau, azaz Modern stílus példájával. Hatásuk legnagyobb erénye, hogy a figyelmet azokra a belső forrásokra, hagyományokra terelte, melyekből kiindulva a modernizmus organikus kialakulása biztosítottnak látszott.

A világháború szembeállította a két országot. Ez, sajnálatosan, még a magyar művészeti publicisztikában is nyomot hagyott. A művészeti kapcsolatok megrendülésében azonban nem ez volt a fő ok, hanem az, hogy a két leginkább érintett terület (az építészet és iparművészet) modernizációs folyamatában a súlypont lassan áttevődött Németországba. Ezt az angol szaksajtó és művészeti élet is figyelemmel kísérte a 10-es évek közepén. Nagy-Britannia modern művészete azonban — magyarországi hívei révén — kitörölhetetlen nyomot hagyott, fordulatot hozott a magyar művészetben. Sajnos, akkorát nem, hogy az utókor az angol terminológiához hasonlóan modernnek fogadja el a nálunk szecessziósnak nevezett stílus angol variánsát (Modern Style).

A modernizáció társadalmi, politikai kérdés, így a brit—magyar kapcsolatok gyökereit nem Nagy-Britannia művészetének, hanem gazdasági és államéletének vonzerejében kereshetjük. A magyar szabadságharc bukása utáni angliai emigráció körében született meg művészi megfogalmazása annak az állameszmének, mely a 19. századi Magyarországot Angliával eljegyezte. Az 1837-től Nagy-Britanniában élt Brocky Károly *Az Aranybulla átadása* című festménye (1852 k.) e közös alkotmányosság-eszme jelképe. A kor az 1222-es magyar Aranybullát ugyanúgy a demokratikus társadalomszerveződés gyökerének tekintette, mint az 1215-ös Magna Chartát. Az

egykori eseményt az emigráns magyar politikusok portréival jeleníti meg a festő, így aktuális jelentőségét mutatja. Politikusoktól, a magyar reformkor Angliát és Skóciát járt vezető szellemeitől (Pulszky Ferenc, Széchenyi István, Szemere Bertalan) származnak az építészet, várostervezés számára is ösztönzést jelentő első útibeszámolók. Építészetünkben az állameszme közösségének reprezentatív példája a magyar *Országház* (1882—1902). Építője, Steindl Imre G. G. Scottnak 1872-ben a berlini Reichstag pályázatára készült gotizáló tervét használta fel, de közvetlen kapcsolatot mutat az épület a vele majdnem azonos méretű londoni parlamenttel is.

Anélkül, hogy részletesebben kitérnék a 19. század angol—magyar művészeti kapcsolataira, a szót arra terelem, hogy keveredett ide, s hogyan magyarosodott el itt Anglia. A brit tradicionális modernség hatása időben először az iparművészetben mutatható ki, mégpedig az iparművészet és iparművészeti oktatás tervszerű kialakításában. Ez tekinthető ugyanis a tárgyi és környezetkultúra bázisának.

Az emigrációban született Pulszky Károly később, hivatalos vásárlásaival (művészettörténészként) elősegítette a magyar iparmúzeum megszületését a South Kensington Museum mintájára. Az 1872-ben alapított Iparművészeti Múzeum első, 1874-es kiállításának *Kalauz*a szerint Pulszky a magyar műipar fejlődését várta — angol mintára — a múzeumtól mint egyetemes szemléltető gyűjteménytől. Az 1880-ban alakult Iparművészeti Iskola osztályaiban azonban akkor csak díszítmények tervezésével foglalkoztak. Ezért Pulszky *Iparművészet és stíl* című cikkében, az 1885-ben indult Művészeti Ipar című folyóiratban a funkcionális, modern, a tervező művész és a kivitelező iparos együttműködésén alapuló iparművészet kialakulását sürgette, mondhatjuk, abban a később megfogalmazott értelemben, mely nem ismer külön funkciót és külön esztétikumot. Emellett Pulszky az iparművészet egyetemes stílusa elkötelezettjeként nyilatkozott. Ugyanakkor a folyóirat programadó írása a nemzeti ipar kibontakozását az iparművészet nemzeti jellege útján látta lehetségesnek. A nemzeti jelleg azonban a népi ornamentika szín- és formagazdagságának felhasználását jelentette, azaz applikációt. Az „angol stílus" ismeretében ez az ellentmondás a továbbiakban feloldódni látszik.

Magyarországon az első híradások az új angol művészetről 1892—1894 között jelentek meg Lyka Károly tanulmánysorozatában az Athenaeum című folyóiratban. Nyomában a kézműipar, az iparosok szemléletének modernizálását kezdte meg mintalapok kiadásával a kereskedelemügyi miniszter 1894-ben. Ugyanő finanszírozta az első, példát mutató beszerzéseket is: Angliában vásárolt, Chippendale és Sheraton modorában készült bútorokkal szándékozott mintát adni asztalosainknak. A Művészeti Ipar rendszeresen szemlézte a Studio-t, ami ipar és művészet Arts and Crafts típusú, újfajta kapcsolatának felismerését erősítette. 1895—1896-ban fogalmazták meg a kézműipar átalakításának célját művészi iparrá, mégpe-

dig az anyagot és technikát figyelembevevő, célszerű, még gépi sokszorosításra is alkalmas tervek készítésére ösztönözve.

1896-ban az addig a képzőművészeti iskola részét képező Iparművészeti Iskola önállósult, s csak ettől kezdve figyelhetjük meg a funkcionális szellemű képzés kialakulását. Lassan, de megalakultak az osztályok (1899-ben a lakberendező, 1907-ben a háziipari és szőnyegtervező, 1910-ben a textiltervező és nyomdai grafikai), létesültek tanműhelyek (asztalos 1905-ben, szőnyegszövő a gödöllői szövőiskola bekapcsolásával 1907-ben, nyomdászati 1910-ben, kerámia 1912-ben). Wlassics Gyula közoktatásügyi miniszter anyagilag támogatta ezt a folyamatot. Így kezdődhetett meg *Az iparművészet könyve* című nagyszabású, háromkötetes munka előkészítése (1902—1912, szerk.: Ráth György), s az Iparművészeti Múzeum is vállalkozhatott reprezentatív angol bemutatókra: 1898-ban a National Competition budapesti kiállítása az iparművészeti oktatás reformját célozta. A változtatás igényéről a látogatók száma tanúskodik: 18 nap alatt 37 737-en nézték meg a 15 szakma anyagát s a tanári bírálatokat is közzétevő kiállítást. 1900-ban Walter Crane addig legnagyobb kiállítása volt itt. A Magyar Iparművészet különszámot adott ki tiszteletére. A harmadik, nagy visszhangot kiváltó, az 1902-es brit iparművészeti kiállítás volt. Anyagát Radisics Jenő válogatta az azévi Glasgow-i kiállításon, illetve egy felkért bizottság a Studio londoni tárlatán. A kiállítás több darabja került a múzeum gyűjteményébe. E bemutató legnagyobb tanulsága az enteriőr egészére kiterjedő tervezés, valamint iparoscéh és tervezőművész harmonikus együttműködésének példáiban rejlett. A kiállítás napról napra tele volt tervezőkkel, építészekkel, iparosokkal, akik rajzolták, tanulmányozták az anyagot.

Innen egy lépés volt az egész mesterséges környezetre kiterjedő tervezés jelentőségének felfedezése. Így az „alkalmazott" művészet ágai közül 1906-tól az építészet kérdései kerültek előtérbe. Az egész házat egységben szemlélő tervezés megindulásában Magyarországon döntő szerepe lehetett H. Muthesius *Das Englische Haus* című könyvének, s a vele egyidőben a Művészetben megjelent részletes elemzésnek (1905). Fő jellemzői (a ház, enteriőr és kert egysége; a belső szerint alakuló külső; a helyi anyagok használata; a megrendelő igényeinek figyelembevétele) követelményként fogalmazódtak meg. Ilyen ház-központú szemlélettel rendezte anyagát *A magyar nép művészete* című könyvsorozatában Malonyay Dezső (1907-től), s ennek jegyében indult az építész Málnai Béla A Ház című folyóirata is (1908—1911). Az építésznövendékek számára kiírt pályázatok közül az 1907-es, műteremház tervezésére szólító hordozott hasonló gondolatokat. A díjazás s a tervek azt mutatják, hogy a mércét az angol építészet jelentette. Az Angliát járt Vigand Ede 1910-ben írta le *A ház* című cikkében angol elveket tükröző ars poeticáját, majd *A kert és virágai* címűben (1911) a magyar virágoskert hagyományait ápolva egészítette hármas egységgé az egymásrahatásokból szerveződő ház—enteriőr lényegi azonosságát.

Alighogy megindult a modern szellemű lakóháztervezés Magyarországon, a kertes házak szervezett telepítésének igénye is felmerült, mégpedig szociális lakásépítési programként és villanegyedekkel kapcsolatban. Mindkét irányt meghatározta E. Howard *Garden Cities of Tomorrow* című könyve (1902). A Bárczy István budapesti polgármester támogatásával 1906-ban induló szociális lakásépítési program hátterében a főváros lakosságának hirtelen felduzzadása állt (50 év alatt, 1900-ra 180 ezerről 730 ezerre emelkedett a lakosság száma). Az 1908-as törvénycikk értelmében 1912-ig többek között 19 lakótelep épült, zömükben a korábbi, városi bérház-típusú megoldás helyett — a faluról felvándorolt munkások számára — a népies modern stílusban, kertes házakkal, szolgáltató intézményekkel. Így Almási Balogh Lóránd gázgyári munkástelepe, s az építészetileg leggazdagabb: a kispesti tisztviselő-telep (1908—1914). Az ún. Wekerle-telepet Kós Károly, Zrumeczky Dezső és mások tervezték 2 templommal, 48 háztípus variálásával, melyek közt a Hampstead Garden épülettípusai is felismerhetők. A Hampsteadet magyarul ismertető cikk (Magyar Iparművészet 1911) is hozzájárulhatott a Kis-Svábhegy villanegyedének, egyéni igények alapján tervezett bírói és ügyészi kolóniájának kialakulásához (Árkay Aladár, 1910—1913). Mindenesetre a már a reformkorban Angliából átplántált „kert-ország" gondolat ekkor kezdett kibontakozni, s vált alapjává a meg nem valósult „Kert-magyarország" ideáljának.

Nézzük már most, elvi, oktatási és szociális lehetőségeken túl mit is jelentett tárgyakban az a sokat emlegetett tradicionális modernség és annak magyar változata! Az iparművészetben a századvégen, mint láttuk, a preraffaelitizmus hatása a képi igényű faliszőnyeg-tervezésben jelentkezett, de a francia szintétizmus közvetítésével. A tervezők (Rippl-Rónain kívül Horti Pál, Kriesch Aladár, Lakatos Artúr, Nagy Sándor, Vaszary János) és az ipar, háziipar e rövid életű összefonódásánál jelentősebb volt a bútorstílus hirtelen megújulása 1900 körül. Vigand Ede bútorainak egyenes formái, könnyedsége, finom veretei arra engednek következtetni, hogy a művészet demokratizálását lehetővé tevő Art Nouveau-s deszkastílus (plank style) meghódította tervezőinket. Vigand „angolos" enteriőrjei közül kiemelkedik a Szépművészeti Múzeum grafikai bemutató és olvasótermének berendezése (1907). Az Arts and Crafts mozgalom hagyományokra alapozott modernizmus-elve a deszkastílus nemzeti változatának igényét is elültette. Tekintettel Magyarország csekély ipari múltjára, a hagyományt a népi kézművesség tárgyaiban keresték tervezőink. A század első éveiben egyénileg és szervezetten is megindult a népművészet tanulmányozása. Az ornamentika helyett a modern bútorstílus gyökereit keresték és találták meg az ácsolt, konstruktív szerkezetű parasztbútorokban. E „felfedező" mozgalom kapcsán 1902-től a brit és a népművészeti hatás egybefonódását figyelhetjük meg Vigand, Kriesch, Nagy Sándor, Moiret Ödön enteriőrjeiben. Ezzel a népies modern

stílus született meg iparművészetünkben. Említett képviselői az 1902-től szerveződő gödöllői művésztelep tagjai voltak hosszabb-rövidebb ideig.

A művésztelep életvitelében, munkamódszerében, szakképző tevékenységében az angol Guild of Handicraftra, Ashbee szocialisztikus közösségére, oktató gyakorlatára ismerhetünk. Különösen a szövőiskola létrejöttétől, 1904-től. Ugyanakkor W. Crane-nek, e kései preraffaelitának köszönhették dekoratív mintáikban a felszabadultabb stilizálás megjelenését. Később az Angliából hazatérve is angol hagyományokat ápoló könyvtervező, Falus Elek szervezett szőnyegszövéssel induló művésztelepet Kecskeméten. Falusnak jelentősebb azonban könyvművészete. A Nyugat könyveit tipografálta és kötötte. Munkáival a morrisi eredetű, de népies, dekoratív stílusú, papírkötéses „demokratikus könyvtípus" meghonosítója lett. Másképpen kötődött össze a könyvművészet még preraffaelita szellemű megújításával Vigand és a fiatal építész, Kós Károly neve. Középkorias, vagy saját kézírással, nádtollal készültek könyveik. Kós az *Atila királról ének* című balladájába (1909) Mackintoshék Glasgow-i stílusára emlékeztető illusztrációkat fűzött.

Iparművészetünket a preraffaeliták középkorkultusza alig érintette meg. Számára a hagyományt s a stílus forrását a népművészet jelentette, amint az Arts and Crafts mozgalom építészetének az angol vidéki építészet. De építészetünkben sokkal kalandosabb út vezetett az organikus modernség kialakulásához. Az azóta is félreértett, vagy többféleképpen értelmezett organikus szó jelentése mutatja, hogy egyként lehet hagyományra épülő és természeti képződményekre utaló. Mindkét esetben azonban Lechner Ödön életműve a példa.

Lechner nyugat-európai útjai során tanulmányozta az egyetemes építészeti stílusok nemzeti variációit, hogy módszert tanuljon tőlük. 1879-es, illetve 1889-es angliai utazása nyomán alkalmazta az angol cottage-ok elemeit is (Leovits palota, Szabadka, 1893), de a nemzeti stílusra megoldást az angol gyarmati építészetben talált. Az angolok a bennszülött stílushoz igazodva létrehoztak egy új stílust, amely példa lehetett a korabeli kutatások szerint perzsa, szaszszanida rokonságot tartó magyar ornamentika és az egyetemes építészeti formák ötvözéséből konstruálandó nemzeti építészeti stílushoz. Lechner a South Kensington Museumban Zsolnay Vilmossal tanulmányozta a keleti kerámiákat is. Az Iparművészeti Múzeumon (1891—1896) alkalmazott gazdag kerámiadísz színpompás, virágos ornamentika és bizarr, „indus" formaegyüttes is a középrizalit előcsarnokában. A nagy kiállítócsarnok „az indiai mogulpaloták udvarát" s az azokat felelevenítő angol—indiai stílust idézi. Ez a forma- és ornamentumtár (a keletinek tekintett népi ornamentika felhasználása) és az európai építészet történetében kialakult funkcionális alaprajzok Lechner terveiben a historizmus nemzeti változatát teremtették meg.

Építészeti stílusfordulatunk forrásai mégis az angol cottage-ok s a cottage-építészetet megújító modern angol építészek lettek. Már az 1850-es években megjelent ez az épülettípus kastély- és majorsági épületeinken. A századelőn azonban a polgári, elsősorban értelmiségi réteg ház-ideáljává vált. E változás szinte párhuzamosan zajlott az anglofilia társadalmi átrétegződésével az arisztokráciától a polgárosuló nemességen át az értelmiségig.

A ház-központú tervezés megjelenésével egy erőteljes, a paraszti építészetre (s az angol tradicionizmusra támaszkodó) modern irány bontakozott ki Magyarországon. Ezt a korszakot az angol (a modern) és a magyar (paraszti) stílus ötvözése virágkorának nevezhetjük (1905-től az I. világháborúig). A fordulatot Lajta Béla Malonyainak tervezett villája jelenti. Lajta angliai útja után, Lechnertől elszakadva a modern, funkcionális, egyúttal hagyományőrző angol építészet meghonosítójává vált. Webb, N. Shaw, B. Scott, Ashbee, Voysey épületeinek sajátosságait vegyíti a falusi építészeti hagyományokkal. (Művezetője is volt Scottnak egy, a Kárpátokban épített vadászkastélyánál.) Így jellemzik épületeit az aszimetrikus tömeg, az oromzatok, esetenként vörös téglafal, magas tető kontytetővel, tetőablakokkal, s a hazai hagyományt továbbéltető fűrészelt fa elemek.

A később Fiatalok néven ismert építészek már jobban igazodtak a helyi paraszti tradícióhoz. Kós Károly *Régi Kalotaszeg* című könyvében (1911) írta le ennek hasonlóságait és különbségeit az angol háztípustól. Azonosnak látja a „hall" központi elhelyezését, a famennyezetet és a faszerkezetből adódó konstruktivitást, a magas tetőket, míg a belső terek nyitott fedélszéke helyett a sík, gerendás mennyezetet, a kandalló helyett a kemencét, s a beépítetlen padlásteret ajánlja a magyar tradicionalisták figyelmébe. Ezek a sajátosságok nem ellenkeztek a modernizmus lényegével, így ennek népiesebb változatát méltán üdvözölték a Magyar Iparművészet című folyóiratban (1908). (Kós első épületeiben, mint a zebegényi katolikus templomban és az óbudai református parókiában még nem tett különbséget angol és népi tradíció között.)

Mikor a Fiatalok feltűntek terveikkel, Vigand Ede is közzétette ideálterv-sorozatát *Az én falum* címmel (1907). Ekkortól épült erdélyi és magyarországi lakóházai azonban egyértelműen az angol modernizmus hívének mutatják (öccse háza Mátyásföldön, 1908, Schmidt-ház Marosvásárhelyen, Tordai Földművesiskola Internátusa, 1910). Ház-ideálját ötletesen ültette át középületbe is. A Székelyföldi Ipar- és Kereskedelmi Kamara (1910) többszörösen megtört alaprajza, tetőtérbe nyúló faszerkezetes központi terme angol sajátosság, de a mellékterek központ köré csoportosítása úgy, hogy kiküszöbölje a hivatali épületek folyosórendszerét, egyedülálló. Nem véletlen, hogy A. S. Levetus cikket írt Vigandról a Der Architektben (1911), B. Scottéhoz hasonlítva szerepét a nemzeti építészetben. Valóban Scottéval rokon legfontosabb építészeti újítása: az „open plan" a térszervezésben.

Az ez idő tájt induló Fiatalok közül Györgyi Dénes enteriőrjei, Zrumeczky Dezső budapesti iskolája, Mende Valér gyöngyösi bankja, a Jánszky és Szivessy építészpáros kecskeméti műtermes villái, műterembérháza és kaszinója az angol modernizmus tiszta példái. Természetesen másoknál is, ha nem is ilyen következetesen, de felbukkant az angol építészet és enteriőr hatása a 10-es években. Így Haász és Málnai bérházain, Vágó József, valamint Bálint és Jámbor elegáns belső berendezésein. A kertben álló önálló házak mellett azonban sajnálatosan kevés példa akad építészetünkben a városi, utcafrontos sorbeépítés angolos megoldásaira.

Példáink azt mutatják, hogy a nálunk néha azért óvatosan premodernnek nevezett irány: tehát a funkció és esztétikum összeolvadása, az anyagszerűséget és szerkezetet preferáló, konstruktív szellemű és demokratizálható (gépiesíthető és standardizálható), ugyanakkor a megfelelő hagyományt kiválasztó és arra épülő modern stílus — kormányzati segédlettel — létezett Magyarországon, s egyszerre volt magyar és egyetemes. A századelő legkiválóbb kritikusai és elméletírói (Fülep Lajos, Jászi Oszkár, Varjas Sándor) a modern és a népi találkozásából született stílust nem tartották a jövő útjának. Mégis ez volt az, ami miatt — a brit közönség szemében — egykor „Nyugat legkeletibb országa" lehettünk.

A brit—magyar művészeti kapcsolatokkal foglalkozó irodalom:

Brit iparművészet az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében. Katalógus, 1988.
Gál István: *Ruskin a magyar népművészetről*. Filológiai Közlöny, 1963.
Gál István: *Magyar—angol kapcsolatok az építőművészetben*. Magyar Építőművészet, 1963.
Gál István: *Walter Crane in Hungary*. The New Hungarian Quarterly, 1965. 9.
Gál István: *Walter Crane és a magyar irodalom*. Nagyvilág, 1965.
Gál István: *Crane Walter kalotaszegi rajzai*. Ethnographia, 1967.
Gál István: *Rosti Magdolna, a Nyugat rejtélyes angol szakértője*. Irodalomtörténet, 1976.
Gonda Zsuzsa: *C. R. Ashbee és magyar barátai*. Művészettörténeti Értesítő, 1988/1—2.
Jeszenszky Géza: *Az elveszett presztizs*. Bp., 1986.
Koós Judith: *W. Crane and Hungary*. Ars Decorativa, 1973.
Mikó Imre: *W. Crane Kolozsvárt*. Utunk, 1966. 3.
Sármány-Parson, Ilona: *The Influence of the British Arts and Crafts Movement in Budapest and Vienna*. Acta Historiae Artium 1987—88. 1—2.

КИСЕЛЕВА, НОННА *(Йошкар-Ола)*

Радикальная партия в годы первой мировой войны

В Венгрии радикализм как течение образовался в начале XX века, испытав на себе европейское влияние. Радикалы объединили вокруг себя буржуазные элементы, прогрессивную интеллигенцию, рабочих и крестьян. До 1914 года шел процесс консолидации сил радикалов, действовавших через различные общества.

В годы первой мировой войны радикалы были уже организованы в партию. Большое внимание в этот период ими уделялось образованию, аграрному и национальному вопросам. В годы первой мировой войны борьба за демократизацию строя переплеталась с борьбой за мир.

Радикалы продолжали издавать теоретический журнал «Хусадик сазад», значение которого в годы войны возросло. Журнал возглавлял лидер радикалов Оскар Яси. Как специалист по истории государства и права, Яси много внимания уделял проблемам дуалистического государства и разработке программы культурно-национальной автономии. Яси является автором многих исследований. Это крупный политический и государственный деятель.

Общность буржуазно-демократических задач сближала радикалов с левыми буржуазными партиями и социал-демократами.

Венгерские историки проявляли достаточный интерес к проблеме радикалов. Академик Дюла Мереи в книге «Буржуазный радикализм в Венгрии. 1900—1919» раскрывает взгляды радикалов на экономику и общество и оценивает радикализм как буржуазное течение[1]. Дердь Фукас в труде «К истории венгерского буржуазного радикализма. 1900—1918» останавливается в основном на философии радикалов, отмечая ее эклектический характер[2].

Серьезные споры вызвали взгляды О. Яси по национальному вопросу, которым дается неоднозначная оценка — от националистической до следующей сразу за марксизмом[3]. Пал Шандор в «Истории венгерской философии» относит Яси к первому поколению венгерских социологов[4].

Мною были изучены материалы журнала «Хусадик сазад», отчасти газеты «Вилаг», теоретические работы О. Яси («Будушее монархии. Крах дуализма и Дунайские объединенные государства», «Крушение Габсбургской монархии» и др.), сборник «На грани прошлого и настояшего», «Публицистика. Избранное», мемуары

«Хождение по мукам, венгерское возрождение (Значение и уроки двух революций)», переписка[5].

Наша задача сводится к рассмотрению деятельности партии радикалов, анализу статей «Хусадик сазад» и теоретических работ О. Яси в годы первой мировой войны.

Партия радикалов образовалась накануне первой мировой войны 6 июня 1914 года. Партия не была представлена в парламенте и находилась в оппозиции правительству. Партия приняла программу. Развитие общих свобод и прав отдельных личностей, в том числе избирательного права для женщин, представительства национальних меньшинств в парламенте. Оживление экономической жизни в сельском хозяйстве и промышленности путем развития мелких и средних хозяйств и предприятий. Предлагалось провести коренную аграрную реформу за счет экспроприации крупных латифундий и наделить крестьян землей. Партия выступала за независимость Венгрии от Австрии, но за сохранение венгерского многонационального государства с предоставлением автономии Хорватии, Славонии, Далмации и отказывалась от авантюристической империалистической милитаристской политики[6].

Функции Социологического общества и Свободной школы, на которые опирались радикалы, в годы войны сократились[7]. Партия радикалов смогла оживить деятельность только в 1917 году[8].

В 1918 году радикальная партия обновила программу. Сама программа претерпела небольшие изменения, больше внимания уделялось расширению массовой базы. Если в первой программе говорилось об «организации буржуазии», то спустя 4 года выдвигалась задача сплочения «трудящихся среднего класса» и его связи с «земледельческим и рабочим классом»[9]. Яси обращал внимание на то, какой смысл они вкладывали в понятие «polgár» — не буржуазный, а гражданский[10].

С тактической точки зрения радикалы пошли на союз с левой либеральной буржуазной партией Михая Каройи и социал-демократами и вошли в Блок борьбы за избирательное право, выдвинув национальные требования[11]. Вторично радикалы пошли на союз с этими партиями осенью 1918 года[12].

Вместе с Каройи Яси участвовал в конгрессах в Берне и в Будапеште и вел переговоры с представителями невенгерских национальностей в 1918 году[13].

Радикалы пользовались влиянием среди студенческой молодежи («Кружок Галилея»).

К революции радикалы относились сдержанно, выступали за эволюционный путь развития в духе идей английского философа

Спенсера, но вошли в состав буржуазного правительства М. Каройи после победы буржуазно-демократической революции[14].

Центром сосредоточения прогрессивных сил в годы первой мировой войны стал теоретический журнал радикалов «Хусадик сазад». Сам Яси в качестве военного журналиста неоднократно выезжал на фронт. Журнал предоставлял возможность печатать в нем статьи социалистам. Редакция неоднократно проводила дискуссии по актуальным проблемам.

Можно выделить круг вопросов, которые рассматривались на страницах журнала на протяжении всей войны. В 1914—1915 годах — причины войны, социально-экономическое положение, таможенный союз. Причины войны радикалы видели в обострении межимпериалистических противоречий, в том числе на Балканах. Они критиковали правительство за несвоевременную организацию военного производства, рост безработицы, дороговизну[15]. Критика социально-экономической политики правительства сближала радикалов с парламентской оппозицией уже на раннем этапе их деятельности.

В связи с распространением в Венгрии идей германского философа Фридриха Наумана о создании после окончания войны среднеевропейского объединения под эгидой Германии была проведена дискуссия о целесообразности таможенного союза, которая выявила его сторонников и противников. Яси и экономист А. Даниел выступали за таможенный союз, в рамках которого предлагали развивать сельскохозяйственную продукцию для Венгрии. Лишь в 1917 году Яси понял, что Срединная Европа — это агрессивное, милитаристское образование[16]. Противник союза экономист Йожеф Ваго — секретарь Торговой и Промышленной Палаты — мотивировал свою позицию достаточным сельскохозяйственным потенциалом Венгрии для снабжения своей продукцией Австрии. Противники союза опасались также наплыва австрийских и германских товаров на венгерский рынок[17].

В 1917 году в центре внимания журнала оказались два вопроса: аграрный и русская революция. В 1917 году была проведена дискуссия по аграрному вопросу. Критиковалась отсталость Венгрии в сравнении с соседними державами и выдвигалась программа экспроприации крупных земельных владений в интересах мелких и средних крестьян[18].

В статье социалиста Э. Сабо «Русская революция и мир» приветствовалось свержение царизма в России. Подписание мира ставилось в зависимость от русской революции и перспектив ее развития: возможности рабочими и крестьянством захватить власть в свои руки[19]. В перепечатанных статьях из женевской газеты Ленин

изображался как сторонник насилия и гражданской войны пролетариата в борьбе за социализм[20].

В 1918 году в центре внимания журнала оказались три вопроса: реформа избирательного права, мирные предложения и национальный.

Радикалы приветствовали реформу избирательного права 19 июля 1918 года. Называли реформу фальсификацией за то, что она не носила всеобщего характера, но в целом связывали с ней надежды на обновление парламента[21].

В вопросе о мире радикалы ознакомили читателей с тремя точками зрения: ленинской, пацифистской программой американского президента В. Вильсона и возможностью аннексионистского мира, который мог бы привести к новой европейской войне. Радикалы сами стояли на пацифистской позиции[22].

Яси захватил лидерство в разработке национальной программы. На его платформу культурно-национальной автономии встали партия Каройи и к ней было близко руководство социал-демократической партии.

Еще в 1912 году Яси написал работу «Образование национальных государств и национальный вопрос». Посетив невенгерские окраины, он признал ассимиляторскую политику венгров. Он ставил вопрос о наделении невенгерских национальностей политическими правами, о праве народов говорить на своем языке и ввел такой термин как политика «индустриализма», под которым понимал развитие капитализма в сельском хозяйстве и промышленности[23].

Особенно много статей по национальному вопросу было написано в «Хусадик сазад» в 1918 году. В статье Р. Б. «У нас нет ничего общего с Австрией» поддерживалась идея независимости Венгрии[24].

Яси разработал концепцию создания послевоенной Европы. Среди радикалов утвердилась точка зрения, что национальный вопрос является одной из причин войны и будет одним из главных при подписании мира. Приходилось считаться с возможностями изменения границ после войны[25].

В июле—августе 1918 года им были написаны статьи «Южнославянский кризис», «Немцы и мы», в сентрябре «Национальный вопрос с точки зрения общественного развития». Яси считался с тенденцией к созданию независимых государств: южнославянского, чешского, развалом Австро—Венгрии. Его интересовала судьба Дунайского бассейна и Балкан. В решении национального вопроса он выделял три момента. 1) И дея демократического независимого развития на основе права народов на самоопределение (образование государств). 2) Свободное демократическое развитие и гарантия

прав национальных меньшинств (автономия) внутри государств. Например, предоставлением прав невенгерским национальностям он стремился их удержать в составе Венгрии. 3) В случае развала Австро—Венгрии он выдвинул идею кооперации народов. Яси исходил из того, что малые народы не могут существовать самостоятельно[26].

Идея кооперации народов на протяжении войны претерпела ряд изменений: 1) накануне войны и в начале Яси вынашивал неопределенную идею создания Европейских Соединенных (Союзных) государств; 2) в 1915—1916 годах, когда извне был навязан план Срединной Европы, историческая концепция региона подверглась «насильственному» пересмотру; 3) в 1918 году пересмотр исторической концепции региона в сторону конфедерации произошел под влиянием «практических» событий[27].

В 1918 году Яси считал, что вместо уничтоженного дуализма нужно создать союз народов. Кооперацию или союз малых народов он рассматривал как средство портивостояния «русскому или немецкому молохам». В сентябре в статье «Национальный вопрос с точки зрения общественного развития» он конкретизировал понятие кооперации «по образцу США или Швейцарии», последней он отдавал предпочтение из-за ее большего демократизма[28]. В октябре 1918 года в монографии «Будушее монархии. Крах дуализма и Дунайские Объединенные государства» — он вернулся к плану Кошута Дунайской конфедерации «на основе полного таможенного единства, общей обороны и общей внешней политики 5-ти государств» — Австрия, Венгрия без Хорватии, страны чешской короны, Польша, Иллирия под руководством Хорватии[29].

Как специалист по истории государства и права, Яси проявлял большой интерес к проблеме австро—венгерского дуалистического государства. В 1927 году по заданию чикагского университета он подготовил рукопись книги «Крушение Австро—Венгерской монархии». Свой интерес к этой теме Яси объяснял тем, что он прожил здесь четверть века и что на европейском континенте Австро—Венгрия была самым крупным государством[30].

Находя структуру Австро—Венгерской монархии несовершенной с самого подписания Соглашения 1867 года, он отмечал силы, которые подтачивали и разрушали ее и прежде всего нерешенность национального вопроса. Второй вопрос в связи с Венгрией, который интересовал его — это вопрос об ответственности за войну. Он критиковал и габсбургский абсолютизм. Яси сравнивал Россию, Пруссию, Габсбургскую монархию, которые, по его мнению, объединяли такие черты как «военное, абсолютистское, образцовое государство». Он называет эти государства «национальными госу-

дарственными эмбрионами». Самыми демократическими государствами в Европе для него являются Франция и Англия[31].

В дальнейшем, находясь в эмиграции, Яси осуждал как диктатуру большевиков, так и террор хортистов[32].

СНОСКИ

1 Mérei G.: *Polgári radikalizmus Magyarországon.* Bp., 1947., Idem: *Föderációs tervek Délkelet-Európában és a Habsburg monarchia.* 1840—1918. Bp., 1965. 152. l.
2 Fukász G., *A magyar polgári radikalizmus története.* 1900—1918. Bp., 1960.
3 *Magyarország története.* 1890—1918. Bp., 1983. 7. k., I. r., 727. l.
4 Sándor P., *A magyar filozófia története.* 1900—1945. Bp., 1973. 2. k.
5 Huszadik Század, Bp., 1914—1918., Világ (**в сборниках**). Jászi O.: *A nemzeti államok alakulása, a nemzetiségi kérdés.* Bp., 1986., Idem: *A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok.* Bp., 1918,. Idem. *A Habsburg-monarchia felbomlása* Bp., 1982. Idem.: *Publicisztikája.* Válogatás. Bp., 1982., Idem: *Magyar kálvária, magyar feltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai.* Bp., 1989., Idem: Jászi Oszkár: *Válogatott levelei.* Bp., 1991., Idem: *Duna-völgyi barátságok és viták.* Bp., 1991.
6 **Текст программы смотреть в книге** Mérei G.: *A magyar polgári pártok programjai.* 1867—1918. Bp., 1971. 311. l. Huszadik Század, 1914. N. 7—9, 167. l., Jászi O.: *Csinálják már az új háborút Publicisztikája...* 242—254. l.
7 *Jelentés a TT 1914—1915 évi működéséről.* Huszadik Század, 1915. N. 7. 74. l.
8 Népszava, 15. VII. 1917.
9 **Текст программы см. в книге** Mérei G.: *A magyar polgári...* 319. l.
10 Jászi O.: *Széljegyzetek Garami Ernő emlékirataihoz.* Publicisztikája... 345—347. l.
11 Népszava, 15, 21, 26. VI. 1917.: Pesti Hírlap, 7, 10, 21, 26. VI. 1917., *Károlyi M. Levelezése... I.,* 211, 214—215. l. Jászi O.: *A nemzeti államok kialakulása...,* 458, 463, 520, 529. Bp., 1986. 277—279. l.
12 Károlyi M.: *Egy...* 299. l.
13 Ibid., 233. l.
14 Jászi O.: *Publicisztikája.* 281—301. l.
15 Lukács K.: *A háború és Magyarország demokratikus fejlődése.* Huszadik Század 1916. N. 4. 294. l., Jászi O.: *Kossuth Ferenc.* Huszadik Század, 1914. N. 6. 795. l., Szabó E.: *A háború és gazdasági élet.* Huszadik Század, 1914. N. 10. 177, 179—180., Varga J.: *Az ipari termelés a háború alatt.* Ibid., 185—187. l.
16 Jászi O.: *A közép-európai gazdasági közeledés és a magyarság jövője.* Huszadik Század, 1915. N. 8. 130—131. l., Idem.: *Imperializmus és pacifizmus.* Huszadik Század, 1915. N. 10. 246, 256. l., Daniel Arnold:. *A közép-európai vámunió és a magyar közgazdaság.* Huszadik Század 1915. N. 10. 40, 42. l.
17 Vágó J.: *Vámunió és többtermelés.* Huszadik Század, 1915. N. 9. 172. l. N. 10. 393—394. l., Vámos J.: *A vámszövetség a fogyasztók szempontjából.* Huszadik Század, 1916. N. 2. 101, 111, 114. l.
18 Iván M.: *Polgári demokrácia és zsidóság.* Huszadik Század, 1917. N. 1. 58. l., György I.: *Kivándorlás és földreform.* Huszadik Század, 1917. N. 2. 173. l., Varga J.: *Magyar háborús adópolitika.* **Рецензия на книгу** Szende Pál. Bp., 1917. Huszadik Század, 1917. N. 4. 377. l. *A Társadalomtudományi Társaság agrárvitája.* Huszadik Század,

1917. N. 5. 476—478. l., Szabó E.: *Gazdasági szervezet és a háború.* Huszadik Század, 1915. N. 1. 37. l.

19 Szabó E.: *Az orosz forradalom és a béke.* Huszadik Század, 1917. N. 5. 450—452. l.

20 Gorelik Sch.: *Lenin.* Huszadik Század, 1918. N. 1. 44—45. l.

21 Zigány Z.: *A választójogi törvény javaslat.* Huszadik Század, 1918. N. 1. 23, 26. l., R. B.: *A választójog legújabb meghamisítása.* Huszadik Század, 1918. N. 1—2. 64. l.

22 Gorelik Sch.: *Lenin.* Huszadik Század, 1918. N. 1. 44—45. l., *A bolseviki programm.* Huszadik Század, 1918. N. 3. 171. l., B. R.: *Wilson békejavaslata.* Huszadik Század, 1918. N. 2. 104. l., Biró L.: *Wilson öt új pontjai.* Huszadik Század, 1918. N. 4. 204. l. Népszava, 8, 13, 17. IX. 1918. 22. X. 1918.

23 Jászi O.: *A nemzeti államok kialakulása...* Bp., 1912. 458, 463, 520, 529. l.

24 B. R:. *Ausztriához nincs semmi közünk.* Huszadik Század. 1918. N. 3. 138.

25 Lukács K.: *A lausannei nemzetiségi kongresszus.* Huszadik Század, 1918. N. 2. 102—104. l. Jászi O.: *Délszláv krízis.* Huszadik Század, 1918. N. 1—2. 48—50. l., Idem: *A németek és mi.* Huszadik század, 1918. N. 1—2. 56. l.

26 Jászi O.: *Délszláv krízis.* Huszadik Század,. 1918. N. 1—2. 49—52. l. Idem: *A németek és mi.* Huszadik Század, 1918. N. 1—2. 56—57. l., Idem: *Nemzetiségi kérdés a társadalmi fejlődés szempontjából.* Huszadik Század, 1918. N. 3. 110—111. l., Без автора. *A cseh függetlenségi nyilatkozat.* Huszadik Század, 1918. N. 2. 107—108. l.

27 Jászi O.: *Anti-oorlo raad.* Múlt és jövő határán. Bp., 1918. 39. l. Idem: *Közép-Európa és a demokratikus fejlődés.*, Idem: *Közép-Európa és Nyugat-Európa.* Múlt és jövő határán... 143, 147, 233—234, 236. l. Idem: *A Monarchia jövője...*, 6, 17, 20, 43, 44. l.

28 Idem.: *Délszláv krízis.* Huszadik Század, 1918. N. 1—2. 51. l. Idem: *A Monarchia jövője...*, 43—44, 77. l. Idem: *Nemzetiségi kérdés a társadalmi fejlődés szempontjából.* Huszadik Század, 1918. N. 3. 110—111. l.

29 Idem: *A Monarchia jövője...*, 44, 46. l.

30 Idem: *A Habsburg-monarchia felbomlása...*, 62. l.

31 Ibid., 61, 71—75, 215. l.

32 Idem: *A magyar kálvária...* 179—180. l.

KOMÁROMI SÁNDOR *(Budapest)*

Vezérek és költők

Stefan George hatása Szabó Lőrinc és a kortársak pályájára

A 20. század magyar irodalmában talán nem fordul elő még egy olyan karakterisztikus európai hatás, mint a 20—30-as években Stefan George német költőé és a George-köré. Ennek filológiai, irodalomtörténeti felmérésével a német irodalomban, és egyes vonatkozásokban a magyarban is, egyként irodalomtörténeti pört eredményező kérdések tabuvá válása után, messzemenően adósak vagyunk.

A recepció állomásai

A német irodalomban kb. a század kezdetétől ható George (1868—1933) korai eszteticista-szimbolista produkcióját a Nyugat már induló évfolyamában (1908) méltatja — a fiatal Lukács György tollából (*A lélek és formák* egy fejezete) — és a korai korszak néhány verse is feltűnik Kosztolányi *Modern költők*jében (1914). A recepció egyelőre érintőleges jellegű. Lukácsnál a „modern intellektus" impassibilité-képe áll előtérben. Ezzel szemben 1920-tól kezdve, a Nyugat új nemzedékének körében, a fiatalok szinte túlcsorduló lelkesedése, már a teljesebb pályakép birtokában és naprakész ismeretekkel, valóságos George-kultuszt indít el, amelynek utóhulláma a 30-as évekig elhat. A Nyugat 1921-ben Turóczi-Trostler József (a George-tanítvány Gundolf 1920-as könyvéből kiinduló) tanulmányával és Szabó Lőrinc fordításában *A háború* (*Krieg*) című 132 soros költeménnyel teszi le a voksot. Szabó Lőrinc a Benedek Marcell szerkesztette *Irodalmi miniatűrök* 2. sorozatában 1923-ban teszi közzé első George-esszéjét (ez azóta sem jelent meg újra). A pécsi Symposion 1926-ban közli Szerb Antal 1923-ban írt esszéjét. 1927-ben a Goethe-díjas Georgét köszöntik, a többi között Kállay Miklós a Budapesti Szemlében, Gaál Gábor a Keleti Újságban. Az érdeklődés és a hivatkozás folytatódik később Fejtő Ferencen, Németh Lászlón át Hamvas Béláig, és gyarapszik a fordítási választék egészen a *Márvány és babér*, Cs. Szabó László szerkesztette antológiájával (1947) bezárólag.

George — a költő

A kezdetben esztéta exkluzivitásával kihívó lírikus a Lukácsnál középpontba állított *A lélek évét* (Das Jahr der Seele, 1897) és a Kosztolányi fordította *Az élet szőnyegét* (Der Teppich des Lebens, 1899) követően az 1910-

es évek végéig megalkotta két centrális művét is, melyek messze eltávolodnak az autonóm költő apolitikus magatartásától. *A hetedik gyűrű* (Der siebente Ring, 1907) és *A szövetség csillaga* (Der Stern des Bundes, 1914) a pusztulásra ítélt jelen helyére lépő „szellemi" újbirodalomról prófétál. Egyszerre harcias és békés az utópia: véres apokalipszist ígér a jelennek, míg a jövő ígérete egy hipnotikusan felfokozott, az archaikus őserő, az antik görög szépség és a lovagi eszme elemeiből vegyített emberiségképnek szól, belevéve a „német szellem" idealista alkotó gigászainak (Goethe, Hölderlin stb.) eszmehagyományát. A „szent tan" bevallottan a nietzschei Übermensch-gondolat és a Zarathustra-egzaltáció párhuzamos hatása alatt áll, egyben felszívja a századelő Németországában szétterjedő titkos lélek- és természetfilozófiák megannyi mítoszkellékét és misztikáját.

A legeklektikusabb adalékokat voltaképp a költő köré szerveződő „kör" résztvevői (Klage, Schuller, Wolters és mások) hozzák magukkal, így a „tan" ebből a szempontból közös alkotás is; a műben is a néhány ember „szövetsége" és a tanítványcsapat testesíti meg a várt világfordulat előőrsét. A költői elem dominanciáját a Mester akképpen őrzi meg, hogy műve a „kinyilatkoztatást" és az ezen át történő „beavatást" helyezi a középpontba; maga lesz a misztérium papja. És ezzel a prófécia két oldalról szemlélhető; kívülről — a hirdetett eszmék és azok objektivációja felől, illetve George a költő oldalán, belülről — a költői önmegvalósítás függvényében.

George világnézeti-forradalmár külszínű relevációjának költői lényege: a tényleg görögös harmóniával, a szuverén erő ősjegyeivel, egyszersmind az emelkedett szellem kötelezvényeivel álmodott embereszmény kivetítése. A prófétiát *A hetedik gyűrű*ben megidézett „isten-ember" fénye sugározza be. A költői szuggesztió rendkívüli egyénítettsége képes arra, hogy az eszmeszövevény eklektikája és zavarossága a bonyolult szerkezetben, a több lírai síkon szerkesztett, sokarcú szöveg forróságában és nyelvteremtő eredetiségében szinte mellékessé váljék, eltűnjék. De meg kell említeni még egy mozzanatot: a pálya kezdetétől jelen van az autonóm költői feladat végső kiteljesíthetetlenségének szúró érzése; az embermegváltás ambíciójára átváltott énkiteljesítés kinyilatkoztatás-misztériuma mögött is ott sötétlik az elérhetetlenség titkos fájdalma, s ez keményíti, kristályosítja igazán a líra szövetét, egyszersmind ennek lefojtottsága tör ki a külső világra szórt harcias dühökben. Az 1928-as (utolsó) könyv — *Az Új Birodalom* — kevéssé számontartott versei (közöttük: *A háború*) egyébként hölderlinien elkomoruló rezignációt mutatnak.

Amennyire lehetetlen George alakját és művét tisztán irodalmi, esztétikai kategóriákkal leírni, annyira frappáns, pontos és hiteles Szabó Lőrinc jellemzése második, a költő halálára írt George-esszéjében: „Egy nagy katona, egy nagy pap, egy germán diktátor, Apolló és Baldur fia, halt meg . . . Locarnóban . . . Harctere, temploma és országa a lélek volt, magának

és korának a lelke. Támadta ennek a bukott angyalnak a materializmusát, demokratizmusát és relativizmusát és istenítette benne azt az erőt, amely a hősiességben, méltóságban, önfeláldozásban és a művészetben fel tudja építeni a földön a szeretet és a szépség megváltó túlvilágait. . . Nem mai, nem „modern" ember volt. . . Az örököt kivonatolta a mából, a német középkorból, a görögségből: azt az örök, egész embert, aki . . . az elmúlt félszázadban érezte magához legméltatlanabbnak a környezetet, . . . a mindent nivelláló, szemfényvesztő, civilizált barbárságot, amelyben nyoma sincs az igazi barbárok naiv teremtő erejének. . .[1]

George — a példa

A „civilizált barbárság" vádja a német költő eredeti társadalomélményében a vilmosi német hatalomépítő modernizáció sötét provincializmusának szólt, amelyből nem látszott, tényleg nem is volt civilpolitikai kiút, hanem a világháborús káosz felé haladt. (Nota bene: a háborúval George prófféciájának egyik fele valósággá lett.) Egy időmezsgyével odébb: a magyar háborús összeomlást követő káosz épp ily kilátástalan, s így törvényszerű, hogy az avangárd lázadásból is lassan lehiggadó, részben külföldre széledő irodalom honi új nemzedéke kapva kap egy tág lélegzetű, markáns rendszeralkotó idegen nagyság mintáján, akit Ady és Babits — a magyar modernitás két szélső karakterű, a lázadást, illetve a szublimálást megtestesítő óriása — közötti szintézisnek érezhet. Szabó Lőrinc számára George „a német Babits",[2] Németh Lászlónál (1935-ben) a „hős és a szörnyeteg" szembeállításával George a kelet-európai feltételek között nyersessé lett Ady formáltabb világú német megfelelője.[3]

Magyarjaink feltétlen lelkesedéssel üdvözlik az egyetemes azonosság, a monumentális teljesség rend-értékét George műveiben. Szabó Lőrinc „a georgei művészet emberfölötti egységét és határtalanig épített kompozícióját" emeli ki.[4] Szerb Antal számára „George a Rend költője (. . .) a kozmikus rendé. Nagy versei azt az alapvető élményt fejezik ki, hogy mindennek megvan az öröktől fogva kiszabott helye a dolgok és értékek hierarchiájában".[5] Gaál Gábor értelmező kommentárja pedig így utal a magára maradó szellemi igény önteremtő kristályosodására is a terhelt világban: „. . . George (. . .) a költőnek egy új típusát (. . .) iktatta be a legjobbak lelkébe: a látnokét és vezetőét, aki (. . .) legyőzte a kor összes ellentmondásait és meghasonlásait, s egy egyezményeket és társadalmi és kulturális tagozottságokat nem ismerő abszolút értékű világképet teremtett (. . .) A kötetek fokozódó teljességben átölelik mindazokat a lelki és szellemi kultúrszférákat, melyekben a modern emberi tudat és szépség legigazibb igézetei közt hontalanság nélkül megállhat".[6] És, mégegyszer Szerb Antal, megnevezi a fiatal magyar irodalom George-revelációjának célzatos lényegét: „. . .a háború utáni *szellemi újjáépítés* munkájának George egyik nevezetes tényezője".[7]

A kitárulkozó odafordulás Georgénak egészében, a jelenség teljességében szól. Később ez átadja helyét a jelenség egy-egy rétege — mindenkor saját, egyedi célzatú — kiemelésének. A kérdés, hogy a „rend" georgei *utópiája* ilyen vagy olyan részvonatkozásban mennyire használható tényező a magyar irodalmi útkeresés során, e változatok szintjén dőlhet el. Az első fogadtatás, később korrekcióra késztetve a megszólalókat, mindenesetre olyan patetikus túlzásokra is képes, mint pl. Gaál Gábor cikkének ilyen kitételei: „az összes lehetséges mai európai ormok fölött: egyetlen orom"; „az európai humanizmus utolsó harangtornya".[8] Amiben hosszú távra szólóan egyöntetű a vélemény, az a georgei nyelv és a költői hangzás maradéktalan eredetisége, kemény súlya, a nagyszabású formálás, a kompozíció kimunkáltsága. Szerb Antal eleve a kompozícióra bontja le a „rend" státusát: „A Rend elsősorban verseinek formájában jut kifejezésre. A georgei forma a modern költészet legklasszikusabb, legzártabb formája".[9] Kállay Miklós írja: „Nincs a német költészetben párja ennek a szigorú tisztasággal párosult formagazdagságnak. A rímek eleganciája, a ritmus hellenisztikus tisztasága Goethére és Hölderlinre emlékeztet. De (. . .) mindig kristályos és kemény. (. . .) Energia sugárzik minden sorából és szavából".[10] Szabó Lőrinc így jellemez: „Acél volt, és gyémánt, erő, fény és fegyelem".[11] „Tömörsége, egyszerűsége vagy zsúfoltsága a görög lírikusoktól kezdve a modern szimbolizmusig minden mélységet magába zár".[12] Németh Lászlónál olvassuk: „Véges-végig ugyanaz a hömpölygésre hajló s a hömpölygést szoros gátak közt tartó férfihang; (. . .) nem a ritmus zeng, hanem a dikció (. . .) Egyéniség alatti mélységekben van megalapozva ez a költészet".[13]

A 20—30-as évek különböző törekvéseihez kapcsolódó George-rezonanciák, a hátterükben meghúzódó közvetlen vagy közvetett hatás szélesebb körű vizsgálódást igényelnek. Elégedjünk meg itt, figyelemfelhívásként, csupán néhány kiragadott példa jelzésével. Szerb Antal kommentárjai egyértelműen „a dolgok és értékek hierarchiájában" gondolkodó szellemtörténeti felfogás magyar átplántálása érdekében aknázza ki Georgét és a szellemtörténeti módszert különböző változatokban gyakorló George-kör tanulmánytermését. Korai George-tanulmányában a művészet, az alkotó időtlenségének a lehetőségére lát választ: „Ez adja meg a művész időtlen jelentőségét: ő közvetítő Eszme és ember között; földi módon ő az, akin át az Ige Testté lesz és miközöttünk lakozik. George egyike a kevés kiválasztottaknak, akik újra testet adnak az Eszmének."[14] Hamvas Béla a „poeta sacer" letéteményeséül fogadja Georgét; *Láthatatlan történet*ében kimutatja alakján a klasszikus szigetre mentett szellemőrség meditatív önfeláldozását: „A mai költői egzisztencia nagysága és veszélye sehol sem nyilatkozik meg olyan nyíltan, mint Stefan Georgénál. (. . .) A közösségen kívül maradni, mégis a teremtő daimón szavával termékeny életet élni: az volt számára (. . .) — néhány, de csak néhány ember, akik nem tudtak szentségtelen életet élni: a Kör. A George-körben, mint még soha, a Temenos áhítatos levegője meg-

valósult. A szent láng őrei, mint a Grál kerek asztalának lovagjai, a dicsőséget az írás különböző területein (. . .) nem maguknak, hanem a láthatatlan szakrális középpontnak szerezték. Mert az Én diadala szentségtörés lett olyan időben, amelyben az egyénnek csak egyetlen hivatása lehet: önmagát feláldozni és a nép és a közösség elsüllyedéséért a Hatalmakat kiengesztelni."[15] Németh László engesztelés és spiritualitás diametrális ellentéteként következtet polgári konspiráció útján célt érő társadalomnevelési programot a társadalommal „szembenúszó" George és a Kör példájából: „George köre (. . .) egy új, kivonult társadalom, új vezér alatt új élet. George (. . .) birodalmat alapított; birodalmat a költészet erejével. Ez a birodalom nem metafora. Minden társadalom, mely ki tud vonulni a régiből s egy új megnyilatkozott emberség szerint képes életet szabályozni: új birodalom, melybe lassan az egész megújhódott nemzeti is beszivároghat."[16] Sokféle, olykor egészen váratlan kapcsolódás és hivatkozás, megannyi átértelmezés vagy átviteles értelmezés — ez George széles útja Magyarországon. A határesetek sorában leggazdagabb, legkomplexebb és Georgéhoz mint egészhez legközelebb maradó Szabó Lőrinc pályája és műve.

George és Szabó Lőrinc

Szabó Lőrinc a magyar George-befogadás fő kezdeményezője és 35, általában a legfontosabb 35 vers konzseniális átültetésével fő letéteményese. Kabdebó Lóránt és mások elemző, filológiai munkássága nyomán sok mindent ismerünk már a Szabó—George kapcsolat tényeiből. Rába György 1972-ben szemléletesen felmutatta a *Föld, erdő, isten* kötet egy versrétegének szinte tökéletes azonosulását a georgei bukolikával (Még George 1895-ös *Pásztori énekei*hez kapcsolódóan). Arra is felhívta a figyelmet, hogy a fiatal magyar költő erotizmusa és panteizmusa viszont teljesen elüt a parnassienes George-idilltől. Már itt hozzátehetjük, egyáltalán Szabó Lőrinc feltétlen materializmusa ellentétben áll George idealizmusával és utopizmusával. Hogyan lehetséges akkor, főként a későbbiekben, akár csak feltételezni is a George-rezonanciát? Márpedig a vonzás folytatódik, s ezt a *Vers és vallomás*-kötetek kiadásának új adalékai határozottan aláhúzzák, ki is tágítva a kört egyes kapcsolódó német környezeti elemekre (Böcklin, Wagner, Spengler, E. Jünger stb.).

Tény, hogy a *Kalibán*ban és a további kötetekben sorjáznak a George költői világához és a mű konkrét helyeihez kapcsolódó, számos esetben Szabó Lőrinc széljegyzetében igazolt utalások, motivikus reminiszcenciák, két irányban. Egyrészt a Szabó Lőrincnél „racionális bensőségnek", „elvont dialektikus panteizmusnak"[17] mondott kontemplatív, gondolati elmélyedés, másrészt az újra és újra feltörő expresszivista láz élményrétegében. Csak az utóbbi kör adataira szorítkozva, mindjárt el is mondhatjuk, hogy Szabó Lőrinc e tekintetben szoros kapcsolatban áll a lázadó, korát ostorozó

Georgéval, ahogyan mondja róla: a „korbácsos prédikátor", a „diktátor", „ha úgy tetszik: a terrorista" hevületű versekkel, amelyekben úgy lenyűgöz „az az ősi íz és erő, ami miatt ez a nyelv néha úgy hat, mint egy szörnyeteg beszéde, ótestamentumi beszéd".[18]

George expresszivitása megelőzte, segítette és túlhaladta a német expresszionizmus törekvéseinek egy részét. Szabó Lőrinc, aki előbb a korai avangárd tolulás leklasszicizálása kapcsán fordult hozzá, egyszerre újra visszajutott oda, vele. Individualista lázongásának antikapitalista dühe részben valódi georgei ízekkel és képekkel robban elő, mint a *Hazám, keresztény Európa* festette istenítélet, a *Vas-korban élünk*, vagy a *Három törvény* harcias látomása. Ezt a sort folytatja a *Vezér* című 1928-as vers is, amely, mint ismeretes, a kényelmes vagy tudatos félreértés és az utóközlés szerencsétlen véletlenének áttételében később politikai vádat hívott ki a szerző ellen.

A *Vezér* interpretációi és igazoltatása körüli bonyodalmak, főképp a *Bírákhoz és barátokhoz* kötet megjelenése óta teljességükben ismertek. Mit lehet a kérdésekhez és a válaszokhoz hozzátenni? A vers mondandója nem furcsább, nem különösebb az előbb említett daraboknál. A „vezér" motívuma az a kényes pont. A George-kapcsolódás jellegéből megértve tudjuk irodalomtörténetileg és filológiailag is igazolni „bűnös" vagy „ártatlan" voltát, s ez feltétlenül többet eredményez, mint a puszta szándékok és helyzetek személyes kimagyarázása és az azt követő formális felmentés. A pör, amelyben a vers és egyéb, 1938 utáni megnyilatkozásai kapcsán a magyar fasizálódás és a hitleri rendszer valamilyen igenlése szegződik vádként a költővel szemben, itt feltételezhetően nem ér véget, mint ahogy a náci ideológia-előfutári szerepet illető George-pör sem zárult le. Szabó Lőrincről e vonatkozásban Rába György 1972-es könyvében még könyörtelenül beszél; Nyugat-Németországban 1968-ban vette újra pergőtűz alá Georgét az újbaloldal.

Bizonyos azonban, hogy „vezért", Führer-eszmét sem George, sem Szabó Lőrinc nem hirdetett. George szellemi vezetőt várt és hívott, illetve behelyettesítette ezt a szerepet. A nehézség Georgénál is, és George nyomán (egyben szélesebb körű, futurista stb. ösztönződéseken keresztül) Szabó Lőrincnél is az erővágy, az erőromantika bevezetésében rejlik. A két költő harcias világgyűlölete igazabb törekvésüktől idegen emóciók csábításának engedve szólaltatja meg a pusztításvágyó kétségbeesést, a fenyegető dühöt, nem véve észre, hogy a világ maga „sikeresebb" versenytársuk abban a szférában, s hogy a szavak és képek könnyen összecsúsznak. De nem azt a rendet, nem azt a bosszút akarták. Csakhogy individualizmusuk megfosztotta őket a figyelmesebb látás lehetőségétől. Végtelenül naivak voltak, gyanútlanok maradtak. Saját föloldhatatlan antagonizmusukon túl fölötte álltak a sarkított ellentéteknek. Milyen egyszerű, támadhatatlan képletbe

foglalja Szabó Lőrinc a georgei jóslat és a hitleri hatalomátvétel viszonyát (míg a „kritikusabb" Fejtő Ferenc zavarba kerül): „Hogy a költő maga hogyan képzelte ideáljai megvalósítását, azt már soha meg nem mondhatja. Georgének (. . .) és a Gundolf-tanítvány Göbbelsnek a frazeológiája csakugyan mutat frappáns azonosságokat; viszont a költő maga nem fogadta el Hitlertől kinevezését az újjászervezett porosz költői akadémiába."[19] (Sőt, mint tudjuk, eltávozott az országból.) Fejtő „nem csodálkozik", „hogy a nácik Georgét magukénak vallják. (. . .) ami Georgéban nevetséges, pózolás (. . .) — az nemzeti szocialista vonás is. (. . .) De zsenialitása? Pompás szóművészete: Ösztönössége? (. . .) Ezek objektív értéküknél fogva a progresszív művészet sajátjai."[20]

S mily gyermekien naiv és természetes Szabó Lőrincnek a *Három törvény*hez fűzött jegyzete: „A német nemzeti szocialisták (. . .) nagyon meg akarták szerezni programversként, de nem volt megfelelő fordítása. (Szerencsére.)"[21] A *Vezér*hez is hozzáfűzi, mentegetőzés nélkül: „a vezér az én elképzelt egyik énem", s hogy monológja mögött „valami *radikális népi megújhodás* képzete húzódott meg".[22] (Másutt: „. . .nyilván nagyon rideg osztályharcot szeretett volna meggyőződésem".[23]) A világgal végül megkötött „különbéke" útjain, ahol az integráns személyesség dolgaira figyelt, a diplomatikus elővigyázatosság továbbra sem tartozott stílusához. Eltávolodva a harcos példaképtől, mégis, miközben Geothe-antológiáján dolgozik, tovább él számára a másik George tanulsága: „a rendkívüli valóságközel, a széppé emelt realitás testi közvetlenségű megragadása". Talán a kései művek zárt, ciklikus építkezése, nagy lélegzete és éppen a georgei *Lélek évé*re utaló ópusz-cím, a *Huszonhatodik év* tömbbé formált életkörbejárása visszamegy valamilyen értelemben Georgéra. De ez már meg nem írt új fejezet.

Jegyzetek

1 *Stefan George*. Nyugat, 1933. In: Szabó Lőrinc: *Könyvek és emberek életemben*. Prózai írások. Bp., 1984. 61.
2 Vö. Révész Ágnes emlékezéseiből. In: *Érlelő diákévek*. Napló, levelek, dokumentumok, versek Szabó Lőrinc pályakezdésének éveiből. Bp., 1979. 147.
3 Vö. Németh László: *San Remó-i napló*. In: *Európai utas*. Tanulmányok. Bp., 1973. 732.
4 *Stefan George*. In: *Irodalmi miniatűrök*. Szerk. Benedek Marcell. 2. sor. Bp., 1923. 51.
5 *A világirodalom története*. 3. Bp., 1943. 239.
6 *Stefan George*. Keleti Újság, 1927. In: *Válogatott írásai*. 1. Bukarest, 1964. 145.
7 *Stefan George*. Symposion, 1926. In: *Gondolatok a könyvtárban*. Bp., 1971. (Kiemelés tőlem: K. S.)
8 Mint 6. I. m. 143, 145.
9 Mint 5. I. m. 239.
10 *Stefan George*. In: Budapesti Szemle. 208. 1928. 290.
11 Mint 1. I. m. 67.

12 Mint 4. Uo. 56.
13 Mint 3. I. m. 731.
14 Mint 7. I. m. 90.; Vö. Poszler György: *Szerb Antal*. Bp., 1973.
15 *A láthatatlan történet*. (1943) Bp., 1988. 123—124.
16 Mint 3. I. m. 731.
17 *Vers és valóság*. Összegyűjtött versek és versmagyarázatok. 1. Bp., 1990. 16., 156.
18 Mint 1. I. m. 66., 68.
19 Mint 1. Nyugat, 1933. II. 608. (A *Könyvek és emberek* című gyűjteményben a szövegközlés csonka, e szakasz hiányzik.)
20 *Stefan George*. Korunk, 1934. 1. 71.
21 *Vers és valóság*. I. m. 261.
22 Uo. 653.
23 Uo. 278.

KORDÉ ZOLTÁN *(Szeged)*

A székelység a tatárjárás előtti oklevelekben

A székelységre vonatkozó gyér, helyenként mesés színezetű korai — vagyis XII—XIV. századi — forrásanyag nem tette lehetővé, hogy végleges válasz szülessen az eredet kérdésére. Mint ismeretes, a mai napig számos — romantikus elemeket is tartalmazó, illetve egymásnak is ellentmondó — elképzelés kering a székelyek származásáról mind szakmai körökben, mind pedig a közvéleményben. A kútfők hézagos, jelentős időbeli és tematikai kihagyásokkal történő információszolgáltatása következtében nemcsak az eredetkérdés pontos megválaszolása, hanem az alapproblémák megoldása is nehézségekbe ütközik. Nem meglepő, hogy feloldhatatlannak látszó ellentét feszül a tudományos vértezetű kutatás két legizmosabb irányzata: a tősgyökeres magyar eredetet vallók és az idegen, csatlakozott katonai segédnépi státusz mellett síkraszállók között. A történészek, nyelvészek, régészek között zajló vita áthidaló megoldását a „kettős honfoglalás"-sal kapcsolatos elmélet és ennek újabb hajtásai sem tudták véghez vinni, így a kérdés ma is nyitottnak tekinthető.[1]

Bár nem zárható ki eddig még fel nem használt oklevelek előbukkanása, mindazonáltal csekély az eshetősége annak, hogy a székely-kérdés megoldását új forrásoktól várjuk. Közelebb vihet a célhoz bizonyos szempontok érvényesítése a kutatásban. Mivel a forrásokból nem kapunk egyértelmű és hiteles választ arra a kérdésre, hogy kik voltak a székelyek, így a kérdésfeltevést némileg módosítva arra kell választ keresni a kútfőkből, hogy a kortársak a magyarok közé tartozónak vagy az eltérő státuszú népek közé valónak tekintették-e a székelyeket. Egy ilyen vizsgálatnak véleményünk szerint magában kell foglalnia a XIV. századig terjedő elbeszélő forrásokat és okleveleket egyaránt. A helyenként bőségesebb anyagot tartalmazó gesta-, illetve krónikarészletek tanúságát jól kiegészítheti a problémánk szempontjából pártatlannak tekinthető diplomákból kihámozható szemléletmód. Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy egy ilyen vizsgálat önmagában nem oldhatja meg az eredet rejtélyét, arra azonban alkalmas lehet, hogy más jellegű kutatásokkal kiegészítve segítsen eldönteni a két irányzat közötti vitát, alapot szolgáltatva így az eredetkérdéssel kapcsolatos megbízhatóbb elméletek kidolgozásához. A közelmúltban napvilágot látott dolgozatunkban már megkíséreltük elvégezni a XII. századi elbeszélő források elemzését.[2] Jelen előadásunknak az a célja, hogy a fentebb említett szempont alapján számba vegyük a tatárjárás előtti legkorábbi székely vonatkozású okleveleket, további, bár szerény adalékot remélve a kérdés megválaszolásához.

Vizsgálódásunkba az alábbi okleveleket vontuk be:

1. II. Béla 1131 körül keletkezett diplomája, melyben megerősíti a bakonybéli apátságot a Szent László által adományozott 24 sószállító mansio birtokában; itt fordul elő először a *Székely* elnevezés mint személynév (*Scichul* alakban). Ugyanez az elnevezés a bakonybéli alapítólevél vitatott hitelű Szent László-kori megerősítésében *Scicul* alakban szerepel.[3]

2. Bevontuk a megvizsgálandó oklevelek sorába IV. Béla 1250-ben kelt diplomáját is. Kiadása dátumát tekintve kívül esik ugyan az általunk választott időkereten, de beszámol egy olyan eseményről, amely még jóval a tatárjárás előtt, 1210 körül játszódott le. Eszerint II. András Iwachin szebeni ispánt szászokból, románokból, székelyekből és besenyőkből álló sereg élén Boril bolgár cár megsegítésére küldte („rex ipse comitem Iwachinum associatis sibi Saxonibus, Olacis, Siculis et Bissenis in subsidium illi transmisit").[4]

3. Vilmos erdélyi püspök 1213-ban kiadott oklevelében lemond a Barcaságot birtokló Német Lovagrend javára az itteni lakosoktól behajtandó tizedről, ha azonban magyarok vagy székelyek jönnének az említett vidékre („quod si Vngaros vel Siculos ad dictam terram transire contigerit"), ők továbbra is a püspöknek tartozzanak fizetni. (A diploma III. Honorius pápa általi 1218. évi megerősítésében a „decimis Vngarorum et Siculorum" szókapcsolat szerepel.)[5]

4. A *Váradi Regestrum* 1213. és 1220. évi adata „Székely" helynevekről (Bihar és Tolna megyékben), villa Scecul ~ Zecul formában. Szintén a *Váradi Regestrum* 1217-re vonatkozó adata ad hírt arról az esetről, melynek során a Székelyszáz nevezetű száznagyságból való bihariak azzal vádoltak egy Deus nevű embert, hogy az nem szabad, hanem közülük való („Bichorienses de centorionatu Sceculzaz").[6]

5. 1222-ben II. András király visszaadja a Barcaságot a Német Lovagrendnek, és egyebek mellett avval a kiváltsággal ruházza fel a lovagokat és népeiket, hogy ne kelljen adót fizetniük, ha a székelyek vagy a románok földjén mennek keresztül („nullum tributum debeant persolvere nec populi eorum, cum transierint per terram Siculorum aut per terram Blacorum"). Az adományt ugyanebben az évben megerősítette III. Honorius pápa.[7]

6. 1224-ben az Andreanum előírja, hogy „universus populus incipiens a Waras usque in Boralt cum terra Syculorum terrae Sebus et terra Daraus unus sit populus".[8]

7. IV. Béla király 1235-re keltezett oklevele Dénes főlovászmester viselt dolgainak a felsorolása közben megemlíti, hogy a bulgáriai Vidin elleni hadjárat során fogságba esett Bogomerius, a székelyek ispánja és vezére („Bogomerium, filium Zubuslay, comitem et ductorem Siculorum captivarat").[9]

Nem vettük fel viszont vizsgálatunkba IV. Bélának azt a kiváltságlevelét, amelyben a waghi (vagyis vátyi) székelyeket azzal a joggal ruházza fel, hogy a királyi serviensek módjára személyesen vonuljanak hadba. A diplo-

ma ugyanis keltezetlen, s nem lehet kizárni, hogy csak jóval a tatárjárás után keletkezett.[10]

Az általunk számbavett oklevelek több mint 100 esztendőt fognak át, s a székelységgel kapcsolatosan csak elszórt utalásokat tartalmaznak. Eltérően azonban az elbeszélő forrásoktól, e diplomák esetében nem kell a székelyek megítélése kapcsán tudatos torzítással számolnunk, hiszen a jobbára jogi aktust megörökítő diplomákról feltételezhető, hogy a valódi helyzetet tükrözik, amelynek részei a székelyekkel kapcsolatos adatmorzsák is. Mindezek alapján fontosnak ítéljük az ily módon megszerezhető — habár szükségszerűen töredékes — információkat. A mozaikokat egymás mellé téve az alábbi következtetések adódnak az oklevelek áttanulmányozása során.

Mint már említettük, II. Béla 1131. körül keletkezett diplomájában bukkan fel a „Székely" személynév, *Scichul* alakban. Az okirat a Szent László által korábban már a bakonybéli apátságnak adományozott, majd II. István uralkodása alatt vitatott 24 sószállító mansiónak az apátság részére történő visszaítéléséről intézkedik, név szerint felsorolva a vita tárgyát képező sószállítókat. Ebből következően a „Székely" személynév már Szent László adományozása idején, vagyis a XI. század utolsó évtizedében is létezett. Tekintve, hogy a székely elnevezésnek mind ez idáig nincs megbízható etimológiája, s egyetlen közszóval sem sikerült hitelt érdemlően azonosítani, csak arra gondolhatunk, hogy e személynév népnévi eredetű, amely talán viselőjének származására utalt. (Elvileg a helynévi eredeztetés sem zárható ki, tekintve azonban, hogy az első *Székely* alakú helynevekről csak a XIII. század elejéről vannak adataink, jogosabb az első lehetőségre gondolnunk.) Ez viszont azt jelenti, hogy a XI. század folyamán már léteznie kellett egy olyan népalakulatnak, amelyet önálló, másoktól megkülönböztető *székely* elnevezéssel illettek. A nép-, illetve személynév azután — mint a *Váradi Regestrum* adatai is mutatják — helynévi formában is feltűnik a forrásokban.

Látszólag ellentmond e megállapításnak Vilmos erdélyi püspök oklevelének már idézett passzusa, ahol az „Vngaros vel Siculos" kitétel szerepel. A *vel* (vagy) kötőszó használata olyan látszatot kelthet, mintha az oklevél fogalmazója azonosnak venné egymással a székelyeket és a magyarokat. A tágabb szövegkörnyezet azonban arról győz meg bennünket, hogy nem erről van szó; ha ugyanis a magyarokat azonosnak tekintené a székelyekkel, akkor funkciótlan lenne a két elnevezés használata, másrészt logikusabb volna, ha a fogalmazó nem a magyarokat azonosítaná a székelyekkel, hanem fordítva: a kevésbé ismeretes „székely" elnevezésről állítaná, hogy az a „magyar" változata. Alátámasztja mindezt az is, hogy III. Honorius pápa 1218. évi megerősítő okiratában már a „decimis Vngarorum et Siculorum" forma szerepel, ami azt sugallja, hogy a pápai udvarban nem tekintették azonosnak egymással a két népelemet. A magyarok és a székelyek együttes

említése arra utal, hogy a püspök szerette volna elkerülni a Barcaság közelében levő magyar és székely egyházi alattvalóktól befolyó jövedelmek csökkenését az esetleges elvándorlás révén. A hangsúly tehát az oklevélben azon van, hogy a magyaroknak és a székelyeknek egyházi szempontból eltér a jogállása a Barcaság lakóiétól, nem pedig azon, hogy e két népelem jogi helyzete hasonló vagy azonos lenne.

Fontos tanulsággal szolgál a *Váradi Regestrum* már idézett, 1217-ből származó adata a „Székelyszáz" nevű száznagyságból való bihari várnépekkel és várjobbágyokkal kapcsolatban. A kutatásban elterjedtnek tekinthető nézet szerint itt székely várnépekből, illetve várjobbágyokból álló katonai egységről vagy körzetről van szó. Amennyiben ez az értelmezés helytálló, úgy ez azt támasztaná alá, hogy a székelységet önálló csoportként kezelték, hiszen a függő helyzetben levő várnépeket is az ide való tartozás figyelembevételével osztották katonai egységekbe. (A vátyi székelyek esetére szeretnénk utalni, akik a személyes hadbaszállásra feljogosító kiváltság elnyerése előtt 100 fegyverest voltak kötelesek a királyi haderőbe küldeni.)

Érdekes adalékokat tartalmaznak II. András 1222-ben és 1224-ben kelt adománylevelei. Az első — amelyben visszaadja a Barcaságot a Német Lovagrendnek — tartalmazza azt a kiváltságot is, hogy sem a lovagoknak, sem népeiknek ne kelljen adót fizetni, ha átmennek a székelyek vagy a blakok (azaz románok) földjén. Az Andreanum pedig úgy rendelkezik, hogy „Várostól kezdődően Barótig minden nép, a Sebus földi székelyek földjével együtt és Daróc földjével együtt egy nép legyen és egy bíró alá tartozzék, minden megyétől — kivéve a szebenit — teljesen elszakadván". Ezen diplomák tanúbizonysága szerint a székelyek saját földterületekkel rendelkeztek (hasonlóan a románokhoz és a besenyőkhöz), míg a magyar lakosság a megyei szervezet keretei között élte életét. Természetesen nem arról van szó, mintha e székely földekben már ekkor széles körű autonómiával rendelkező területeket kellene látni, hiszen a székrendszer kifejlődése és megszilárdulása csak későbbi időszak fejleménye lesz, ugyanakkor tagadhatatlan, hogy a székelység földhöz való viszonya már ekkor más struktúra keretében valósult meg, mint a vármegyei lakosságé. Bár ez a birtoklás ekkoriban még nem jelent eltéphetetlen szálakat (mint ismeretes, az Andreanumban említett sebesi székelyek lakóhelyüket elhagyván a későbbi Sepsi szék területére költöznek), s valószínűleg ekkoriban még a megyei szervezet valamilyen formában kiterjed a székelyekre is, ugyanakkor az is igaz, hogy e székely földek képezik a későbbi, vármegyéktől független autonómia csíráit.

A társadalmi szervezet, helyzet rejtélyeibe engednek némi bepillantást IV. Béla már említett oklevelei. Az 1250-ben kelt diploma Iwachin szebeni ispánnak II. András szolgálatában véghezvitt tettei sorában említi a bolgár cár megsegítése érdekében vezetett hadjáratát, amelyre 1210 körül kerülhetett sor. Feltűnő, hogy Iwachin seregében a székelyek mellett csupa idegen

népelem: szászok, románok és besenyők vettek részt. A szebeni ispán vezérlete alatt való hadakozás arra mutat, hogy e székelyek beletartoztak a vármegye katonai szervezetébe és nincs nyoma annak sem, hogy élükön ekkor már a későbbi legfőbb katonai és bírói hatalmasság, a székelyispán állott volna. Természetesen arra is rávilágít ez az oklevélrészlet, hogy a székelyek egyik fő tevékenysége — összhangban a más forrásokból elénk táruló képpel — a katonáskodás volt.

Az 1235-re keltezett oklevél érdekességét az jelenti, hogy a Vidin elfoglalására indított 1228-as hadjárat kapcsán említést tesz Bogomeriusról, a székelyek ispánjáról és vezéréről („comitem et ductorem Siculorum"). Ez az adat jelenti a székelyispáni tisztre vonatkozó első hiteles említést. A „comes" és a „ductor" kifejezések használata arra utalhat, hogy Bogomerius nem pusztán katonai vezető feladatokat látott el, hanem — analógiákból és későbbi adatokból kikövetkeztethetően — az ispáni tiszt egyéb (bíráskodási, esetleg közigazgatási) teendőit is elvégezhette. A külön ispán szereplése — gondoljunk az erdélyi szászokra vagy az árpási besenyőkre — arra mutat, hogy önálló, sajátos jogszokásokkal rendelkező, a környező magyarságtól és más népektől elkülönülő népcsoportról van szó.

Összefoglalva a legkorábbi székely vonatkozású oklevelek vizsgálatából leszűrhető tanulságokat, az alábbi kép bontakozik ki előttünk: a székelység önálló, saját elnevezéssel és a közigazgatási, területi autonómia csíráival rendelkező, sokat katonáskodó népelem, amelyet a diplomák megkülönböztetnek a magyarságtól. A XII. századi elbeszélő források vizsgálata kapcsán arra a következtetésre jutottunk, hogy a legkorábbi krónikás irodalom a csatlakozott katonai segédnépek közé valónak tekintette a székelységet. Megállapításunkat annyiban egészíthetjük ki most, hogy a tatárjárásig terjedő okleveles anyagban is a magyarságtól eltérő etnikumú népeket megillető szemlélet nyilvánul meg a székelyek irányában.

Jegyzetek

1 A különböző irányzatok és a szakirodalom bemutatása: Kordé Zoltán: *A székelykérdés története*. Múzeumi füzetek 4. Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely, 1991. passim; Uő.: *A székely kérdés a magyar történetírásban*. Kortárs 1985/2. 81—92. Nem kívánunk jelen dolgozatunkban kitérni a hun származás elméletére, amelyet tudományosan igazolhatatlannak tartunk. Ennek irodalmát l. a fenti munkákban. A magyar eredet és a csatlakozott segédnépi státusz összeegyeztetésére tett kísérletet Engel Pál: *Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig. Magyarok Európában* I. Bp., 1990. 102—106.

2 Kordé Zoltán: *A székelyek a XII. századi elbeszélő forrásokban*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica. Tomus XCII. 17—24.

3 *A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története*. Szerk.: Erdélyi László—Sörös Pongrácz. VIII. Bp., 1903. 271., 272. (Továbbiakban: PRT.) *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. Szerk.: Szentpétery Imre. I. Bp., 1923. 22., 57. sz. (Továbbiakban: RA.)

4 RA. 926. sz.
5 *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen.* Von Franz Zimmermann und Carl Werner. I. Hermannstadt, 1892. 16—17. (Továbbiakban: US.)
6 Karácsonyi János—Borovszky Samu: *Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom az 1550-iki kiadás hű másával együtt.* Bp., 1903. 164., 253.; 26., 268. sz.
7 US. I. 19—20., 23.
8 US. I. 34.
9 *Codex Diplomaticus et Epistolaris Slovaciae.* Tomus II. Bratislavae, 1987. 4.; RA. 608. sz.
10 Szabó Károly: *Székely Oklevéltár* I. Kolozsvár, 1872. 14—17.; RA. 1677. sz.

ZOLTÁN KOSZTOLNYIK *(Texas)*

Did the Curia Intervene in the Struggle for the Hungarian Throne during the 1290s?

> Quorum instanciam papa admittens quendam puerum XI annorum nomine Karolum anno Domini MCCXCIX vivente adhuc Andrea rege in Hungariam destinavit.
>
> *Chronicon pictum*, c. 187.

It is recorded in the *Chronicon pictum* that the king of Hungary, Andrew III (1290—1301), had already returned from abroad during the reign of Ladislas IV (1272—90).[1] Because he was a prince of the House of Árpád, he was by right, through his grandfather, entitled to inherit a part of the realm's territory.[2] Upon the assassination of Ladislas IV in 1290,[3] the barons of the country readily made him king; "a baronibus regni Andreas dux feliciter coronatur."[4] During his reign, however, nobles like John and Ban(us) Herricus, sons of Henry (of Kőszeg), or Ugrin, Pócs of Ujlak's son, and others (*quamplures*) turned to Rome out of resentment toward Andrew III with the request that Pope Boniface VIII send them another ruler.[5]

The pontiff was inclined to hear their petition and, in 1299, during the reign of Andrew III, dispatched to Hungary the eleven year old Charles: Caroberto, Charles Robert, son of Charles Martel of Sicily, a descendant of Béla IV of Hungary (1235—70).[6] When Charles came of age, "regnare valeret", and was in a position to challenge the king for the throne, the pope sent several legates to Hungary in support of Charles, so that they, following papal instructions, take a public stand against Andrew III.[7] But the papal envoys accomplished nothing, the chronicler remarked, therefore, they returned home; "qui nichil agere valentes, ad propria redierunt."[8] (This portion of the Chronicle, in fact, the narrative cc. 181 to 212 [might have] originated from a Minorite friar chronicler who, in the early age of the Anjous in the fourteenth century, presented a comprehensive overview of the recent past, in order to strengthen the Anjous in their quest for the Hungarian throne.)[9]

According to the report of the Hungarian chronicler, the barons of the realm, that is, the service nobility readily, *feliciter*, crowned Prince Andrew king upon the assassination of Ladislas IV. In other words, the cronicler did not write about the official royal anointment and coronation customarily carried out by the archbishop of Esztergom, but reported a constitutional action undertaken by the service nobility. He said nothing about

the consent of the hierarchy, or of the higher nobility, whom King Andrew III did mention in an official writ dated February 22, 1291.[10]

Thus, it becomes clear why in his letter of October 17, 1301, Pope Boniface VIII had to rationalize on what grounds the Holy See had to intervene in the sensitive question of succession surrounding the Hungarian throne. This papal writ dated nine months after the death of Andrew III concerned Vencel, son of Wenceslaus, king of Bohemia,[11] who had been crowned Hungarian monarch in the presence of Hungarian bishops by the archbishop of Kalocsa on August 27, 1301.[12] The coronation act performed by the archbishop of Kalocsa and witnessed by the Hungarian hierarchy signified that members of the hierarchy did not look upon the archbishop-elect of Esztergom as the lawful metropolitan of that see.[13] It is evident, of course, from the papal correspondence that Gregory, the archbishop-elect administrator of Esztergom had earlier, *antea*, crowned Charles Robert,[14] and the curia did everything possible to void the coronation of Vencel;[15] it severly punished John of Kalocsa for having unlawfully performed Vencel's coronation.[16]

The tone and message of this papal writ reflects exactly the then prevalent political-spiritual attitude of the Roman See toward Hungary. The Roman pontiff was the supreme high priest placed by God over earthly kings and countries to hand down punishment from his seat of judgment, and to diminish evil with a wink of his eye. His predecessors have on account of their high position supervised kingdoms and monarchs — as they had protected Hungary. Hungary came under a special jurisdiction of the curia because the country's first king, Stephen I, had offered the realm with all its rights and privileges to the pope. King Stephen himself received a crown from the vicar of Christ, and did not occupy the throne on his own authority — as witnessed by documents that had been preserved in the archives in Rome (and, the metropolitan of Kalocsa must have been aware of it).[17]

Soon after the murder of Ladislas IV, Pope Nicholas IV had expressed similar sentiments on relations between the papal curia and the Hungarian court.[18] In 1290, Rudolf, the German monarch, looked upon Hungary as an imperial fief, and gave it, as a fiefdom, to his son, Prince Albert (of Austria).[19] The pope rose in protest: in his letters addressed to the German court,[20] and to Albert,[21] he insisted that Hungary had since ancient times belonged under the jurisdiction of Rome; therefore, it was the curia that provided for the realm and meditated on its status.[22] The pope warned the German ruler not to usurp the rights of the Church in Hungary, nor to take any action there contrary to ecclesiastical interests.[23] Simultaneously, Nicholas IV instructed the papal legate to Hungary that he establish personal contacts with members of the hierarchy and important members of the high nobility — especially with those who could claim to possess public

goods in the realm —, and remind them that the country had for a long period of time belong to the Church of Rome; nobody there dare challenge that ecclesiastical right, nor act against ecclesiastical interest. "Nec perducere studeas, regnum ipsum ab antiquo etiam ad Romanam ecclesiam pertinere,(. . .) si ne quivis (. . .) usurpare presumat."[24]

Although Boniface VIII referred to ancient tradition that, he claimed, came down to posterity in official documents preserved in Rome;[25] although Nicholas IV also mentioned ancient customs related to Hungary, "cum autem prefatum ad Romanam ecclesiam ab antiquo etiam pertinere noscatur",[26] these papal pronouncements do not place into a proper perspective the background of the concern Rome had maintained regarding the problem of succession to the Hungarian throne.[27] The reason why the curia in the 1290's expressed and overzealous interests, without directly interferring, in the question of royal succession to the Hungarian throne, and even failed in the process to recognize Andrew III as the lawful Hungarian monarch, may be found (a) in the coronation oath the Hungarian monarchs took during the thirteenth century, and (b) in the evaluation of political and diplomatic contacts between Rome and the court of Naples at that time.[28]

The coronation oath of the Hungarian kings was at first mentioned during the reign of Andrew II (1205—35). Presumably, in accordance with ecclesiastical liturgy, the monarch promised to preserve the rights of the Church. E. H. Kantorowicz in his book published in 1957 noted, by quoting Josef Deér, that Andrew II might have taken the oath (an earlier, or shorter version:) Charles I of Hungary took in 1310.[29] It may be that the text of the oath Andrew II took failed to come down to posterity, but it is known that in 1206, the king had instructed the treasury that, in memory of his coronation performed by Archbishop John of Esztergom, it issue the canons of the Esztergom cathedral chapter one hundred silver marks annually, on the feast of St. Adalbert.[30] On April 20, 1209, Pope Innocent III had, in a revised form, made public the instructions of the monarch.[31] Thus, there is written testimony available on the coronation of Andrew II that, at the same time, bears witness to the oath of coronation he took.

In his writ issued end of July — early August 1220, Pope Honorius III also referred to the coronation oath; his letter became a part of canon law, the *Liber extra*.[32] In this letter His Holiness complained to the archbishop of Kalocsa that the Hungarian king had alienated church goods "in praeiudicium regni sui et contra regis honorem." The monarch had demeaned the good name of his realm and his personal honor, because "in coronatione sua iuraverit, iura regni sui et honorem coronae illibata servare."[33] This papal letter bears testimony that the royal coronation oath mainly served ecclesiastical interests to the effect that king could not alienate church goods.

In his *Decretum I* of 1222 (Hungarian Golden Bull), art. 16, Andrew II had the oath modified: "integros comitatus uel dignitas quascumque in predia seu possessiones non conferemus perpetuo."[34] In his so called *Decretum II*, published in 1231, art. 26, he had further altered his promise: "integros comitatus vel dignitates in praedia, vel possessiones non transferemus."[35]

Pope Honorius III on July 15, 1225,[36] and Gregory IX on January 31, 1233,[37] repeated the announcement of the 1220 document, as if to express the view held by the curia that the king at his coronation — not unlike the bishop at his consecration —, takes the oath that he will not alienate church property, nor will he give it away.[38]

In 1265, Charles of Anjou, brother of Louis IX of France had upon the request of Pope Clement IV, occupied Naples. Unification of Italy and erecting an eastern empire upon the ruins of Byzantium were the dreams of the monarch.[39] At least, that is what may be concluded, in part, from his interest in establishing a political marriage alliance with the court of Hungary.[40] Indeed, Charles' youngest daughter was engaged to Ladislas [later Ladislas IV], son and heir of Stephen V of Hungary (1270—72), while Stephen V's daughter, Maria, was married to Charles' heir and son, the future Charles II of Naples-Sicily; (by May, 1285, Maria became queen of Naples).[41] Through this marriage alliance the Anjous of Naples found their way to the Hungarian throne in that upon the murder of her brother, Ladislas IV in 1290, Maria regarded herself as heir to the Hungarian crown, and requested papal help for the realization of her claim.[42]

Pope Nicholas IV hesitated; he directed the archbishop of Esztergom to report on conditions in Hungary, but the metropolitan gave no response. Thus, in early September, 1290, the pontiff dispatched an envoy to the Hungarian court, emphasizing in his letter of commission for the envoy that the curia had always looked upon the interests of Hungary with special concern; he authorized the envoy to investigate the situation in that country thoroughly, record it, and present a proposal to the curia on how to guide that country's government to the the rightful path.[43]

It ought to be noted here that the papal envoy had not been instructed to call for arrangements for placing someone else on the throne, nor had he been permitted to interfere in the country's governmental affairs. His Holiness had reserved for himself the right to reach a decision upon receiving the envoy's report.[44] And yet, the envoy-designate: the bishop of Gobbo, did not leave Rome;[45] it took the curia a few months to commission John Ugoccione, bishop of Aesi, as papal delegate to Hungary.[46]

It was about this time that the sons of Henry of Kőszeg had asked Prince Andrew of the House of Árpád to return home and be their king;[47] but the lord of Fort Strido had the prince captured and handed over to Albert of Austria.[48] Only Archbishop Ladomer of Esztergom could free the

prince from his uncomfortable situation by sending Vilhelmite friars to him, how aided him to escape in disguise of a friar to his homeland in a boat on the Danube. Members of the service nobility joined Andrew on the boat, accompanied him to Buda, followed him to Fehérvár, where they had him crowned (their) king.[49]

As reported in the Styrian *Reimchronik*, Archbishop Ladomer anointed and crowned the monarch, placed the cloak of King Saint Stephen on his shoulders and the sceptre into his hands. King Andrew III took his oath; in turn, members of the hierarchy and of the service nobility took their oath to the monarch.[50] Although the text of the coronation oath Charles I (1308—42) took in 1310 had been preserved in the Vatican archives and became a part of Hungarian common law, Andrew III, in 1290, also promised to assure freedom for all in his country.[51]

Soon after the coronation, during the first year of his reign, "regi autem nostri primo anno," Andrew III had a diet held at Óbuda that he may renew the articles of the 1222 *Decretum I* [issued by Andrew II] concerning the liberties of the lesser nobles.[52] Two royal writs, both dated September, 1290, bear witness to this general assembly: *congregatio generalis*,[53] whose resolutions were countersigned by the kings's subchancellor on Feburary 22, 1291.[54] The diet had legislation enacted in favor of the service nobility in that it made the monarch declare that, henceforth, he will name his head officials according to advice received from his nobles, whereby permitting the service nobility to gain influence "ex antiqua consuetudine regni nostri", upon forming the country's government.[55] Simultaneously, the diet had curtailed the demands of the higher nobility; for example, were the palatine in his capacity as the king's itinerant justice to hold a country court of law, four members of the lesser nobility were to accompany him, besides the county reeve.[56]

The diet had determined anew the legal status of he clergy and its role in public life;[57] and, since it had to deal with a new monarch, it had enacted legal limitations on royal authority.[58] Andrew III had the diet summoned to strengthen his own position;[59] and yet, the upper nobility and to some extent the hierarchy concerned about the consequences of closer ties between the ruler and the lesser nobles, had brought forth public resolutions that could only have served their own interests.[60]

It had occurred during the summer of 1291 that Rudolf of Habsburg had Rome notified that he had his Hungarian fief handed over to his son Albert.[61] The papal curia, in turn, had instructed its envoy that, were he to meet with the German king, or his son in person, he must remind them not to attack the privileges the Church held in Hungary.[62] In another papal bull the curia wanted that in that late 1270's, Ladislas IV had certain promises made during the visit of the bishop of Fermo, papal legate to Hungary, promises the king had not kept; therefore, the bishop of Aesi will have to

inform all whom it concerned that none of them take any action that would endanger church interests in Hungary.[63] This bull must have been issued after the coronation of Andrew III, and after the diet of Óbuda, because its tone and contents refer to the supporters of the King, without mentioning himb y name.[64]

The papal writs here cited support the claim of the papal curia to Hungary, but fail to define clearly the nature of that claim, because the Holy See wished to reserve its right to pass final judgment on the rivalry of the three candidates seeking the Hungarian throne. The German pretender Rome disliked, nor did it take him seriously. Andrew III's secret return to Hungary and his coronation suprised and embarassed the curia on the grounds that it regarded as valid the request of Queen Maria, the sister of the assassinated Ladislas IV, for the Hungarian throne, a claim she had resigned in favor of her grandson, Charles Robert.[65]

For Rome, it was imperative to maintain good relations with the new dynasty at Naples and, for that reason, it would not accept the claim of Andrew III (= "of Venice", that is, of the House of Árpád) as the lawful monarch of Hungary, even though his father, Prince Stephen (*ob.* 1271, the half brother of Béla IV, 1235—70), was the posthumously born son of Andrew II (1205—35) and his third queen, Beatrice d'Este.[66] Nor were the diplomatic moves of the Holy See aided by the second marriage of Andrew III himself, who upon the death of his Polish queen, Fenana,[67] married Agnes, daughter of Albert of Austria, by then German emperor.[68]

It is in the background of Andrew III's marriage to Agnes that one ought to realize that in June, 1291, the king invaded Austria. Because he wished to shorten the siege of Vienna, Duke Albert, in the Treaty of Hainburg, July, 1291, renounced his claim to the Hungarian crown, and returned all Hungarian territory he had previously taken; he only asked that the Hungarian demolish fortifications that had been erected along the border.[69] But the treaty irritated the family of Henry of Kőszeg (former staunch supporters of Andrew III), who now turned to the support of Maria, the sister of the assassinated Ladislas IV, by handing a crown and standard to Charles Martel, son of Maria; Charles Martel, in turn, married Constance, daughter of Rudolf of Habsburg. Out of this marriage Charles Robert was born,[70] the candidate Boniface VIII so much wished to ascend the Hungarian throne. The papal envoy to Hungary had, therefore, cautiously to support the candidacy of Charles Robert — against the actual kingship of the lawful monarch.[71]

The pope's legate faced a difficult task. Andrew III he could not recognize as the lawful Hungarian king, nor could he take public action against him. What he had to do was to assure that the Holy See hand down an acceptable decision concerning the claim of Andrew III to his throne.[72] Of course, the monarch's loyal supporters, as, for example, members of the

hierarchy, would not agree to such an agreement. By birth, and through his lawful election, Andrew III was the legitimate Hungarian monarch, who needed no papal confirmation.[73] The bishops now threatened to excommunicate anyone who dared not to take an oath of loyalty to the king, or who treacherously expected papal intervention in the problem of succession.[74] At the same time, however, members of the hierarchy were anxious to retain their freedom of political activity, and paid their respects to the papal legate who, upon the death of Nicholas IV, had returned to Rome.[75]

After the resignation of the hermit pope, Celestine V[76] — he remained under the political influcence of the Anjou family of Naples, but did not intervene in Hungarian politics[77] — Boniface VIII became pope; during the first official dinner of Boniface VIII it was the husband of Maria, Charles II of Naples, and her son, Charles Martel (reported in the record as the king of Naples and of Hungary), who had waited at his table.[78] Charles Robert was Charles Martel's son.[79]

And yet, the new pontiff did not aid the new dynasty of Naples in inheriting the Hungarian throne. As a matter of fact, he called upon the counts of Németújvár — who had, in the recent past, faithfully carried out papal policy in Hungary — to return all ecclesiastical lands they had gained possession of, and authorized the archbishop of Esztergom to handle the legal aspects of their case.[80] Even the circumstantial evidence that the curia in the spring of 1297 had the court chaplain of Maria named as the new archbishop of Spaleto;[81] or, in 1298, the curia had a bishopric established at Sebenico because Maria had requested it, make it only clear that Rome had shown interest in the political plans and activities of the court of Naples toward Hungary.[82]

The death of Archbishop Ladomer of Esztergom brought forth changes in papal policy. The cathedral chapter at Esztergom chose, as archbishop Gregory Bodoli, archpriest of Fehérvár, the king's sub-chancellor; in his letter of February 13, 1298, Andrew III acknowledged the outcome of the election.[83] The sub-chancellor archbishop elect unexpectedly changed his political alliance, however, by turning to the Anjous of Naples; now, Andrew III had no other choice, but to withdraw his recognition from Gregory and declare the see of Esztergom vacant.[84]

Simultaneously, the Esztergom cathedral chapter had the case appealed to Rome to request that the pope do not confirm Gregory in his new status.[85] But, under the influence of the court of Naples Pope Boniface VIII recognized Gregory as archbishop in that he had named him procurator of the archdiocese, though, by delaying the inquiry, he left the case unsolved.[86] Nor did the pontiff notify the Hungarian court, or inform Charles II of Naples of his decision. He had turned instead directly to the people of Hungary.

Following heavenly inspiration, he wrote to them, the people had accepted the faith of Christ, and brought forth outstanding men and women of religious-spiritual and secular interests. Their royal family has numerous saintly offsprings, a few of whom the Holy See had only recently elevated to the sainthood. A country that had many learned clergymen, war heroes, and a population loyal to the faith of Christ and to the cause of the Church, may stand as a shining example in front of its neighbors.[87]

The once mighty realm with a large number of inhabitants had been reduced to a small flock of people, its towns and villages destroyed; it is now surrounded by pagans and schismatics, who disturb the population with their assidous attacks. It is, therefore, important, that someone worthy of public trust remain there, who provided the curia with reliable and detailed information about local conditions, and who enforced strong public measures, if needed. Archbishop Gregory was such a person, whom the curia now appointed procurator with special authority, so that he, with aid from the Dominician friars, take action against heretics and pagans, organize the inquisition, hand down punishment for those who dared to disturb public peace, and who will meet with members of the country's hierarchy and its people.[88]

The pontiff carefully said nothing about the contest for the crown, for the reason, perhaps, that by authorizing Archbishop Gregory to take action against anyone disturbing the peace, or challenging the influence of the curia, he could easily turn the tide of public opinion in favor of the Anjou party.[89]

The diet: *congregatio generalis*[90] of early May, 1299, was not attended by Archbishop Gregory,[91] though he, through his envoy, took a firm public stand against the king saying that the royal court had kept disturbing the peace and well being of the church at Esztergom.[92] Simultaneously, in his capacity as papal legate, Gregory had a bishops' conference summoned for the see of Veszprém; however members of the Hungarian hierarchy had reacted in a less than friendly manner toward the invitation. They let the Archbishop know that since they had not seen the papal writ authorizing his privileges as papal legate, they did not recognize him in that capacity, and refused to attend the convention in Veszprém. The bishops stress their loyalty to Rome, and request that the archbishop entrusted by the Holy See with authority and dignity in their country, present his written commission to them, and — attend the diet.[93]

In view of the fact that the archbishop did not participate, but had threatened with excommunication everyone who dared to oppose him, King Andrew III, for the first time during his reign, sought direct communication with the papal curia. He and members of the assembled diet had appealed to Rome placing themselves, and their country, under the special protection of Holy See.[94]

It is not known whether the king's appeal had ever arrived in Rome, or had the pope ever replied to it.[95] But it is evident that the diet had legislated various articles in favor of churchmen and members of the lesser nobility, and it did strengthen royal authority.[96] To cite but several examples: members of the lesser nobility could not be forced, henceforth, to enter, against their own free will, the services of a high nobleman;[97] the annual exchange of the currency had to be carried out, henceforth, by the regional reeve in the presence of four lesser nobles [of the region];[98] ecclesiastical property must not be confiscated: inappropriately obtained landholdings had to be returned to the Church, with payment of interest.[99] They regarded King Andrew III as the natural lord of the kingdom.[100] Royal and queenly domain and chattel unlawfully given away, or taken from the ruler, the king had to recover by use of force.[101]

The diet further chose eight high churchmen and eight members of the service nobility to be with the monarch constantly and observe him, together with the high nobles, in the King's Council. The elected ones served three month terms each year. Without their consent land, or office, could not be granted by the king.[102] Fortifications erected without the permit of the King's Council had to be razed, and tariffs established at the expense of toll revenues due to the king and queen must be abandoned.[103]

Archbishop Gregory did not carry out his threat of excommunication, but attempted to aid Charles Robert in gaining access to the throne. In the spring of 1300, the archbishop dispatched "in the name of the Hungarian high clergy and nobility", a delegation of Dalmatian friars to the Anjou court of Naples with the request that they send Charles Robert to Hungary.[104] The court of Naples now turned to the papal curia for advice and support, but the envoys of Andrew III active in Rome were able to block the plan. In other words, when in August, 1300, Charles Robert had landed at Spaleto with the purpose of reaching Hungary to receive the Hungarian crown, King Andrew III, though not overly concerned about the ambitions of Charles,[105] had staged a diplomatic counteroffensive.[106]

Andrew III would not permit the pretender to enter the realm with the pope's approval, in company of the papal legate. So he had an envoy dispatched to Rome in the person of Peter Bonzano of Trevisor to make certain that the curia would not support Charles Robert. As it is evident from the letters of Bonzano, his mission did not remain fruitless. Pope Boniface VIII assumed a neutral position in the affair and would not support the pretender. "Quod nepos regis Caruli contra consilium et voluntatem domini papae et cardinalium amicorum suorum missus fuit per dominum regem [i.e., Charles Martel] in partem illas, et quod dominus papa (ei non dedit) aliquod auxilium." Indeed, were Andrew III to capture the 'boy', ("quod si haberitis puerum in manibus vestris"), he had been asked to hand him over to the pope ("quod mitteritis eum ad dominum papam").[107]

It is evident from the report of Bonzano that he had another commission also: he had to ascertain that the curia void the appointment of Archbishop Gregory to his archiepiscopal see of Esztergom, and elevate Bishop Antal of Csanád, one of the king's loyal supporters, to that position. It is to be concluded from Bonzano's writ, dated from Venice, September 18, 1300, and addressed to Michael Marosini;[108] and, from his letter, dated October 25, 1300, and sent directly to the king, Andrew III,[109] that, he wrote with some misgiving — he had hoped that negotiations between the pontiff and the bishop [= Antal of Csanád] will be successful. "Sed spero, quod cito a domino papa negocium vestrum et domini episcopi feliciter expedietur."[110]

It is clear from a third writ, dated early November, 1300, however, that the negotations were broken off; ". . .et quod si eius negocium non possit expediri"[111] — that is, the papal curia did non divest Archbishop Gregory of his see, nor of his status.[112]

Rome had to have reasons to be careful. The Hungarian diets of 1299 at Fehérvár and at Buda in 1300, had initiated reforms against Anjou claims.[113] South of the Drave river the supporters of Andrew III had been able to defeat and slow down the advance of the Anjou party entering the realm, while in the valley of the Vág river Matthew Csák, another Anjou sympathizer, had been defeated by the king's men.[114] And, the monarch had taken away from Gregory the archiepiscopal see of Esztergom.[115]

It was only after the death of Andrew III on January 14, 1301,[116] that the papal court found it advisable to intervene in Hungarian politics[117] and to support openly the candidacy of Charles Robert to the throne of the now defunct Árpád dynasty.[118]

Notes

1 In the manuscript of the *Chronicon pictum*, fol. 65'a, there is a "P" initial that depicts the return of Prince Andrew; in front of rocky background he is riding a light brown horse, and is wearing a crown-shaped hat; he is being accompanied by two men dressed in red, with monkish cowls on their heads, one riding a dark brown, the other a dirty grey horse. Above the initial there is an inscription in red ink: "Dux Andreas de veneciis in Hungariam inducitur." The sentence may serve as caption to the picture, or as heading for the paragraph that begins with the letter "P". Cf. D. Dercsényi (ed.), *Chronicon pictum: Képes Krónika*, 2 vols. (Budapest, 1963), I, 130, fol. 65'; and the review by Gy. Rónay, *Vigilia*, 30 (1965), 44ff. The critical edition of the text in E. Szentpétery (ed.) *Scriptores rerum Hungaricarum*, 2 vols. (Budapest, 1937—38), cited hereafter as *SSH*, I, 475,5—6, and I, 476,16—17.
The background of events has an identical discussion in cc. 109 and 110 of the Thúróczy Chronicle, — cf. E. Galántai — J. Kristó (eds.), *Johannes de Thurocz Chronica Hungarorum* (Budapest, 1985), 140ff.; see further, J. Pintér: *Magyar irodalomtörténet* (A synthesis of Hungarian literature), 8 vols. (Budapest, 1930—41), I, 444f.; E.

Mályusz, "A Képes Krónika kiadásai (Editions of the Illuminated Chronicle)", in J. Horváth — Gy. Székely (eds), *Középkori kútfőink kritikus kérdései* (Critical problems concerning medieval Hungarian historical sources) (Budapest, 1974), 167ff.; and, my review of this volume in *Austrian History Yearbook*, 12—13 (1976—77), 494ff.

2 *SSH*, I, 476,17—19; compare with I. Nagy *et al* (eds), *Hazai okmánytár* (Domestic historical sources), 8vols. (Győr—Budapest, 1865—91), cited hereafter as *HO*, VIII, 571; and, G. Fejér(ed.), *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, 44 vols. (Budae, 1829—44), cited hereafter as *CD*, VII-5, 546, 547.

3 *SSH*, I, 473f. (c. 184); the Várad Chronicle records the assassination of Ladislas IV without a definite date: "est interfectus circa XII annum regni sui;" *ibid.*, I, 213,20—23, and compare with the remark of P. *Ransanus Epithoma rerum Hungararum*, ed. P. Kulcsár (Budapest, 1977), 132, ind. XVII: "a Comanis, quibus maxime fidebat, ob morum asperitatem necatus est." I reviewed this volume in *Austrian History Yearbook*, 17-18 (1981—72), 361f.

4 *SSH*, I, 476.; the chronicler fixed the date of the murder a little before the feast of St. Margaret, "proxima ante festum, "*ibid.*, I, 473f., and placed the coronation of Andrew III 18 days leter, *ibid.*, I. 475,4—5, — though in one text variation one may read 13, — *ibid.*, I. 475,31; see further the characterization of *Continuatio Vindobonensis*, in G. H. Pertz (ed.), *Monumenta Germaniae historica, Scriptores*, 30 vols. (Hannover, 1854 etc.), cited hereafter as *MGHSS*, IX, 716,19—22; or, with the remark of the brief Worms *Annales*, *ibid.*, XVII, 78,37—38.

5 *SSH*, I, 477,4—13, though, in one MS at least, the expression "barones regni" was left out, *ibid.*, I, 476,22. Also, *Chronicon Posoniense*, c. 76, *ibid.*, II, 46,15—20; on "son of Pócs", cf. *HO*, IV, 65; G. Wenczel (ed), *Árpádkori új okmánytár* (New collection of historical sources of the Árpád age), 12 vols. (Pest, 1860—73), cited hereafter as *ÁUO*, IX, 107.

6 *SSH*, I, 477f.; the family pedigree of Charles, *ibid.*, I, 478,3—13, In the Chronicle MS, fol. 66b, in the "Q" initial, there is a drawing depicting the arrival of Charles Robert in Hungary, — see Dercsényi, I, 131. The family descent of Robert Charles is also mentioned in the papal writ of May 31, 1303; cf. A. Theiner (ed) *Vetera monumenta historiam Hungariae sacram illustrantia*, 2 vols. (Rome, 1859—60), cited hereafter as *VMH*, I, 397ff., esp. 398 (n. 635); and *Chronicon Posoniense*, c. 77, *SSH*, II, 46f.

7 *Ibid.*, I, 478,14—22.

8 *Ibid.*, I, 478,22; *VMH*, I, 373.

9 See the remarks of S. Domanovszky, in *SSH*, I, 227ff., and of J. Horváth, *Latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái* (Stylistic questions concerning the Latin language literature of the Árpád age) (Budapest, 1954), 258, who in analyzing the style of the Minorite mentioned rythmic prose that came into use through the teaching and usage of the "ars dictandi"; *ibid.*, 260ff.; compare with H. Bresslau, *Handbuch der Urkundenlehre*, 2 vols., 2nd ed. (Berlin, 1912—31), II, 370; see further, B. Hóman, *A Szent László-kori Gesta Hungarorum és XII—XIII. századi leszármazói* (The late eleventh century Hungarian 'gesta' and its continuators in the twelfth and thirteenth centuries) (Budapest, 1925), 63ff.; E. Mályusz, *A Thuróczi Krónika kora és forrásai* (Age and sources of the Thuróczy Chronicle) (Budapest, 1967), 79ff.; and, compare with E. Mályusz — J. Kristó (eds.), *Johannes de Thurócz Chronica Hungarorum*, vol. II: *Commentarii* (. . .) *usque ad annum 1301* (Budapest, 1988), 512, *ad* c. 109: "Caput provincialis Franciscanus saeculi XIV conscripsit", who had contemporary information incorporated into his narrative; there is a similar remark *ad* c. 110 (*ibid.*, II, 518).

10 Cf. St. L. Endlicher (ed), *Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana*, 2 vols. (Sangalli, 1849; one vol. repr. Leipzig, 1931), cited hereafter as *RHM*,II, 615, and in a writ dated 1290, — *ÁUO*, V, lf. On the Hungarian kings' coronation, see the letters of Pope Innocent III, dated Apr. 24, 1204, and May 15, 1209, in A. Potthast (ed), *Regesta pontificum Romanorum*, 2 vols. (Berlin, 1875), n. 2196 and n. 3725; for text, see J. P. Migne (ed.), *Patrologiae cursus completus, series latina*, 221 vols. (Paris, 1844—55), cited hereafter as *MPL*, 215, 340, and 216, 50. Z. J. Kosztolnyik. *From Coloman the Learned to Béla III (1095—1196): Hungarian Domestic Policy and its Impact Upon Foreign Affairs* (New York, 1987), 279, and 289, n. 124; idem, "The Church and Béla III of Hungary: Archbishop Lukács of Esztergom", *Church History*, 49 (1980), 375ff.

10a *SSH*, I, 213f., that is, 213W,35—214W,35—214W10; and, 213Z,18-214Z,10. It is further curious that, e. g., the Várad Chronicle, *SSH*, I, 213f., that is, 213W,35 — 214W,10, barely mentioned the reign of Andrew III, while the Zagreb Chronicle, *ibid.*, I, 213Z,18—214Z,10, made no record of it all; on these chronicles, see Macartney, 109f., and 110f.

11 Potthast, n. 25081; *VMH*, n. 621; *CD*, VI-2, 316f., and VIII-1,63. compare to Potthast, n. 25084; *VMH*, n. 623; F. Palacky, *Literarische Reise nach Italien im Jahre 1837 zur Aufsuchung von Quellen der böhmischen und mährischen Geschichte* (Prague, 1838), n. 409; idem, *Geschichte von Böhmen*, II-1 (Prague, 1866), 350ff.

12 *SSH*, I,480,15-21; on the claim of Vencel to the throne, see *ibid.*, I, 480,10—14.

13 "Sedes namque tunc archiepiscopatus Strigoniensis vacabat"; *ibid.*, I, 480,21—22, and note 6; and, Potthast, n. 25080; *VMH*, n. 622; *CD*, VI-2, 313ff.; Palacky, *Reise*, n. 409.

14 *VMH*, I, 388.

15 Potthast, n. 25081; *VMH*, n. 621; Palacky, *Reise*, n. 408; and, compare with Potthast, n. 25088; *VMH*, n. 627; Palacky, *Geschichte*, II-2, 353.

16 On this, see the papal letters under Potthast, nn. 25088 and 25090; text in *VMH*, nn. 627 *and* 625, respectively.

17 See *VMH*, I, 399,2—6; papal instructions for the legate, Potthast, n. 25080. Compare with the opinion expressed by Arnold of Villanova, *De tempore adventus Christi*, in H. Finke (ed), *Aus den Tagen Bonifatius VIII* (Münster, 1902), "Quellen", 157, and note 21, who wrote that the pontiff was Christ himself; and, with the writ, "Apostolica sedes", dated May 1300, of Boniface VIII, - Potthast, n. 24953; text in a. Theiner (ed), *Codex diplomaticus domini temporalis s. sedis*, vol. I: 756—1334 (Rome, 1861), 371, n. 574; or, the papal bull "Unam sanctam" of Nov. 18, 1302, Potthast, n. 25189; text in Ae. Friedberg (ed), *Corpus Iuris Canonici*, 2 vols. (Leipzig, 1879; repr. Graz, 1959), II, 1245ff. A. Dempf, *Sacrum imperium*, 4th ed. (Munich-Vienna, 1973), 445ff. One ought to note that Quidort, alias John of Paris, *De potestate regia et papali*, in M. Goldast (ed), *Monarchia s. Romanii Imperii*, vol. II (Frankfurt, 1614), 108ff., had also emphasized that the Roman See held authority only in religious-ecclesiastical matters! By contrast, G. Tellenbach, *Church, State and Christian Society*, tr. R. F. Bennett (Oxford, 1959), 137ff.; C. H. McIlwain, *The Growth of Political Thought in the West* (New York, 1932), 265.

18 On July 30, 1290; cf. Potthast, n. 23342; *VMH*, n. 586.

19 See the pope's letter to his legate, Benevenutus, instructing him to report on conditions prevalent there — Potthast, n. 23384; *VMH*, n. 588.

20 Potthast, n. 23543; *VMH*, n. 598.

21 Potthast, n. 23544; *VMH*, n. 599; St. Katona, *Historia critica regum Hungariae*, 7 vols. (Pest-Buda, 1779—81), VI, 1052.

22 The new legate, John Ugoccione, bishop of Aesi, received similar instructions; cf. Potthast, n. 23510; *VMH*, n. 593; *CD*, VI-1, 84; Katona, VI, 1050.
23 This is evident from a letter sent earlier to Rudolf; cf. Potthast, n. 23386; *VMH*, n. 689.
24 Potthast, n. 23385; *VMH*, n. 588.
25 Potthast, n. 24791; *VMH*, n. 618; *CD*, VI-2, 225.
26 *Supra*, note 20.
27 Compare with the assertions made by St. Bernard of Clairveaux, *De consideratione*, IV:3, 6—7, in J. Leclercq — H. Rochair (eds), *S. Bernardi opera*, vol. III (Rome, 1963), 453ff.; Dempf, 221f., and 326f.; idem, *Ethik des Mittelalters* (Munich—Vienna, 1971, a repr. of *Handbuch der Philosophie*, Abt. III-C, Munich-Berlin, 1931), 70ff. For a firm outline, see Pope Innocent III's "per venerabilem", issued in 1202; cf. Friedberg, II, 714ff.; McIlwain, 231f.; B. Tierney, "Tria quippe distinguit iudicia, . . . a Note on Innocent III's Decretal "Per venerabilem", *Speculum*, 37 (1962), 48ff.
28 See J. Larner, *Italy in the Age of Dante and Petrarch* (London, 1980), 43ff., esp. 46ff., for background; P. Partner, *The Lands of St. Peter* (Berkeley—Los Angeles, 1972), 268ff., esp. 286ff.; F. Gregorovius, *History of the City of Rome in the Middle Ages*, tr. A. Hamilton, vol. V-2, rev. ed. (London, 1906), 411ff., esp. 455ff.; B. Croce, *Storia del Regno di Napoli*, 3rd ed. (Bari, 1953), passim.
29 E. H. Kantorowicz, *The King's Two Bodies: A Study in Medieval Political Theology* (Princeton, 1957), 355, n. 144.
30 *RA*, n. 224; *CD*, III-1, 31; the feast of St. Adalbert fell on April 23, — according to the late twelfth century Pray codex (a sacramentary); in a thirteenth century missal in use in Hungary, it was listed on April 24; cf. Polycarp Radó, *Libri manu scripti bibliothecarum Hungariae* (Budapest, 1947), 37 and 60.
31 Potthast, n. 3712; *MPL*, 216, 39f.; *CD*, III-1, 90f.
32 Cf. Friedberg, II, 373, — following Ae. L. Richter, *Corpus Iuris Canonici*, 2 vols. (Leipzig, 1839), II, 359; Potthast, n. 6318; *CD*, III-1, 294.
33 ". . .et in sua coronatione iuravit etiam, iura regni sui et honorem coronae illibata servare";*ibid.* Gy. Bónis, "Decretalis Intellecto", Történeti Szemle, 17 (1974), 24ff.
34 Marczali, *Enchiridion*, 139a, c. 16
35 *Ibid.*, 139b, c. 26; Z. J. Kosztolnyik, "Triumphs of ecclesiastical politics in the 1231 *Decretum* of Andrew II of Hungary", in J. R. Sommerfeldt (ed), *Memorial Volume in Honor of Professor L. J. Lekai on his 75th birthday* (Washington, D. C., in press).
36 Potthast, n. 7443; *VMH*, n. 126; *CD*, III-2, 47; G. D. Deutsch — F. Firnhaber (eds), *Urkunden zur Geschichte Siebenbürgens: Fontes rerum Austricarum*, Abt. II: *Diplomataria*, vol. XV (Vienna, 1857), n. 33. — addressed to Béla Junior King, asking him to retake goods his father had unlawfully given away; Béla will comply, cf. I. Rákos, "IV. Béla birtokrestaurációs politikája (The restauration policy of Béla IV)", *Acta historica Szegediensis*, 47 (1974), 3ff.
37 Potthast, n. 9080; *VMH*, n. 188; *CD* III-2, 335; H. Hoffmann, "Die Unveräusserlichkeit der Kronrechte im Mittelalter", *Deutsches Archiv*, 20 (1964), 390ff.
38 See papal writ of Aug. 23, 1225, Potthast, n. 7466; *VMH*, n. 127; *CD*, III-2, 48f., addressed to Archbishop Ugrin (not mentioned by name) concerning the restoration of grants to "Saracenes" unlawfully given, with reference to the "Toletano concilio."
39 Cf. J. Loserth, *Geschichte des späten Mittelalters*, part. II of G. von Below — F. Meinecke, *Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte* (Munich — Berlin, 1903), 140ff.

40 See the letter of the abbot of Montecassino to the Hungarian court, dated about mid-September, 1269, in G. Wenczel (ed), *Anjoukori diplomáciai emlékek* (Documents of the diplomacy of the Angevin age [in Hungary], 3 vols. (Budapest, 1874—76), I, 21ff.

41 *SSH*, I, 478,3-10. Larner, 46ff.

42 See Potthast, n. 23384; *VMH*, n. 588, and compare with the papal writ issued two days later instructing Benevenutus to look after the interests of Queen Elizabeth, the widow of Ladislas IV; cf. Potthast, n. 23385; *VMH*, n. 588.

43 Potthast, n. 23384, and the papal writ addressed to the Hungarian hierarchy, *ibid.*, n. 23385; *VMH*, n. 588, printed as attachment to the previous text — *ibid.*, I, 367.

44 *Ibid.*, I. 366f.

45 This is evident from the letters to Rudolf — Potthast, nn. 23543 and 23544, with text in *VMH*, nn. 598 and 599; the pope did not trust Rudolf; cf. C. J. v. Hefele. *Conziliengeschichte*, 2nd ed., 6 vols. (vols. 5 and 6 reworked by A. Knöpfler), (Freiburg, 1873—90), VI, 212 and 213.

46 The curia had instructed the recently appointed legate to Hungary on how to approach and deal with German demand in the realm, esp. ecclesiastical interests in the country. Cf. Potthast, n. 23547; *CD*, VI-1, 96, and Katona, VI,1052. Text also in *VMH*, n. 600.

47 *SSH*, I, 477,5. ". . .so was her Andre der bederbe des kunichriches naehster erbe. . ."; cf. Ottokar v. Steier (v. Horneck), *Österreichische Reimchronik*, ed. J. Seemüller, *MGH Scriptorum qui vernacula lingua usi sunt*, vol. V, 1—2. (Hannover, 1890—03), lines 39972—39973; see the review by J. Loserth, in *Historische Zeitschrift*, 74 (1895), 282ff.; and W. Heinemeyer, "Ottokar von Steier und die höfische Kultur", *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur*, 73 (1936), 201ff.; H. de Boor, *Die deutsche Literatur im späten Mittelalter, 1250—1350*, 3rd ed. (Munich, 1967), 195ff., for comments; A. Lhotsky, *Quellenkunde zur Geschichte Österreichs* (Graz-Cologne, 1963), 288f.

48 See *Reimchronik*, lines 40125—40205, and 40288—40391, *ed. cit.*; *Continuatio Vindobonensis, MGHSS*, IX, 716,19-22; *Annales breves Wormatienses*, *ibid.*, XVII, 78,37-38; *Continuatio Floriaensis*, *ibid.*, IX, 749,27-29.

49 *Reimchronik*, lines 40988—40990; on the coronation, lines 40946—41213, and the observations of A. Huber on the value of the report, "Studien über die Geschichte Ungarns in Zeitalter der Árpáden", *Archiv für österreichische Geschichte*, 65 (1883-84), 153ff., esp. 218ff. The Vilhelmites were mentioned also by F. Knauz (ed), *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis*, 2 vols. (Strigonii, 1873-74), II,184.

50 *SSH*, I, 476f.; the Várad Chronicle, c. 20, *ibid.*, I, 213f.; *Reimchronik*, lines 41214-41291, and Seemüller, appendix, XCVI and XCVII; on the coronation of the queen, lines 41240—41. Queen Fenana spoke of Archbishop Ladomer, — cf. Knauz, II, 308; *CD*, VI-1, 90, — the text implies a future tense: Andrew III, as the husband-to-be of Fenana! In a writ dated 1290, Fenana appears as Queen, — cf. *HO*, VIII, 289, or VI, 359, to the effect that Theodore, archpriest of Fehérvár, had Fenana accompanied from Poland to the Hungarian court; cf. *ÁUO*, X, 36f., with a curious date: "a. d. MCCnonagesimo (in parenthesis:) primo." The Reimchronik mentioned the arrival of Fenana, lines 41080—41150. The introductory paragraph of the decrees of the 1298 *Congregatio generalis* held at Rákos referred to the oath taken by the King. Cf. *RHM*, II, 630f.

51 So the Styrian chronicler recorded, who under seven headings had summarized the coronation oath taken by Andrew III; cf. *Reimchronik*, lines 42263-41292, and compare with the oath taken by Charles I in 1310; H. Marczali (ed), *Enchiridion fontium historiae Hungarorum* (Budapest, 1901), 204, and 205ff.; Kantorowicz, 33, note 144.

52 ". . .quod cum dominus Andreas Dei gratia rex Hungariae, conscriptis libertatibus nobilium regni Hungariae (. . .) eiusdem nobilibus privilegium concessit"; cf. Marczali, *Enchiridion*, 186; in *RHM*, II, 630ff., this section is missing.

53 In a document dated Sept. 1, 1290, Knauz, II, 267, and in a royal writ of Sept. 9, 1290, *ÁUO*, V. 1f.: "(. . .) in congregatione generali supra Veterem Budam celebrata".

54 Archpriest Theodore of Fehérvár, the royal sub-chancellor — Marchali, *Enchiridion*, 191; *RHM*, II, 621. It was the archpriest of Fehérvár who held the office of sub-chancellor, cf. Kosztolnyik, *op. cit.*, 250, and 263, nn. 225 and 226.

55 *RHM*, II, 6; 7. art. IX; Marczali, *Enchiridion*, 188.

56 *Ibid.*; *RHM*, II, 617f., art. XIV.

57 *Ibid.*, art. XV and XIX.

58 *Ibid.*, art. XXV and XVI, and XXVII.

59 Thus, to cite but a few, art. II, III, VII (quite important), VIII and XX; *ibid.*

60 *Ibid.*, art. V, X-XI, IX, XXV, XXVII, XVIII.

61 It is evident from the letter of Pope Nicholas IV, Dec. 28, 1290, Potthast, n. 23510; *VMH*, n. 593; Hefele, VI, 212 and 213; of Nicholas IV, see H. Kühner, *Neues Papstlexikon*, Fischer Bücherei (Frankfurt—Hamburg, 1965), 78.

62 Potthast, n. 23547; VMH, n. 600; *CD*, VI-1, 96; Katona, VI,1052.

63 *Ibid.*, VI, 1040, and compare with Potthast, n. 23513: *VMH*, n. 594; *CD*, VI-1, 76.

64 In a strict sense, the letter is anti-Andrew III; cf. V. Fraknói, *Magyarország és a Szentszék* (Hungary and the Holy See), 3 vols. (Budapest, 1901—03), I, 100.

65 Potthast, n. 23515, *CD*, VI-1, 81; Katona, VI,1046.

66 Prince Andrew (= Andrew III) was the son of Stephen [ob. 1281], and Stephen's second wife, Thomasina Marosini, *SSH*, I, 475,14—21, and M. Werthner.,. *Az Árpádok családi története* (Family history of the Árpáds) (Nagybecskerek, 1892), 547; thus, he was the grandson of King Andrew II of Hungary (ob. 1235). Stephen was born posthumously, of Andrew II's third marriage - *SHH*, I, 476,45; Werthner, 550ff. The Chronicle mentioned Stephen's previous marriage, *SSH*, I, 476,8-10; also, Salimbenesis de Alamo *Chronicon, MGHSS*, XXXII, 167f., and 169; Werthner, 560f. According to a contemporary document, Tomasina was still alive in 1300 — *ÁUO*, X, 375. Andrew's aunt was the wife of James I of Aragon, whose daughter was Elizabeth of Portugal (Lusitaniae); cf. *Acta Sanctorum* Bollandiana, 60 vols. (Paris—Rome, 1864—76), cited hereafter as *ASS*, Iulii II, 173ff. St. Elizabeth of Hungary, Andrew's aunt, was born of Andrew II's first marriage — *SSH*, 466,16—18; G. Pray, *Vita s. Elisabethae viduae landgravianae Thuringiae* (Tyrnaviae, 1780), 33ff.; M. Püskely, *Árpádházi Szent Erzsébet* (St. Elizabeth of the House of Árpád) (Rome, 1981); Z. J. Kosztolnyik, "Saint Elizabeth of Hungary", *Great Lives from History, ancient and medieval* ser., ed. F. N. Magill (Pasadena, Calif., 1989), 655ff.; P. Manns, *Die Heiligen*, 3rd rev. ed. (Mainz, 1977), 400ff.; A. Ijjas, *Szentek élete* (Lives of the saints), 2 vols. (Budapest, 1974—76), II, 111ff. On the other hand, St. Margaret of Hungary was the daughter of King Béla IV of Hungary (1235—70) — *SSH*, I, 464, 1—13; *ASS*, Ian. III, 516 ff.

67 In connection with his first wife, Fenana, see *ÁUO*, X, 36ff.; Andrew III and Fenana, *HO*, IV, 77. Queen Fenana had issued a writ on Sept. 8, 1295, *ibid.*, VII, 242, though the date might be contradicted by the writ dated May 1, 1295, where Queen Agnes's name appears — *ÁUO*, X, 180ff. According to the Chronicle, Fenana died in 1296, *SSH*, I, 477,22—24. The child of Andrew III and Fenana was Blessed Elizabeth of the House of Árpád, who died a religious sister at Töss in 1338; cf. M. Püskely, *Árpádházi Boldog Erzsébet és a 14. századi misztika* (Blessed Elizabeth of Hungary and Dominican mysticism in the 14th century) (Rome, 1980), 49ff.; my review in *East European Quarterly*,

21 (1987), 135f.; *ASS*, Maii II, 123ff.; K. Gránicz, „Az utolsó Árpádházi királyleány emléke a tössi címerben (The memory of the last princess of the House of Árpád in the coat of arms of Töss)", *Vigilia*, 44 (1979), 319ff.; W. Migg, "Heinrich Seuse und Elisabeth Stagel", *Neue Zürcher Zeitung*, Jan. 22, 1966, 20.

68 *SSH*, I, 477,24—25; *MGHSS*, IX, 750,24—25, and XVII, 718,19—21. Andrew III went to Vienna in early April, 1296, cf. *HO*, II, 25; the letter of Agnes, in which she spoke of her father as king of the Romans, may be dated in the late 1290's; cf. *HO*, VI, 353. The marital infidelity of Andrew III, — *MGHSS*, XVII, 78,37—38, — was referred to in the *Reimchronik*, lines 74456—74514.

69 *SSH*, I, 477,3—4; Pozsony Chronicle, *ibid.*, II, 46,14—15; *Continuatio Vindobonensis*, *MGHSS*, IX, 716,29—45, *and* 717,34—36 (anno 1293!) also, *Annales Mellicenses, ibid.*, IX, 510,37—40; *Cont. Floracenses*, IX, 749,29—39. The king's letter of Jan. 18, 1294, and his letter of (land-)donations for his faithful *iobagiones* refer to this campaign — *ÁOU*, X, 135f., and X, 271ff., respectively. The donation made to Archbishop Ladomer, in Knauz, II, 278, 279, and 283. Before the campaign, a Hungarian envoy had visited Vienna — *Ho*, VIII, 295; also, G. Wenczel (ed), *Anjoukori diplomáciai emlékek* (Documents of Anjou diplomacy), 3 vols. (Budapest, 1874—76), I, 77. The Treaty of Hainburg in *Cont. Floracenses, MGHSS*, IX, 749,36—39; *Cont. Vindobonensis, ibid.*, IX, 716,45—717,7; *Cont. Zwettlensis III, ibid.*, IX, 658,14—15; *Annales Melicenses, ibid.*, IX, 510,39—40.

70 On his family descent, *SSH*, I, 478,3—131; indirectly, the Várad Chronicle, *ibid.*, I, 214,11—19; H. Kretschmayr, *Geschichte von Venedig*, vol. I (Gotha, 1905), 71f., and 571.

71 The nobles who did not sympathize with King Andrew made the request to Rome, *SSH*, I, 477,4—13, — "quomodo in preiudicium regis Andree Karolus puer per papam in Hungariam mittitur pro rege"; *ibid.*, I, 477,26—27. For a brief duration, the "opposition" had even captured the monarch, cf. *Annales Mellicenses, MGHSS*, IX, 510,42.

72 Cf. Potthast, n. 24791; *VMH*, n. 618; *CD*, VI-2, 225.

73 *SSH*, I, 475,7—8; the chronicler's reasoning comprises the entire c. 186, *ibid.*, I, 475f.; Thuróczy *Chronicon*, c. 109, and seems to follow the arguments of St. Thomas that the law is the rule and measure of acts, whereby man is induced to act, or is restrained from acting. Cf. P. Caramello (ed), *S. Thomas Acquinatis Summa theologiae*, 4 vols. (Turin—Rome, 1950), II, IaIIae, q. 90, c. 1.

74 Once again, see the letter of the pontiff of March 12, 1299, as cited *supra*, n. 64; Count Ivan appealed to the pope. See further G. D. Deutsch — F.Firnhaber (eds), *Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens*, in *Fontes rerum Austricarum*, Abt. 2: *Diplomataria*, XV (Vienna, 1857), 179.

75 *SSH*, I, 478,14—22; death of the pontiff noted in the *Annales Jacobi Aurie, MGHSS*, XVIII, 340,25—28; Potthast, II, 1214; his policy was discussed by Hefele, VI, 269.

76 Fiedberg, II, 971f. P. Herde: *Cölestin V, 1294, der Engelpapst*, vol. 16 of *Päpste und Papsttum* ser., ed. G. Denzler (Stuttgart, 1981), 94ff., and 138ff.; also, *Vita et obitus b. Petri Conf. Celestini papae V, II:17,* ibid., 264ff., and, *Vita in volgare des S. Tiraboschi*, c. 34: *de renuntiatione*, ibid., 325f. See further P. J. Olivi, "De renunciatione papae Coelestini V", ed. P. Livarius, *Archivum Franciscanum historicum*, 11 (1918), 309ff.; F. Baethgen, "Zur Geschichte des Hauses Gaetani", *Historische Zeitschrift*, 138 (1928), 47ff.; I. Takács, "Fra Jacopone da Todi 'egyházpolitikája' (The 'ecclesiastical policy' of Fra Jacopone de Todi)", *Katholikus Szemle*, 45 (1931), 181ff.; J. R. Eastman, "Giles of Rome and Celestine V: the Franciscan Revolution and the Theology of Abdi-

cation", *Catholic Historical Review*, 76 (1990), 195ff.; Kühner, 78f. H. Bertram, "Die Abdankung Papst Cölestins V (1294) und die Kanonisten", *Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte*, kan. Abt., 56 (1970), 1ff., esp. 35ff., and 47ff.; Hefele, VI, 272.

77 Gregorovius, V, 522; J. Haller, *Das Papsttum: Idee und Wirklichkeit*, rev. ed., 5 vols. (Stuttgart, 1952—59), V, 93; Fraknói, I, 102.

78 Gregorovius, V, 532; Haller, V, 132f.; F. X. Seppelt, *Geschichte der Päpste*, 5 vols. (Munich,1949—57), IV, 24ff., on the Year of Jubilee, 1300; also, Gregorovius, V, 557ff.; and Hefele, VI, 284.

79 *SSH*, I, 478,11—14, and I, 214, 18—19; *ÁUO*, X, 189ff.; *VMH*, I, 398.

80 *CD*, VI-2, 62 (anno 1298); *ÁUO*, X, 273f.

81 *Ibid.*, X, 269, 307f., and 306f.

82 *Ibid.*, V. 189ff.; compare to Potthast, n. 24672; *VMH*, n. 615; *CD*, VI-2, 154ff.

83 Knauz, II, 433ff.

84 Fraknói, I, 103.

85 On this, see the papal writ, in Potthast, n. 24773; *VMH*, n. 616.

86 *Ibid.*, n. 615.

87 *Ibid.*, n. 616.

88 *Ibid.*

89 *Ibid.*

90 This diet (*congregatio generalis*) took place because of art. 34 of the *congregatio generalis* held Aug. 4 of the previous year: "(. . .) ad quindenas beati Georgii in Rakus, iuxta Danubium, couenire teneantur"; *RHM*, II, 639. Marczali, *Enchiridion*, 195, did not publish it, but noted that only the first 44 articles of the 1298 meeting were authentic; the rest of the resolutions were mere addenda containing the executive directives of the king and the barons, *ibid.*, 186; B. Hóman—G. Szekfű, *Magyar történet* (Hungarian history), 5 vols. 6th ed. (Budapest, 1939), I, 658, stated that the resolutions of 1299 were merely attached to the law(s) of 1298, beginning with art. 45.

According to the *Missale Romanum*, the feast of St. Dominic fell on August 4, but earlier, it was held on August 5, as e.g., in a XIV century missal of Spaleto with a Dominican calendar; cf. Polycarp Radó, *Libri liturgici manus scripti bibliothecarum Hungariae* (Budapest, 1947), 104ff., or in a missal of Sopron, dated 1363, *ibid.*, 107ff.; H. Grotefend, *Taschenbuch der Zeitrechnung*, 11th edition (Hannover, 1971), 48. I. de Batthyány (ed), *Leges ecclesiasticae regni Hungariae et provinciarum adiacentium*, 3 vols. (Claudiopoli, 1824 etc.), II, 506, spoke of the diet as a "Synodus Pestiensis", while P. Palazzini, *Dizionario dei concili*, 6 vols. (Rome, 1963—68), III,386, referred to it as an "assemblea conciliare mixta". See further Lothar Waldmüller, *Die Synoden in Dalmatien, Kroatien und Ungarn von der Völkerwanderung bis zum Ende der Arpaden*, in *Konziliengeschichte* series, ed., W. Brandmüller, Reihe A.: *Darstellungen* (Paderborn-Zürich, 1987), 205ff.; and my review of this volume in *Catholic Historical Review*, 75 (1989), 139f.

91 If the decrees of 1298, — Batthyány, *Leges*, II, 506ff.; *CD*, VI-2, 130 ff., — carry also the resolutions of the *congregatio generalis* of Rákos (Marczali, *Enchiridion*, 186; Hóman—Szekfű, I, 658) — then, according to the list of bishops laid down in the text, Archbishop Gregory did not appear at the diet, cf. *RHM*, II, 631; Marczali, *Enchiridion*. 192, though as late as 1298, he had peacefully coexisted with other members of the hierarchy, *HO*, VIII, 372. It is to be noted here that the Marczali, *Enchiridion*, 191ff., text is selective, and its wording differs from that of the *RHM*, II, 630ff.; however, it concludes the text with art. 35 (*ibid.*, II, 639).

92 *VMH*, n. 616; Hóman—Szekfű, I, 622ff.; B. Hóman, *Geschichte des ungarischen Mittelalters*, 2 vols. (Berlin, 1940—43), II, 231ff.

93 *Ibid.*, II, 263ff.; Hóman—Szekfű, II, 32ff.; *VMH*, n. 616.

94 Batthyány, *Leges*, II, 515ff., referred to the diet of Rákos, ". . .synodus regia Rákossiensis ad sedem Apostolicam appellat, anno MCCXCIX", as acting in the matter. Bishop Imre (= Emery) of Nagyvárad appealed to Rome — on him, cf. *HO*, VIII, 393, and V. Bunyitay, *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig* (A history of the Várad bishopric, from its beginning to the present), 3 vols. (Nagyvárad,1883—84), I, 159, and 168f.; also, *CD*, VI-2, 201ff.

95 Fraknói, I, 107.

96 *RHM*, II, 632, aa. 1—2, and compare with the *Decretum I* (Golden Bull) of 1222), art. 17, *ibid.*, II, 417; or, Marczali, *Enchiridion*, 139; if, however, the ruler took no strong stand against the culprits, they could excommunicate him, *ibid.*, 193; *RHM*, II, 633, aa. 6—7.

97 *Ibid.*, aa. 7, and 10.

98 *Ibid.*, aa. 12, 13 (not in Marczali, Enchiridion!)

99 *RHM*, II, 637, aa. 23—24; aa. 27—28 in Marczali, *Enchiridion*, 194f. Compare with art. 44 of the 1279 Synod of Buda, *RHM*, II, 565ff.; Hefele, V, 188ff.; on Buda, 1279, see also Waldmüller, 188ff., and Z. J. Kosztolnyik, "Rome and the Church in Hungary in 1279: the Synod of Buda", *Annuarium historiae conciliorum*, 22 (1990), 68ff.

100 *RHM*, II, 630ff., a. 1.

101 *Ibid.*, a. 5.

102 *Ibid.*, a. 20 (*Enchiridion*, art. 23), to the effect that the king be always accompanied by two bishops and two nobles rotating every three months; the monarch had to pay members of the Council.

103 *RHM*, II,636, a. 21; Marczali, *Enchiridion*, a. 24.

104 Wenczel, *Anjoukori diplomácia*, I, 143; on Anjou claims, see Hóman—Szekfű, I, 617f.; Hóman, *Ungarisches Mittelalter*, II, 225f.

105 *ÁUO*, V, 260.

106 Andrew III's supporters in Rome were Bishop Antal of Csanád, and Bishop Benedict of Vác; on this, cf. V. Fraknói, *A veszprémi püspökség római levéltára* (The archive in Rome of the bishopric of Veszprém), 2 vols. (Budapest, 1896—99), II, page XLIII.

107 *ÁUO*, V, 262, and, Potthast, n. 25080; *VMH*, n. 622; *CD*, VI—2, 313ff.; also, Potthast, n. 25045, *VMH*, n. 619; *CD*, VI—2, 308ff.

108 From Peter Bonzano three letters remain: as of Sept. 18, 1300, sent from Venice to the Zara address of Mihael Morosini, *ÁUO*, V, 260f., to the effect that the king is sending money to the archbishop of Esztergom for the benefit of Friar Antal, with the directive that "si factum domini Antonii non posset expediri", the amount be paid to reduce the royal debt. In the second letter, *ibid.*, V, 262f., Peter describes himself before the king as "eius devotus procurator et serviens."

109 Bonzano hopes that negotiations between pope and bishop will be successful, *ibid.*, V,262.

110 *Ibid.*; Huber, *art.cit.*, 229, note 5.

111 The third letter: negotiations by Friar Antal were not successful; the money he did not send, *ibid.*, V, 263f. All of this must be connected with the appointment of Antal to the archiepiscopal see of Esztergom. Bishop Imre (Emery) of Várad, made his appeal, see *supra*, note 80.

112 *ÁUO*, X, 329ff.

113 *Ibid.*, X, 458, implied this. This royal writ mentions "in generali congregatione domini regis, qum in Pest cum baronibus, Cumanis et aliis nobilibus regni celebrauit", and it is being referred to by Knauz, II, 479.

114 Tomasina's war in the *Reimchronik*, lines 77880—78020; also Wenczel, *Anjoukori diplomácia*, I, 136.

115 *HO*, V, 452; Gregory had lost his see, as the chronicler wrote it, "sedes Strigoniensis vacabit"; *SSH*, I, 480,21—22, and I, 480,47—48. On Boniface VIII, cf. B. Ptolemaeus in L. N. Muratori (ed), *Scriptores rerum Italicarum*, 28 vols. (Milan, 1723—51), XIII,9ff., and A. Augerit *ibid.*, III, 10ff.; Kühner, *Lexikon*, 79ff.

116 As late as Jan. 13, 1301, Andrew III had issued a writ, *ÁOU*,V, 267; he died on Jan. 14, 1301, the feast of St. Felix according to the *Missale Romanum*, and H. Grotefend, *Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*, 2 vols. (Hannover, 1891; rep. Aalen, 1984), I, Tafel XXIX. The Várad Chronicle, *SSH*, I, 214,5—10. The Pray codex did not record the feast, though it placed the feast of Hilarius on Jan. 13, — cf. Radó, *Libri*, 37. A letter of 1314 by Queen Agnes mentioned the death of the king; cf. *Fontes rerum Austricarum, Scriptores*, 10 vols. (Vienna, 1855 etc.), VI, 257. See also *Continuatio Vindobonensis, MGHSS*, IX, 721,40—48; and, the *Reimchronik*, lines 78299—78356; on the sorrow of the queen, *ibid.*, lines 78357—78400; Hubert, *loc. cit.*, 230.

117 Potthast, n. 25081.

118 Potthast, n. 25252; *VMH*, n. 635; R. Elze, "Die päpstliche Kapelle im 12 und 13 Jahrhundert", *Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte*, kan. Abt., 36 (1950), 145ff., esp. 187ff. Charles went to Esztergom, where Archbishop Gregory had crowned him with a new crown, as it is evident from a writ addressed to Benedict Geszthi, in I. Nagy (ed), *Anjoukori Okmánytár* (Documents of the age of the Anjous), 6 vols. (Budapest, 1878—91), I,80.

KŐHEGYI MIHÁLY *(Baja)*

Adatok Baja 14—17. századi egyháztörténetéhez

Baja egyháztörténete teljesen feldolgozatlan, de a ránk maradt források is gyérek, hézagosak. Iványi István, Bács-Bodrog vármegye kiváló helytörténésze ugyan azt írja, hogy a 14. század elején Baján két plébánia létezett, az egyiknek Máté, a másiknak Bodor nevű plébánosa volt, de adatának forrását nem adja meg, s ez ideig nem sikerült annak nyomára bukkanni.[1] Iványi minden bizonnyal félreértette a pécsi káptalannak 1335-ben kiadott oklevelét, melyben valóban szerepel Bodor (Budur), de a Bajával szomszédos Bátmonostoron birtokos Becsei Töttös család káplánjaként.[2] Egy évvel később (1336) ismét szerepel Bodor egy oklevélben a Töttös család káplánjaként.[3] Igen valószínű, hogy személye azonos azzal a Bodor nevű plébánossal, akit már 1328-ban említenek a pécsváradi konvent oklevelében.[4] Az azonosítást erősíti, hogy mindhárom esetben Baranya megyei birtokok eladásáról van szó, a vevő pedig a bátmonostori Töttös család.

Valóban lehetett Bajának már a 14. század elején plébániája, de kettő aligha, hiszen a jórészt kisnemesekből álló település egyik volt a sok közül, sem nagyságával, sem jogi állásával nem emelkedett ki a környező falvak sorából.

Baja papjáról az első hiteles adat 1423-ból való. Ez év január 24-én jelenti a kalocsai káptalan Zsigmond királynak, hogy a Pál bátai apát és a bátmonostori Töttös János közötti perben megejtette a tanúkihallgatást. Az történt ugyanis, hogy a bátai apát egyik jobbágya marhákat akart elhajtani a Töttös-birtokról, de rajtakapták és kerékbe törték. Az apát nem hagyta annyiban a dolgot, a királyhoz ment panaszra, aki azután a kalocsai káptalant küldte ki a több tucat tanú kihallgatására. Köztük szerepel Mátyás, szeremlei és Tamás, bajai (dominus Thomas de dicta Baya) plébános is, akik „az apát előadása szerint tudják" az eseményeket, és mellette tanúskodnak.[5]

Legközelebb 1453-ban találkozunk a bajai plébánossal egy, a papi tized visszatartása körül keletkezett huzavona szereplőjeként. Az egyházat a kánonjog és az országos törvények szerint a föld terméséből, állatokból, némely ipari termékekből tized illette meg, amit eredetileg mindenki köteles volt adni — társadalmi állásra való tekintet nélkül —, még a király is a kincstári jövedelemből. A 13. században a nemesi osztály kiharcolta a tizedmentességet, s ettől kezdve csak a jobbágy tartozott beszolgáltatni azt. Ezt elvben teljes egészében a püspök vette kézhez, és egyházmegyéje intézményeinek fenntartására kellett fordítania. Gyakorlatilag a plébánosok és a káptalan tagjai is részesültek a tizedből. Kezdetben az egyház saját kezelésében tartotta a dézsmát, és természetben szedte be. Az árutermelés fejlődé-

se, valamint a begyűjtés költségeinek megtakarítása vezetett azután a pénzben való behajtásra. Ez a jobbágynak — közvetve a földesúrnak is — egyszerűbb és kedvezőbb volt. Ha azonban a terményt jobb áron lehetett eladni, újra természetben követelték a tizedet, s ez a váltogatás mindig a jobbágy hátrányára történt.[6] Herczegh Ráfáel kalocsai érsek úgy egyezett meg 1450-ben a Töttös-családdal, hogy négy faluban (Pathala, Kathmar, Thymak, Baraczka) 20 birodalmi pénzt fizessenek a jobbágyok tized fejében.[7] Hiába írja azonban az érsek úr, hogy ez marad a tized fizetésének rendje, „amíg Isten akaratából érseki tisztünkben maradunk", három évre rá már újra természetben kéri. Csakhogy Töttös László familiárisai és tisztartói kikergették az érsek embereit, akik a tizedet „a terményekből, tavasziakból és a többi apróságból" ki akarták venni. Az érsek utasította a környező falvak plébánosait, hogy Töttös Lászlót és családját kiközösítéssel, a legszigorúbb büntetéssel sújtsák. A kiközösítéssel megbízott papok között — a monostori, dávodi, szántói, küllödi, szentgyörgyi, bodrogi, geszti, szentlőrinci, aranyáni társaságában — szerepel a bajai plébános is, de egyik papnak sem írták ki nevét az oklevélben. Az érsek a végrehajtás módját is közölte az ebben kevésbé járatos papjaival: „. . .minden egyes vasárnapon és ünnepnapon a szentmisék alatt, amikor az istentisztelet meghallgatására a nép nagyobb tömege jön össze, megkondítva a harangokat, a gyertyákat meggyújtva majd eloltva közösítsék ki."[8] Az érseki végzés a bűnösöket megátalkodottságuk miatt kizárta az istentiszteletekről, megtagadta számukra a szentségek kiszolgáltatását, felfüggesztette kegyúri jogaikat, pap nem temethette őket, s nem kerülhettek „megszentelt földbe" (temetőbe), a hithű keresztényeknek kiközösítés terhe alatt megtiltotta, hogy az illetőkkel egy asztalnál étkezzenek, egy fedél alatt lakjanak, velük szóba álljanak vagy imádkozzanak, őket akárcsak köszöntsék.

Hogy aztán sor került-e erre a nem mindennapi eseményre, vagy a vétkesek jobb belátásra tértek és fizették a tizedet, az már nem derül ki a reánk maradt oklevelekből.[9] Valamiképpen rendeződhetett a dolog, mert négy évvel később az új érsek, Várdai István olyan utasítást ad adószedőinek, hogy a négy faluban a „megszokott módon" szedjék a tizedet.[10]

A település lakossága gyorsan gyarapodott, s ezt elsősorban kedvező földrajzi fekvésének köszönhette.[11] Nem tudjuk, mikor kapta a mezővárosi rangot, de 1472-ben már mindenképpen ezek sorába tartozott. Ekkor Mátyás király azokat a részbirtokokat, melyek Bajai András tulajdonában voltak Baja mezővárosban és a szomszédos (a várostól délre fekvő) Pető-birtokon (in oppido Baja et possessione Pethe), és amelyek a Bajai család magvaszakadtával visszaszálltak Magyarország szent koronájára. Czobor Jánosnak, Mártonnak, Imrének és a Pakai család tagjainak adományozta.[12]

Bizonyosra vehetjük, hogy Bajának az egész középkoron át volt temploma és plébánosa, még ha forrásaink ritkán szólnak is róluk. Utoljára 1458-ban említik az okmányok a bajai plébánost, Miklóst, akinek Várdai

István kalocsai érsek meghagyta, hogy Töttös Lászlót és jobbágyait a papi tized fizetésére intse.[13]

1526 szeptemberében Szulejmán szultán az anatóliai seregrész csapataival Baján is átvonult — Buda elfoglalása után —, a Duna bal partján a pétervárad révhez igyekezett.[14] Ez év őszétől Baja és környéke a két ellenkirály, Habsburg Ferdinánd és Szapolyai János küzdelmének egyik színterévé vált. János király egyik híve, Cserni (Nenad) Jován a Temes vidékén élő szerbekkel Bács vármegye elhagyott területeire (ad desolatam terram Bachmege) vonult át.[15]

Bár az itt élők száma — a harcok következtében — tetemesen csökkent, az elnéptelenedés nem volt teljes, s inkább a lakosság menekülésérőI és átcsoportosulásáról (összeköltözéséről) beszélhetünk, amint azt a későbbi defterek egyértelműen bizonyítják. Kétségtelen azonban az is, hogy a régi, katolikus lakossággal szemben az újonnan jött görögkeletiek kerültek túlsúlyba.[16] A megfogyatkozott lakosság szomorú állapotát jól érzékelteti Verancsics Antal, a későbbi esztergomi érsek, aki 1553-ban követséget vezetett Konstantinápolyba, és a Dunán lefelé hajózva vidékünket is érintette. Így ír: „Jóságos Isten! Mily szomorú képet mutatott az egykor legjobb és legtermékenyebb föld, milyen elhagyott itt minden, mennyi vad tanyáz a szántóföldeken és szőlőkben, milyen ritka mindenfelé a földműves, ritka az állat s csak a pusztaság végtelen. Kormányosunk, egy szerb ember beszélte, hogy hajdanán, amikor még hazánk épségben állott, itt egy községben több lakó volt, mint amennyit most harmincban alig lehet találni. Mit szóljak a földig lerombolt városokról, amelyeknek immár nevei is elenyésztek?"[17] Verancsics jól tudott szerbül, így leírása hiteles, bár a viszonyok ennél sokkal bonyolultabbak és összetettebbek voltak.[18]

A környék központja és egyben legnépesebb helye Baja volt. A török katonaság ugyanis nem szóródott szét a falvakban, hanem a várakban és a palánkokban lakott.[19] A ránk maradt katonai zsoldjegyzékek szerint 1556-ban a bajai őrség parancsnoka Sabán Abbdullah aga volt, szermája (századosféle) Ali Abbdullah. Alattuk öt oda (raj) szolgált, melyek mindegyikébe 6—9 ember tartozott. Együtt 38 főből — nagyobbrészt rácokból — állott ekkor a bajai őrség.[20]

1558-ban ugyanazok a parancsnokok, az őrség azonban 58-ra szaporodott. A közlegények rácok.[21] Tíz évvel később 1568-ban Huszein aga a parancsnok, aki alatt 9 oda szolgál, mindegyikben 7—10 ember található, kik túlnyomórészt rácok. Együttesen 78-an vannak.[22] A zsoldjegyzékben „martalosz" néven fordulnak elő.[23] Ők a béke idején is szolgáló, a Balkánon toborzott katonák, akik zsoldot kaptak.[24] Csupán parancsnokuk és esetleg helyettese volt török, a többiek javarészt délszlávok.

A szerbek felköltözése folyamatos. Egy 1572-ből származó összeírás már hét — tőlünk jóval északabbra fekvő — helységet említ, melyben akkor szerbek laktak.[25] Voltak azonban magyar falvak is. A szomszédos Monos-

tor (Bátmonostor) lakóinak névsorát egy 1578-as defterből ismerjük.[26] Egytől-egyig magyarok. Talán a kis számban megmaradt magyar lakosság költözött együvé Monostoron?

Az 1570-ben Baján összeírt 34 keresztény délszláv háztartás egyenként 5 magyar aranyforintot és 56 magyar ezüstdénárt fizetett. Alig néhány év múlva 1578-ban viszont már csak 18 keresztény háztartás (a csökkenés 45%) adózott — a török adóprés következtében — 11 magyar aranyforintot és 84 ezüstdénárt.[27]

Czernin Hermann gróf, Törökországba küldött császári követ útját titkára, Wenner Ádám írta le. Amikor 1616-ban lefelé hajóztak a Dunán, Baját is érintették. Wenner szerint akkor nyomorult falu volt, melyet palánksánc vett körül.[28] Néhány évvel később, 1626-ban (Bethlen Gábor erdélyi fejedelem értesülése szerint) 300 török lovas és 300 gyalogos állomásozott itt.[29] Baja tehát a kisebb palánkok közé tartozott, s katonái zömében martalócok voltak. A török katonák száma ennél jóval kevesebb. Ez kitűnik a szegedi szandzsákhoz tartozó várak 1628—29. évi zsoldjegyzékéből, amelyből arról értesülünk, hogy Baján 3 dzsámiszolgát (templomi alkalmazott), 25 müsztafizt (várvédő janicsár), 30 ulufedzsit (lovas) és 8 topcsit (tüzér) írtak össze.[30]

A török uralom alá került magyarországi területeken a hagyományos egyházi szervezet csakhamar megszűnt.[31] A paphiány óriási méreteket öltött, amiben a protestantizmus terjedésének is komoly szerepe volt.[32] A válságos helyzeten csak szerzetesek szolgálatainak igénybevételével lehetett valamelyest enyhíteni.[33] A munkából a bosnyák Ferenc-rendiek vállaltak oroszlánrészt.[34] Az 1622-ben Rómában alakult „Sacra Congregatio de Propaganda Fide" szervezete elsősorban a boszniai — török engedéllyel működő — ferences kolostorokra támaszkodva kezdte meg munkáját.[35] A ferencesek kolduló szerzetesek voltak, a nép között éltek, akik el is tartották, ha kellett, meg is védték őket.[36] Életmódjuk egyszerűsége, szegénysége, kizárólag lelki igazodása miatt a török megtűrte tevékenységüket. Munkájuk viszont a hajdúk garázdálkodása miatt sokszor járt életveszéllyel.[37] A misszionárius civil ruhában, bajuszosan, legtöbbször raguzai vagy bosnyák kereskedőkhöz csatlakozva járta be a hódoltság irdatlanul nagy területét, s a maga védelmére fegyvert viselt. A Propaganda Kongregáció már 1624-ben szendrői (Szemendria, Smederevo) címmel, de belgrádi székhellyel missziós püspökséget létesített. Alá tartoztak a hódolt részek, sőt a Szentszék missziós területnek tekintette egész Magyarországot és Erdélyt is.[38] Ibrisimovich Marian főpásztori működése (1647—1650) azért fontos számunkra, mert bérmaútja során meglátogatta környékünket is. 1649 tavaszától november 12-ig tartó körútjáról olasz nyelvű jelentést küldött Rómába. Ebből kitűnik, hogy október elején Szegedről Monostorra, onnan Baimacho (Bajmok), Jankovazz (Jánoshalma), Milcut (Mélykút) érintésével Santovora (Hercegszántó) ment, s útközben számos hívőt megbérmált, sőt Szántón egy

külön napot töltött azért, hogy a környező katolikusokat is részesíthesse e szentségben.[39]

A belgrádi püspökök közül hosszan tartó működésével (1651—1674) a bosnyák ferences, Benlich Máté emelkedik ki. Sokszor végzett, hatalmas területeket felölelő egyházlátogatásairól készített jelentései közül bennünket az 1673-as érint közelebbről. Benlich nem a Tisza mellől indult a Bácskába, hanem délről északra haladt. Bács és Zombor után Bajmokot, Mélykutat, Garát és Hercegszántót látogatta meg, az utóbbi helyen kiemelkedően sok (1010) hívőt bérmált, bizonyára azért, mert a régi gyakorlat szerint ide gyűltek össze a környező falvak kisebbségben lévő katolikusai.[40] Hogy voltak ilyenek, azt azokból az 1660 és 1680 között keletkezett levelekből tudjuk, melyekben a csávolyi, garai, madarasi, roglaticai, kelebiai, szentiváni és bikityi szegénység egyezik meg a füleki magyar végvári őrséggel adófizetésükről, s amelyek aláírása „katolikus rác jobbágyok".[41] A katolikus délszlávok (bunyevácok?) felszivárgása folyamatos volt a 17. század közepe után. 1650 táján Raguzából és vidékéről Szegedre költözött számos dalmatának nevezett katolikus hívő.[42] Mivel Bács—Bodrog vármegye területéről egyetlen 17. századi defterrel sem rendelkezünk, nem nyerhetünk képet a lakosság számának alakulásáról, nemzetiségi összetételéről sem.

Annyi bizonyos, hogy a délszlávok tömeges felköltözése igazából a felszabadító háborúk nyomán indult meg. 1687. július 3-án Petrovits Nobák rác kapitány Miksa Emánuel bajor választófejedelemnek azt az ajánlatot tette, hogy 10 000 fegyverest vezet a török iga alatt nyögő Szerbiából a császári hadsereghez.[43] Egy részük hamarosan megérkezett, mert július 9-én Miksa már katolikus rácokat ajánl az udvari haditanács kegyeibe, és azt kéri, engedjenek ezeknek át három palánkot (Szabadkán, Szegeden és Baján), ahol lakhatnának.[44] Az udvari haditanács az ügyet Caraffa tábornoknak adta ki véleményezésre. Ebből az aktából tudjuk, hogy 1500 fegyverforgató férfiról volt szó. Szeptember 1-jén a haditanács azt az utasítást adta, hogy az érkezőket Szeged, Szabadka és Baja palánkjaiba telepítsék le. És csakugyan, a szabadkai Ferenc-rendi barátok anyakönyvében, melyet 1687. december 1-jétől vezettek, szinte kizárólag bunyevác nevek szerepelnek.[45] Később azután a Bajával szomszédos helységeket is benépesítették (Csávoly, Gara, Bokod, Szántó, Almás).[46] A következő évben már Badeni Lajos seregének, amely mélyen bent harcolt szerb területen, leghűségesebb harcosait adták.[47] A szerb lakosság várta, sőt küldöttségekkel sürgette felszabadítását.[48]

Ezekben az években (1686—1688) kerültek bunyevác híveikkel együtt a ferencesek Bajára.[49] Előtte aligha lehettek itt, mert a belgrádi püspökök — bár többször jártak a Bácskában és a Baja környéki falvakban az 1650-es, 1660-as években — egyetlen egyszer sem látogattak Bajára, pedig ha itt akármilyen kis ferences közösség lett volna, úgy aligha kerülik el az ugyancsak Szent Ferenc rendjén lévő püspökök a helyet. Arra sincs adatunk,

hogy a szomszédos rendházak (Zombor,[50] Szabadka,[51], Szeged,[52] Bács,[53] Jászberény[54]) tartották volna a kapcsolatot Bajával, vagy az ott működő gvardiánok valaha is a bajai kolostorban szolgáltak volna.

Valamennyi rendelkezésünkre álló okmányból az derül ki, hogy a szerzetesek a menekülő bunyevác lakossággal kerültek Bajára a felszabadító harcok során. Bizonyságunk erre gróf Sigmund Joachim von Trautmannsdorff lovastábornok nemrég megjelent naplója, melyben 1688. július 12-én azt írja, hogy kora reggel átkelt Dunaszekcsőn a hajóhídon. Az innenső (keleti) parton az út két mérföldön át mocsáron és vizen keresztül vezetett. Emiatt poggyásza ezen az estén, amikor a félig lerombolt bajai palánknál letáborozott, már nem érte utol. A palánkban hajdúk voltak, és egy leégett mecset, mely azelőtt katolikus templom volt. Már újból két Ferenc-rendi - szerzetes tevékenykedett benne. Másnap a gróf misét hallgatott itt, és csak harmadnap ment tovább a mocsaras és bozótos vidéken fekvő keresztény táborba.[55]

Adataink ettől kezdve folyamatosak. Egy 1691. június 20-án kelt királyi rendeletben I. Lipót megengedi a budai víziárosban tevékenykedő ferenceseknek, hogy itt kolostort építhessenek, mert a katolikus rác nemzetség között már eddig is eredményesen élesztették és megtartották a hitet. Az oklevél — érdemeik elismerésén túl — még azzal indokolja a kolostorépítés engedélyezését, hogy azt több magyarországi ferences kolostor elöljárója is kérte. Név szerint felsorolja Porkovich István bácskai (Bács?), Radnich Miklós kalocsai és Stanich Gábor bajai szerzeteseket.[56] 1693-ban Marinis Károly római kuriális bíró elrendeli, hogy a bosnyák ferencesek továbbra is megmaradhatnak és békésen működhetnek a Páduai Szent Antalról nevezett bajai, a Szent Ferencről nevezett zombori, a Szűz Mária mennybemeneteléről nevezett bácsi és a Gyümölcsoltó Boldogasszonyról nevezett szabadkai zárdáikban.[57]

Ezek az adatok megerősítik véleményünket, hogy a ferencesek az 1687-ben Magyarországra menekült bunyevácokkal együtt, azokat kísérve és vezetve kerültek a Bácskába, ezen belül Bajára.

1694-től kezdve pedig — bár utólagos bejegyzésekből, melyeket azonban régebbi alapítású ferences kolostorok iratanyagából szedtek össze — már a bajai Historia Domusból tudjuk rendházuk életét és működését nyomon követni.[58]

Jegyzetek

1 Iványi István, 1889. V. 4. Átvette Borovszky Samu, 1909. II. 320.
2 Zichy Okm. I. 479.
3 Uo. 486.
4 Uo. 310. Bodor plébános itt Othmár fiaként szerepel.

5 Zichy Okm. VIII. 89. Magyarra fordított szövege Kapocs Nándor—Kőhegyi Mihály, 1980. 111—113.; Kapocs Nándor—Kőhegyi Mihály, 1983. 119—121. A perről részletesen szól Szegfű László, 1989. 88., 118.
6 Bán Péter, 1980. 918—922.; Bán Péter, 1989. II. 202—204.
7 Zichy Okm. IX. 202. Magyarra fordított szövege Kapocs Nándor—Kőhegyi Mihály, 1983. 150—151.
8 Uo. 151—152.
9 A kiközösítés az egész középkoron át súlyos büntetésnek számított. Léderer Emma, 1949. 101.
10 Zichy Okm. IX. 406.
11 Barlay Magda, 1939. 13—14.; Bácskai János György, 1943. 20—23. A környező vásárokról: Zichy Okm. V. 485.; Szegfű László, 1989. 109—117.
12 Iványi István, 1889. IV. 104—105.; Kemény Simon, 1931. 330.
13 Zichy Okm. X. 44.
14 Szántó Imre, 1977. 8.
15 Szerémi György, 1979. 126., 128., 141—142.
16 Szerémi Georgius, 1857. I. 125.; Istvánffy Miklós, 1962. 124.
17 Verancsics Antal,1857.
18 Matković, Petar, 1884.
19 Salamon Ferenc, 1886. 168.; Hegyi Klára, 1976.; Szakály Ferenc, 1981.
20 Velics Antal—Krammerer Ferenc, 1886. I. 98.
21 Uo. 122—123.
22 Uo. 202.
23 Kemény Simon, 1931. 30.
24 Zontar, Josip, 1972.; Zirojević, Olga, 1974. 158—176.; Vass Előd,1989. 168—170.
25 Jerney János, 1852. I. 275.
26 Halasi-Kun Tibor, 1964. 51.
27 Vass Előd, 1989. 177. Az 1570-es török defter adatai szerint Bátmonostoron, Szeremlén, Csanádon és Ságodon a lakosság színmagyar. Ezek a falvak mind a Duna mentén fekszenek és az áradások nyomán keletkezett mocsarak miatt megközelíthetetlenek.
28 Matković, Petar, 1897.
29 Szilády Áron—Szilágyi Sándor, 1868. I. 475.
30 Velics Antal—Kammerer Ferenc, 1886. I. 432.; Bácskai János György, 1943. 26.
31 Juhász Kálmán, 1921.; Juhász Koloman, 1960. 61—69.
32 Szarka Károly, 1947. 106.
33 Fraknói Vilmos, 1868. II. 41.
34 Gyetvai Péter, 1987. 109—110.; Mandić Domenik, 1968.
35 Varadino, Franciscus, 1908.
36 Keresztury Dezső, 1982. 48.
37 Fermedžin, Eusebius, 1892. 343.; Zach Krista, 1977.
38 Galla Ferenc, 1940. 74—77.
39 A keltezés nélküli naplószerű jelentés a Vatikáni Levéltárban két példányban maradt ránk. A Propaganda Congregatio anyagában lévőt kiadta Fermedžin, Eusebius, 1892. 467—468. A S. Congr. Consilii: Relationes ecclesiarum anyagában a „Bellograden" csomóban lévő másik példányt újabban megtalálta és közreadta Vanyó Tihamér, 1973. 327—329. A két változat között kisebb eltérések vannak, még a dátumokban is. Gyetvai Péter, 1987. 107.
40 Vanyó Tihamér, 1971. 335—337.; Gyetvai Péter, 1987. 131.
41 Hegedüs Antal, 1981. További levelek Hegedüs Antal, 1984. 13—19.

42 Karácsonyi János, 1921. II. 165.
43 Reizner János, 1899. I. 204.
44 Dudás Gyula, 1904. 115—116.
45 Iványi István, 1886. I. 87—91.
46 Bodor Antal, 1914. 7.
47 Grosschmid Gábor, 1850. 27.
48 Horváth Jenő, 1941. 66—67.
49 A bunyevácok története iránt érdeklődőknek a következő műveket ajánljuk a figyelmébe: Kukuljević Sakcinski Ivan, 1860.; Antunovich Iván, 1882.; Horvat Rudolf, 1922.; Knežević Milovoj, 1927.; Erdeljanović Jovan, 1930.; Pekić Petar, 1930.; Hadrovics László, 1938.; Meznerich Jenő, 1938.; Hadrovics László 1942.; 1943.; 1947.; Urosevics Daniló, 1969.; Kujundžić Ivan, 1969.
50 Evetovics János, 1910.
51 Cvekan Paškal, 1977.; Sekulić Ante, 1978.
52 Monok István, 1984.; Péter László, 1991.
53 Sekulić Ante, 1979.
54 Szántó Konrád, 1974.
55 Pickl Othmar, 1986. 102.
56 Tafferner Anton, 1982. IV. 49—50.
57 Csevapovich Gregorius, 1830. 472—473.
58 Kapocs Nándor—Kőhegyi Mihály, 1991.

Irodalom

Antunovich Ivan
1882 *Razprava o podunovskih i potisanskih Bunjevcih i Šokcih u pogledu narodnom, vjerskom, umnom, gradjanskom i gospodarskom.* U Beču.
Bácskai János György
1943 *Baja földrajza.* Baja.
Bán Péter
1980 *Magyar történelmi fogalomgyűjtemény.* 1—2. Eger.
1989 Ua. Budapest.
Barlay Magdolna
1939 *Baja város gazdasági és település földrajza.* Pécs.
Bodor Antal
1914 *Dél-magyarországi települések története.* Budapest.
BTTÉ *A Bács—Bodrogh vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve.*
Cvekan Paškal
1977 *Subotička franjevački samostan i crkva.* Povijesno kulturni prikaz. Subotica.
Csevapovich Gregorius
1830 *Recensio observantis minorum provinciae S. Joan. a Capistrano, per Hung. Austr. Inf. et Slavon. extense.* Budae.
Dudás Gyula
1904 *A bunyevácok története.* In: BTTÉ 111—133.
Erdeljanović Jovan
1930 *O poreklu Bunjevaca.* Beograd.
Evetovics János
1910 *Adatok a zombori ferences zárda és a templom történetéhez.* In: BTTÉ 8—14.

Fermedžin, Eusebius
1892 *Acta Bornae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum registis ab anno 925 usque ad annum 1752.* Zagrab.
Fraknói Vilmos
1868—1872 *Pázmány Péter és kora.* 1—3. Budapest.
Galla Ferenc
1940 *Marnavics Tomkó János boszniai püspök magyar vonatkozásai.* Budapest.
[Grosschmid Gábor]
1850 *Oesterreich, Ungarn und die Woiwodina.* Wien.
Gyetvai Péter
1987 *Egyházi szervezés főleg az egykori déli magyar területeken és a bácskai Tisza mentén.* München.
Hadrovics László
1938 *A magyarországi szerb települések újabb szerb irodalma.* Századok, 335—340.
1942 *A magyarországi szerb kérdés balkáni gyökerei.* Budapest.
1943 *Délmagyarország két évtized szerb történeti irodalmában.* Századok, 419—426.
1947 *Le peuple serbe sous la domination turque.* Paris.
Halasi-Kun Tibor
1964 *Sixteenth-Century Turkish Settlements in Southern Hungary.* Türk Tarih Kurumu Belleten, 1—72.
Hegedüs Antal
1981 *A bácskai jobbágyok a török hódoltság végén (1660—1680).* Létünk, 147—169.
1984 *Bácskai és bánáti jobbágylevelek (1676—1848).* Újvidék.
Hegyi Klára
1876 *Egy világbirodalom végvidékén.* Budapest.
Horvat Rudolf
1922 *Hrvati u Bačkoj.* Osijek.
Horváth Jenő
1941 *Szavojai Jenő hg. A dunai monarchia kialakulása.* Budapest.
Istvánffy Miklós
1962 *A magyarok történetéből.* Ford. Juhász László. Budapest.
Iványi István
1886 *Szabadka szabad királyi város története.* 1—2. Szabadka.
1889—1907 *Bács—Bodrog vármegye földrajzi és történelmi helynévtára.* 1—5. Szabadka.
Jerney János
1852 *Keleti utazás a magyarok ős eredeti helyének kinyomozása végett 1844. és 1845.* 1—2. Pest.
Juhász Kálmán
1921 *A licenciatusi intézmény Magyarországon.* Budapest.
Juhász Koloman
1960 *Laien im Dinst der Seelsorge während der Türkenherrschaft in Ungarn.* Münster in Westfalen.
Kapocs Nándor—Kőhegyi Mihály
1980 *Szeremle középkori oklevelei a Zichy Okmánytárban.* Baja.
1983 *Katymár és környékének középkori oklevelei a Zichy Okmánytárban.* Baja.
1991 *Historia Domus Bajensis (1694—1840).* Baja.

Karácsonyi János
1923—1924 *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*. 1—2. Budapest.
Kemény Simon
1931 *Csonka-Bácska tükre*. Homok.
Keresztury Dezső
1982 *Híres magyar könyvtárak*. Budapest.
Knežević Milovoj
1927 *O Bunjevcima*. Subotica.
Kujundžić Ivan
1969 *Bunjevačko-šokačka bibliografija*. Zagreb.
Kukuljević Sakcinski Ivan
1860—1863 *Bibliografia Hrvatska*. 1—2. Zagreb.
Léderer Emma
1949 *Az egyház szerepe az Árpád-kori Magyarországon*. Századok, 79—105.
Mandić Domenik
1968 *Franjevačka Bosna*. Rim.
Mándics Mihály
1989 *A magyarországi bunyevác-horvátok története*. Kecskemét.
Matković Petar
1897 *Putnički dnevnik V. Vratislava s Mitrovica, ili putovanje c. poslanika Frd. Krekwitza u Carigrad g. 1591. iz putopis Wennera od g. 1616*. 47. köt. 113—181.
Meznerich Jenő
1938 *Bunyevácok*. Budapest.
Monok István
1984 *A szegedi alsóvárosi ferences rendház története*. Somogyi-könyvtári Műhely, 183—186.
Pekić Petar
1930 *Povjest Hrvata u Vojvodini od najstarijich vremena do 1929*. Zagreb.
Péter László
1991 *Szegedi ferencesek*. Szeged.
Pickl Othmar
1986 *A magyar—török végvárak és palánkok állapota a Budától Belgrádba vezető úton 1688-ban*. Világtörténet, 3—4. sz. 99—106.
Reizer János
1899—1990 *Szeged története*. 1—4. Szeged.
RJAZU Rad Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti. Zagreb.
Salamon Ferenc
1886 *Magyarország a török hódítás korában*. Budapest.
Sekulić Ante
1978 *Iragom franjevačkog ljetopisa u Subotica*. Split.
1979 *Drevni Bać*. Split.
Szakály Ferenc
1981 *Magyar adóztatás a török hódoltságban*. Budapest.
Szántó Imre
1977 *Magyarország népeinek harca a török ellen, 1526—1541*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae, Acta Historica. 61. Szeged.
Szántó Konrád
1974 *A jászberényi ferences templom története*. Budapest.

Szarka Károly
1947 *A váci egyházmegye és püspökei a török hódítás korában*. Vác.
Szegfű László
1989 *Az Árpád-ház kihalásától a Mohácsi vészig*. In: Kőhegyi Mihály szerk.: *Baja története a kezdetektől 1944-ig*. Budapest.
Szerémi Georgius
1857 *Epistola de perditione regni Hungarorum*. Pest.
Szerémi György
1979 *Magyarország romlásáról*. Ford. Juhász László. Budapest.
Szilády Áron—Szilágyi Sándor
1868—1869 *Török magyarkori államokmánytár*. 1—3. Pest.
Tafferner Anton
1982 *Quellenbuch zur Donauschwäbischen Geschichte*. 1—4. Stuttgart.
Urosevics Danilo
1969 *A magyarországi délszlávok története*. Budapest.
Vanyó Tihamér
1971 *Belgrádi püspökök jelentései a magyarországi hódoltság viszonyairól, 1649—1673*. Levéltári Közlemények, 323—339.
Varadino, Franciscus
1908 *Descriptio provinciae Bosnae-Argentinae per R. P. F. Franciscum a Varadino anno 1679*. Ed. Kaiser Ferdinandus. Szabadka.
Vass Előd
1983 *A balkáni nomádok az Oszmán Birodalom európai tartományaiban*. In: Tőkei Ferenc szerk.: *Nomád társadalmak és államalakulatok*. Budapest. 255—280.
1989 *Török megszállás alatt*. In: Kőhegyi Mihály szerk.: *Baja története a kezdetektől 1944-ig*. Budapest, 159—199.
Velics Antal—Kammerer Ferenc
1886—1890 *Magyarországi török kincstári defterek, 1543—1699*. 1—2. Budapest.
Verancsics Antal
1857 *Összes munkái*. 1—12. Pest.
Zach Krista
1977 *Die Visitation des Bischofs von Belgrad, Marin Ibrisimović, in Türkisch—Ungarn (1649)*. Ungarn-Jahrbuch, 1—31.
Zichy Okm.
1871—1931 *A Zichy és vásonkői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára*. 1—12. Budapest.
Zirojević Olga
1974 *Tursko vojno uredjenje u Srbiji (1459—1683)*. Beograd.
Zontar, Josip
1972 *Die Südslawen und die Türken*. In: *Internationalische Kulturgeschichtliche Symposion Mogersdorf 1969*. Eisenstadt. 95—96.

KÖRMENDY KINGA *(Budapest)*

A jogtudó magyar értelmiség és a Curia Romana a XVI. század elején

Az esztergomi káptalan és Phylippus de Senis, a Cancellaria Apostolica prothonotariusa több mint egy évtizeden keresztül pert folytatott a római kúriában. A per egyes szakaszainak feltárása lehetőséget ad a jogtudó magyar értelmiség és a Curia Romana XVI. század eleji kapcsolatának bemutatására.

Az esztergomi káptalan 1527. március 21-e körül memorialében foglalta össze azokat a jogi problémákat, amelyek akadályozták a káptalan és a Kanizsai János által 1396-ban alapított Capella Assumptionis Beatae Mariae, azaz a Boldogságos Szűz kápolna egyesítésének tényleges végrehajtását. A kúriában Joannes Baptista de Senis advocatus consistorialis az ügy minden részletét ismerte, ezért azt tartotta a káptalan a legfontosabb teendőnek, hogy megbízottja, Nicolaus magister eszközölje ki a X. Leó pápától kapott bulla újrakiadását, amely megerősítette az uniót.[1]

Az esztergomi káptalan és a Boldogságos Szűz kápolnájának egyesítésével kapcsolatos problémák hátterében az egyházi javadalomadományozás XV. századra kialakult rendszere húzódott meg. Az ún. kegyúri jog alapján mind egyházi, mind világi méltóságok adományozhattak egyházi javadalmakat. Az adományozás joggyakorlata a középkori történelmi és jogfejlődéssel párhuzamosan változott. A nagyobb jövedelmű javadalmak (érsekség, püspökség, monostori elöljáróság) a pápa és az illetékes bíborosi testület (consistorium) együttes jóváhagyásával voltak adományozhatók, míg az ún. kisebb javadalmak (prépostság, főesperesség, káptalani méltóságok, kanonoki prebenda) birtoklásához egyedül a pápa jóváhagyása volt szükséges.[2] A XV. század elején V. Márton pápa a konstanzi egyetemes zsinat befejezése után 1418-ban erről egyezményt kötött az egyes országok képviselőivel. A vatikáni források magyarországi vonatkozásairól ettől a korszaktól több nyomtatott forráskiadvánnyal is rendelkezünk. De teljességgel csak ezeknek, a pápai jóváhagyással adományozott javadalmak illetékfizetési kötelezettségeit tartalmazó, ún. Annatae sorozat magyar vonatkozásai állnak nyomtatásban a kutatás rendelkezésére az 1421—1536 közötti évekből.[3]

A javadalom adományozása, illetve az abban való megerősítés vázlatos ügymenete a következő volt. A kérelmező a Cancellaria Apostolicában kérvényt (supplicatio) nyújtott be, amelyet szigorú formai előírások szerint többnyire a kúriában működő prokuratorok, formuláskönyvek segítségével egységesítettek. A datarius szignálása után a kérvényt visszajuttatták a kérelmezőhöz, illetve megbízottjához (prokurator). A datált kérvény alapján

készítették a fogalmazványt, az ún. „minutát" az abbreviatorok, erről másolták a kancellária scriptorai a tisztázatot, amelyet az abbreviator egybevetett a fogalmazvánnyal. Természetesen mindezekért illetéket (taxa) kellett a kérelmezőnek fizetnie. Ennek megtörténte után az adományozó bulla tartalmi vizsgálata, az ún. iudicatura következett. Ha jogi szempontból kifogástalan volt az oklevél, a pecsételés után a registratorokhoz került, ahol a scriptorok tartalmi kivonatot készítettek róla. A nyilvános ellenőrzés két lektor jelenlétében az audientián vagy a S. Pietro kapujánál történt.[4]

Természetesen az adományozásokkal kapcsolatban számos jogi probléma is felmerült. A vitás ügyekből perek lettek. A vitatott tartalmú oklevelek az audientia litterarum contradictarum hivatalába kerültek. Az itt beadott okleveleken rajta kellett lennie a prokuratorok névjegyének is, és be kellett mutatniuk a hivatalos megbízó levelet is. Az auditor litterarum contradictarum az eléje kerülő okleveleket javíthatta, megsemmisíthette, elrendelhette a változatlan szövegű oklevél kiadását, illetve ha a kérelmező továbbra sem értett egyet az oklevél tartalmával, notariusa az újratárgyalásig megőrizte azokat.[5]

A véglegesen elfogadott szövegű, hiteles bullát a javadalmas azonban csak akkor kapta kézhez, ha a javadalom értéke után le is fizette az illetéket. Ez a pápai jóváhagyással adományozottak, az ún. beneficia non consistorialia esetében az annata, azaz az első évi jövedelem felében meghatározott összeg volt.[6] Az illetékfizetési kötelezettség vállalásánál is igénybe lehetett venni a kúriában működő prokuratorokat[7], akik hivatalos megbízással (instrumentum publicum), ügyvédi minőségben (procuratorio nomine) vagy magánszemélyi (privata persona) megjelöléssel vállalták a kezességet a fizetésre. Az adományozó bulla kiállításának folyamatában minden, az illetékfizetésnél a kúriában működő hivatalnokot megbízhatták az ügyfelek, de személyesen, saját maguk is eljárhattak. Az illetékfizetésnél különösen a nagyobb összegű, consistorialis javadalmak (érsekség stb.) után fizetendő ún. servitium esetében a kúriában működő bankházak is vállaltak kezességet, természetesen a szokásos pénzügyi feltételekkel.[8]

A Curia Romana és Magyarország kapcsolatának kutatásában nem támaszkodhatunk az összes vatikáni forrás német birodalmi vonatkozásait közreadó Repertorium Germanicum köteteihez hasonló magyarországi forráskiadványra. Bizonyos következtetéseket azonban a pápai jóváhagyáshoz kötött kisebb javadalmak utáni illetékfizetési kötelezettségeket tartalmazó Annatae sorozatból — mely magyarországi vonatkozásaiban teljes forráskiadvány — is levonhatunk.

Ebből a sorozatból tudjuk azonosítani azokat, akik személyesen intézték hivatalos ügyeiket, illetve megbízó-levéllel átmenetileg, de ténylegesen a kúriában tartózkodtak. Ők, a „Curiam sequentes"[9] jelen vizsgálódásunk szempontjából fontosabbak, mint a tényleges „kuriálisok", mert ez sokkal szélesebb réteget jelentett. A „curiam sequens" feltételezett magasabb szin-

tű iskolázottságot, kánonjogi jártasságot, tárgyalási készséget — akár személyes, akár mások ügyét képviselte.

A kúriában az ügyintézés a kánonjog megfelelő rendelkezéseit követő kancelláriai gyakorlaton alapult.[10] A Rómába továbbított hivatalos iratokat csak közjegyzői hitelesítéssel fogadták el érvényesnek. A közjegyzők kinevezési joga a pápát és a német—római császárt illette, de ezt többnyire az egyes országok egyházkormányzati vezetői gyakorolták.[11] A közjegyzői kinevezéshez az egyetem artes fakultásán végzett tanulmányok elengedhetetlenek voltak, tehát a pályázónak, ha fokozata nem volt is, artes műveltséggel rendelkeznie kellett. Munkájában nagy szerepet játszottak a formuláskönyvek, amelyek segítségével a mindennapos ügyintézést zökkenőmentesen folytathatta. A Curia Romana hivatalainak joggyakorlata nyomot hagyott a magyarországi jogszolgáltatásban is. Pl. Nicolaus de Herend thesaurarius regius a Bakócz Tamástól 1511. július 9-én kölcsönvett ötszáz arany visszafizetését „in dicta forma Camere Apostolice" vállalta.[12] A *Formularium procuratorum et advocatorum Curiae Romanae* 1493-as Baselben nyomott példányának hátsó lapjaira Thomas Amadei de Ferraria nyitrai főesperes, esztergomi érseki helynök előtt tárgyalt ügyet másoltak be 1500 táján. A kötetnek 1697-ben is magyar tulajdonosa volt.[13]

Az esztergomi káptalannak a XV. század elejétől 1543-ig 88 tagja járt egyetemre, közülük csak 24 nem rendelkezett egyetemi fokozattal. Többségük ugyan királyi diplomáciai, illetve országigazgatási feladatokat látott el, de részt vettek az esztergomi szentszék és káptalani hiteleshely működésében is.[14] A káptalan jogban jártas tagjait és hivatalos kuriai megbízottjait alaposan próbára tette a kuriai ügyintézés és bíráskodás, különösen akkor, ha a perbeli ellenfél a kúria magasrangú hivatalnoka, a Cancellaria Apostolica prothonotariusa, a Camera Apostolica clericusa, Phylippus (de Sergardis) de Senis volt.

1513. március 19-én Phylippus de Senis adományozási bullát kapott az esztergomi Boldogságos Szűz kápolna javadalmára, és mivel kúriai alkalmazott volt, mentesült az annata-fizetés kötelezettsége alól. A káptalan 1513. május 20-án pert indított ellene, amelynek első lépéseként a tanúk között meghallgatásra kérték Bakócz Tamás esztergomi érseket.[15]

A perre az adott lehetőséget, hogy az esztergomi káptalan 1493-ban a kápolna és a káptalan uniójáról kapott bullát. 1495-ben — igaz, hogy nem a javadalom teljes értéke után, de — fizetett annatát. Phylippus de Senis viszont úgy eszközölte ki az adományozó bullát, mintha a kápolna javadalma az egykori rektor, Georgius de Priolis halálával újra adományozhatóvá vált volna. 1503-ban ugyan megerősítő bullát nyert a káptalan az unióra, de az összes, az unióra vonatkozó bulla formai hiba miatt érvénytelen volt.[16]

A perre vonatkozó vatikáni források nincsenek feltárva. Az eddig kiadott ügyiratokból csak 1525. augusztus 8-tól követhetjük nyomon a per alakulását. Ekkor II. Lajos király arra kérte VII. Kelemen pápát, hogy

szüntesse meg a pert Phylippus de Senis prothonotarius és az esztergomi káptalan között, mert a Boldogságos Szűz kápolnáját atyja, II. Ulászló Bakócz Tamás beleegyezésével csatolta a káptalanhoz. A Szentszékbe vetett bizodalomra nagy szüksége van az országnak és nem nélkülözheti az anyagi javakat sem.[17] Szalkai László esztergomi érsek 1525. augusztus 16-án ugyancsak erre kérte a pápát. Felajánlotta, hogy a méltányos egyezségért kész 1000 aranyat fizetni a prothonotariusnak, akinek eljárása szerinte azért is különösen méltánytalan, mivel tanúk állítása szerint a kápolna egész jövedelmét Bakócz Tamásnak kifizették, aki ebben az ügyben a prothonotarius prokuratora volt.[18]

A káptalan megbízottai Rómában 1527-ben Franciscus Marsupinus királyi követ és Mathias de Bancha magister esztergomi kanonok voltak. Marsupinus arra kapott megbízást, hogy a Bini bankházban elhelyezett 1000 aranyat vegye ki és a Fuggereknél helyezze el. A káptalan azért kérte ezt, mert a Fuggereknek Budán is volt megbízottjuk, és rajta keresztül a káptalan megbízást adhatott az összeg esetleges kifizetésére.[19] Nicolaus magisternek pedig Joannes Baptista de Senis advocatus consistorialis segítségével a X. Leó pápától kapott bulla újrakiadását kellett volna elérnie.[20] Ezt azért tartotta lehetségesnek a káptalan, mert a budai káptalan regestumából igazolni tudta, hogy a per megkezdésétől kezdve az összes jövedelem részben Bakócz Tamásnak, részben az ügy intézéséért ki lett fizetve.[21]

Bakócz Tamás 1512 januárjában érkezett Rómába a pápaválasztásra. Úti költségeihez II. Ulászló 6000 forinttal járult hozzá.[22] Rómában anyagi eszközökkel is igyekezett támogatókat szerezni, hiszen köztudottan pályázott a pápai trónra. A magyarországi javadalmak jövedelmével való pénzügylet is alkalmas volt arra, hogy a kúriában a bíborosokon kívül is legyenek jóakarói. Nem tulajdonítjuk a véletlennek, hogy Phylippos de Senis számára az 1513. március 10-én megválasztott pápa már 1513. március 19-én kiadta az esztergomi kápolna javadalmáról szóló bullát és a közbenjáró Bakócz volt, ahogy Szalkai érsek levele említi.[23] Bakóczot X. Leó legatusi megbízással, a török elleni háború előkészítésének indokával távolította el Rómából. A kúriában Bakócz azonban nemcsak támogatókat szerzett, hanem munkatársakat is. Legatus ügyhallgatóként (auditor) hozta magával a kúria egyik prothonotariusát.[24] Ezzel a ténnyel csak folytatta korábbi magyar egyházkormányzati gyakorlatát. Mind egri püspöki, mind esztergomi érseki működése idején olasz, elsősorban Ferrarából származó kánonjogi doktorok intézték a szentszéki ügyeket. Bónis György szerint az általuk folytatott joggyakorlattal a magyarországi jogszolgáltatás „tudományosabbá válásához" járultak hozzá.[25]

A magyarok tehát a kúriában személyesen, magyarországi és kúriai megbízottaikon keresztül intézhették hivatalos ügyeiket. A kúriai hivatalnokok magyarországi javadalmakat szerezhettek, többen Magyarországon is működtek. A kánonjog és a Curia Romana joggyakorlatának alkalmazásával

hatást gyakoroltak a hazai jog fejlődésére. A kúriai ügyintézés pedig kiszélesítette a hazai jogtudó értelmiség működési lehetőségeit.

És végül néhány szót a per végkimeneteléről. A továbbiakban a Boldogságos Szűz esztergomi kápolnája osztozott Esztergom és Magyarország sorsában. II. Lajos király a kápolna kincseiből 1526. június 2-án lefoglalt 7 márka ezüstöt, ígéretet téve arra, hogy a török elleni háború befejeztével kárpótolja a kápolnát.[26] VII. Kelemen pápa a két pereskedő féllel szemben 1528. február 3-án a kápolna javadalmát Sbardellati János Ágost, Páduában tanuló esztergomi scolarisnak adományozta,[27] aki 1530-ban már a szentgyörgymezei prépostság javadalmával tartózkodott Páduában.[28] 1543-ban mint nagyprépost, kénytelen volt Esztergom várát a töröknek átadni, de javadalmaival és életével egyaránt a XVI. század eleji Magyarország szellemi színvonalának emelésére, szellemi és anyagi kultúrájának, függetlenségének megőrzésére törekedett. Váci püspökként taníttatta unokaöccsét, a későbbi neves polihisztort, Dudith Andrást, aki könyvtárát is örökölte. Esztergomi érsekként pedig jövedelmét 200 arany kivételével a töröktől szorongatott, fennhatósága alá tartozó várak karbantartására kellett fordítania. 1552. augusztus 10-én halt meg egy törökkel vívott csatában a Hont megyei Palást közelében.[29]

Jegyzetek

1 *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából.* Szerk. Bunyitay V.—Rapaics R.—Karácsonyi J.—Kollányi F.—Lukcsics J. I. Bp., 1902. N. 302.

2 Frenz, Thomas: *Die Kanzlei der Päpste der Hochrenaissance.* (1471—1527). Tübingen, 1986. Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom. Bd. 63. 68—69.

3 *Annatae e regno Hungariae provenientes in Archivo Secreto Vaticano 1421—1536.* Kiadta Körmendy József. A kiadást gondozta és a mutatókat összeállította Körmendy Kinga és Holl Béla. Bp., 1990. A Magyar Országos Levéltár Kiadványai. II. Forráskiadványok 21.

4 Frenz, Thomas: *Die Kanzlei* i. m. 91—151.

5 Uo. 151.

6 *Annatae* i. m. 26.

7 Pl. *Annatae* i. m. N. 33, 42, 215.

8 Mayer Béla: *Pápai bankárok szerepe Magyarországon a középkor végén.* Századok 57—58. (1923—24) 648—668.

9 Schuchard, Christiane: *Die Deutschen an der päpstlichen Kurie im späten Mittelalter. (1378—1447).* Tübingen, 1987. Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom. Bd. 65. 46—49. Vö. *Annatae* i. m. N. 157.

10 A pápai kancellária későközépkori gyakorlatából számos formuláskönyv maradt az utókorra. Diener, Hermann: *Ein Formularbuch aus der Kanzlei der Päpste Eugen IV. und Nicolaus V.* Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken. Hrsg. vom Deuschen Historischen Institut in Rom. Bd. XLII/XLIII. Tübingen, 1963. 370—371. Ősnyomtatványként is több kiadásban megjelentek Rómában és német nyelvterületen. Vö. GW (*Gesamtkatalog der Wiegendrucke.*) Hrsg. von der Deutschen Staatsbibliothek zu Berlin. Bd. IX. Lief. 1. 10197—10216. 10217—10224.

11 *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis III.* Ed. Ludovicus Dedek. Esztergom, 1924. 532. Bónis György: *A sasadi tizedper közjegyzői a XV. század derekán.* Levéltári Közlemények 42. (1971) 103—112.

12 Protocollum Budense N° 3^{tium} 31—32. Fotómásolat. Budapest, Történeti Muzeum. A regesta kiadása: Knauz Nándor: *A budai káptalan regestái.* Történelmi Tár XII (1863) 143. 61. tétel. Kubinyi András—Fügedi Erik: *A budai káptalan jegyzőkönyve.* Történeti Statisztikai Évkönyv 1967/68. 11. Vö. *Annatae* i. m. N. 187. „...in forma camere specialiter obligando..."

13 MTAK kézirattár Inc. 362. GW 10224. CIH (*Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis Hungariae asservantur.* Ed. Géza Sajó et Erzsébet Soltész. Vol. I. Bp., 1970.) 1353. Csapodi Csaba—Csapodiné Gárdonyi Klára: *Bibliotheca Hungarica, Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt.* I. Fönnmaradt kötetek. 1. A—J. Bp., 1988. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei. Új sorozat 23. N. 738.

14 Körmendy Kinga: *Literatusok, magiszterek, doktorok az esztergomi káptalanban.* In: *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról.* Bp., 1986. 202, 188—192, 182—184. A kanonoki javadalom és a tanultság magyarországi vonatkozásainak vizsgálata külön tanulmány feladata. Vö. Frenz, Thomas: *Die Kanzlei* i. m. 72.

15 *Annatae* i. m. N. 220. (A névolvasat téves.) *Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis.* IV, Ed. J. Lukcsics. Bp., 1907. N. CLXXX.

16 *Annatae* i. m. N. 187, 220. Czaich Ádám Gilbert: *Regesták VI. Sándor pápa korából.* Történelmi Tár V (1904) 167, 171, 178—179. Theiner, Augustinus: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia.* Vol. II. Roma, 1860. N. DCCXXXIV.

17 *Egyháztörténeti emlékek* i. m. N. 203. A perre vonatkozó forrásközlésekben (*Egyháztörténeti emlékek* i. m. N. 203, 301) a magyar nyelvű regeszták az esztergomi Boldogságos Szűz kápolnáját Bakócz kápolna néven említik. Ez a félreértés a kápolnák Mária titulusán alapul. A Kanizsai János-féle, a perben szereplő kápolna Assumptio Beatae Mariae, a Bakócz kápolnáé Maria Annunciata. Vö. Szántóffy Antal: *A Bakács kápolna Sion hegyén Esztergomban.* Magyar Sion 5(1867) 429. Balogh Jolán: *Az esztergomi Bakócz kápolna.* Bp., 1955. 67

18 *Egyháztörténeti emlékek* i. m. N. 207.

19 Uo. N. 301.

20 Uo. N. 302.

21 Uo.

22 Fraknói Vilmos: *Erdődi Bakócz Tamás élete.* Bp., 1889. 114.

23 *Egyháztörténeti emlékek* i. m. N. 207

24 Fraknói Vilmos: *Erdődi Bakócz Tamás* i. m. 141. A legatusi jegyzője, Olahus Joannis Bangssen de Medelfordia 1518. január 24-én nyomtatott formuláriumot is említ a legatusi bullák scriptorától átvett iratok között. *A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése.* Szeged, 1983. N. 37. (Adattár XVI—XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 11.)

25 Bónis György: *Olasz vikáriusok Magyarországon a reneszánsz korban és a Beneéthy-formuláskönyv.* Levéltári Közlemények 44—45 (1974 89—100.

26 *Egyháztörténeti emlékek* i. m. N. 260

27 Kollányi Ferenc: *Regesták a római és pármai levéltárakból.* Történelmi Tár VI (1905) 316.

28 Veress Endre: *Matricula et acta in universitate Patavia studentium. 1264—1864.* Kolozsvár, 1915. I. 29. Könyveinek jegyzéke Uo. 156—157. Kollányi Ferenc: *Esztergomi kanonokok 1100—1900.* Esztergom, 1900. 139.

29 Kollányi Ferenc: *Esztergomi kanonokok* i. m. 139.

LENGYEL ANDRÁS *(Szeged)*

Bibó és Szent-Györgyi vitája a tudományos intézményrendszer válságáról

Az Akadémiai Könyvtár kézirattárában, Bibó István hagyatékának részeként, egyebek mellett van két, egymáshoz szorosan kapcsolódó előadásszöveg a tudományos intézményrendszer válságáról. Az egyik szerzője Szent-Györgyi Albert, a másiké Bibó István. A Szent-Györgyi szövege gépírás indigós másolata, a Bibóé géppel lejegyzett, a szerző által utólag javított és átszerkesztett első példány. Amennyire meg lehet ítélni, ezek a szövegek egy 1945 decemberében, közelebbről meg nem határozható helyen és időpontban tartott nyilvános vita dokumentumai. Szent-Györgyi tartotta a vitaindítót, szövegét a nyilvános vita résztvevői előre megkapták — ezért is maradhatott az meg Bibó István iratai között. Bibó szövege a hozzászólások egyike volt; ő Szent-Györgyi véleményére reagálva, de teljesen autonóm koncepciót fölvázolva szólalt föl. Hogy kik vettek még részt a vitában, nem tudjuk, egyedül Moór Gyula jogászprofesszor részvétele bizonyos. A Magyar Tudományos Akadémia történetéből azonban kitűnik, hogy akkor folyt az akadémia átszervezésének előkészítése, s ennek a reformigyekezetnek egyik kezdeményezője és mozgatója Szent-Györgyi volt. Erről 1975-ben, az akadémia 150 éves jubileumán Tilkovszky Lóránt részletes tanulmányban szólt. Az ő írásából tudható, hogy az ellentétek a reform igénylői és ellenzői között éppen 1945 decemberében élesedtek ki. December 6-án Szent-Györgyi sajtótájékoztatón jelentette ki, hogy a reformok elmaradása miatt lemondott akadémiai tagságáról, az ő vádjaira pedig december 10-én az akadémia Igazgatótanácsa, Intézőbizottsága és Reformbizottsága együttesen reagált, s úgy határozott, hogy Szent-Györgyi ellen rágalmazási pört indít. (Tilkovszky, 1975. 353.) Álláspontját Szent-Györgyi december 12-én nyilvánosan, a Szabad Nép hasábjain is megismételte. Ezt követően, nyilván a vita további elfajulását megakadályozandó, a Tildy-kormány kultuszminisztere, Keresztury Dezső támogatásával megindult az egyezkedés, a kompromisszumkeresés, amely hosszan, egészen 1946 júliusáig elhúzódott, s ideiglenes kompromisszummal zárult. Az a nyilvános vita, amelynek két dokumentumát Bibó István hagyatéka megőrizte, minden bizonnyal ennek az egyezkedő, alternatíva-kereső folyamatnak a részeként jött létre, még a kezdet kezdetén.

Ennek a vitának a körülményeit, résztvevőit és lefolyását tisztázni természetesen szép filológiai feladat lehet, egyszer majd el is kell végeznünk. Most mégsem erre vállalkoznék. A vitában létrejött két álláspont ugyanis, úgy vélem, izgalmasabb a külső körülményeknél. A két vitázó szellem sú-

lya vitán felül áll. Szent-Györgyi Nobel-díja önmagáért beszél, s ha tudjuk, hogy az ő Nobel-díja volt az egyetlen ilyen kitüntetés, amelyet magyar tudós magyarországi kutatási eredményekért kapott, akkor az is nyilvánvaló, hogy személyében egy, a hazai viszonyokat jól ismerő, azokkal eredményesen szembeszegülő tudós szólalt meg. Bibó István pedig, ma már talán nem kell külön hangsúlyozni, a század talán legnagyobb magyar politikai gondolkodója volt, akinek különös érzéke volt a dolgok realista kezeléséhez. Személyes ellentétükről nincs tudomásunk, az érdemi vitát ellehetetlenítő személykeskedést, ad hominem érvelést mint esetleges zavaró tényezőt tehát vitájukból ki lehet zárni. S ami a legfontosabb: mindkét álláspont paradigmatikus. Egy nagy művelődéstörténeti kulcshelyzet két, egymástól radikálisan különböző megoldási lehetőségét fogalmazták meg egy olyan területen, amely aktualitását mindmáig megőrizte. A tudományos intézményrendszer optimális fölépítése és mechanizmusa ma is nyitott kérdés, s elvi megalapozást igényel.

A problémakör fölvetésének érdeme Szent-Györgyi Alberté. Hogy baj van, hogy változtatni kell, ő mondta ki talán legelőször, de mindenképpen leghallhatóbban. Vitaindítója meglehetősen tömör; mindössze 7 gépelt oldal terjedelmű, de — címének megfelelve — mégis átfogja *Az egyetem, az akadémia és a tudomány válsága* témakört. Aforisztikus megfogalmazások, éles és határozott gondolatvezetés jellemzik; a kis írásban minden érv és adat a kimondani szándékozott konkluzió felé mutat, azt készíti elő. Szerkezete világos, jól átlátható. Azzal indít, amit nehezen lehetne kétségbe vonni, hogy tudniillik, az intézmények mindig megöregszenek. A funkció, amelynek ellátására létrehozták őket, az idők folyamán megváltozik, következésképpen az intézményeknek maguknak is meg kell változniuk. Ez a változás, mondja, rendes körülmények között nem okoz gondot, a megöregedett „intézmények hosszabb-rövidebb haldoklással kimúlnak". Vannak azonban korok, amikor nincs idő e folyamat természetes kifuttatására, amikor „minden kérdésre tisztán, világosan, igennel vagy nemmel kell felelni". Szent-Györgyi ilyen időnek látta az 1944 utáni időket is. „A mi nemzetünk épülete összeomlott, és újat kell építenünk. Egy régi épület megtűrhet lötyögő téglákat, egy újat nem lehet avval kezdeni, s ha a régi épületünk egy követ kézbe vesszük, azt kérdjük, hogy az építésnél felhasználjuk-e, tisztán kell felelnünk: vagy felhasználjuk, vagy elvetjük, középút nincs". Ez a radikalizmus, mely írása egészét áthatja, azonnal kiderül, mély válságtudatból fakadt. Úgy látta, mind az egyetem, mind az akadémia, mind a tudományművelés általában válságban van nálunk, s ez erősen korlátozza a kutatást, jóllehet a társadalomfejlődés mindinkább megkívánja az intenzív tudományos hozzájárulást.

Érdekes ellentmondás, hogy Szent-Györgyi az akadémiát akarta radikálisan átszervezni, de problémája elsősorban az egyetemmel volt. Kritikája lényege az egyetemre vonatkozott. Vitaindítója is először az egyetem válsá-

gáról szólt. Az egyetem eredeti, 13. századi szerepét még problémátlannak látta. Az egyetem szerinte „eredetileg nem volt más, mint tudós emberek társasága. Ezek köré gyűltek azok, akik a tudományból meríteni kívántak. Ha eleget merítettek, hazamentek. Az egyetem nem adott se jogot, se diplomát, amely belépőjegyül szolgálhatott volna az életbe. Az egyetemek maguk pedig szigorúan őrizték anyagi és evvel szellemi függetlenségüket." Ezt a helyzetet azonban, mondja Szent-Györgyi, a 19. század 2. felének dinamikus fejlődése fölborította — több vonatkozásban is. 1. A természettudományok előretörése nagymértékű eszközigénnyel járt, a tudományműveléshez drága eszközökre, egész laboratóriumokra, nagy segédszemélyzetre lett szükség. Ez pedig az egyetemeket ráutalta az államra. 2. Megnőtt a társadalomban a szaktudás iránti igény, s ezek kielégítése az egyetemekre hárult. Ennek következményeként az egyetem szerepe kényszerűen megváltozott. „Az egyetemet az ifjak ezrei keresik fel, többé nem azért, hogy a tudományból merítsenek, hanem hogy a hasznos közéleti pályához a szükséges szaktudást elsajátítsák. Az egyetem pedig vállalja a kötelezettséget, ő lesz a közéleti tömegtalpaló, az állami diploma-bankóprés. A diploma maga pedig a belépőjegy a közéleti pályára. És itt a válság a maga egészében. Az egyetem kapkodni kezd. Restelli elismerni, hogy ő nem a tudás tűzhelye többé és továbbra is tudományt akar csinálni, de viszont tömegnek tudományt tanítani nem lehet és ilyen tömegüzemben elhal a tudomány. Az országút közepén nem nyílnak virágok. A kutatás összeroppan a tankötelezettség terhe alatt. A vége aztán az, hogy az egyetem se tudományt nem tanít, se közéletre nem nevel, hanem olyan áltudományféle az, amit osztogat, a professzor pedig áltudós, aki tekintélyének formáival és az uralkodó politikai áramlatokhoz való csatlakozásával próbálja tekintélyét fenntartani." Ez a diagnózis Szent-Györgyi koncepciójának kulcsa. Egyértelmű, hogy a modern, célracionális, hasznosságelvű tudományos, elsősorban természettudományos kutatás lehetőségeiért aggódott, ezeknek a lehetőségeknek a kitisztítása, a hatékonyság növelése a célja. De érvelése nincs minden igazság nélkül egyéb vonatkozásban sem. Úgy látta ugyanis, hogy ez a helyzet az egyetem minden szereplőjének rossz. A hallgatót olyasmivel terhelik ebben a szervezeti formában, amire valójában nincs szüksége, ami csak teher számára. A tanárjelölt, Szent-Györgyi szerint, csak azt akarja megtanulni, hogy „a kisgyermeknek hogyan lehet színesen és érdekesen a virágot megmagyarázni", ehelyt nem ezt a magyarázatot kapja meg, hanem 3 éven át „mosszattant" hallgat. Ezt viszont Szent-Györgyi bűnnek, szellemi gyilkosságnak ítélte. De ez a helyzet szerinte ugyanakkor rossz a tudós számára is; a tudomány, mondja, „kiszorult saját hajlékából, az egyetemről". Úgy látta — s ezt meglehetős élességgel exponálta is —, hogy az „egyetem többet nem otthona, hanem temetője a kutatónak. Ha kisült valakiről, hogy tehetséges kutató, megteszik tanárnak és evvel ki is végezték." Munkaereje ugyanis a professzornak nem a tudományra, hanem valami másra megy el.

„Ha én a magam kis erejéből leadok vagy 25%-ot arra, hogy minden nap vagy 1-2 órát ordítok a katedráról, 10%-ot kari ülésre, 20-at adminisztrációra, számlamásolásra, ami a végén marad, az semmire sem elég, pedig legalább ennyit előír a törvény." Ezért azután Szent-Györgyi szerint „a professzorság az már nem is tudományos állás, az csak munkakör, és professzor nagyon sokféleképp lehet az ember. A professzor és tudós, az két különböző dolog, ami csak néha, itt-ott találkozik, s előfordul az is, hogy a professzor a legádázabb ellensége a tudománynak, hogy megakadályozza az igazi tudományos mértékek alkalmazását, mely mértékek az ő jelentéktelenségét hoznák napvilágra."

Ezt a válságot, amely — talán érzékelhető — Szent-Györgyi interpretációjában messze több, mint az egyetem egyszerű válsága, az előadó szerint két további körülmény fokozta. Az egyik, melyet Szent-Györgyi csak igen röviden és sommásan tárgyal, az akadémiák szerepvesztése. Úgy látta, hogy az egyetemek mellett az akadémiák hagyományos funkciója is értelmét vesztette. Az angol Royal Society szerinte lényegében csak azt a feladatot látta el, amit a folyóiratok is, azaz az információcserét, az eredmények közzétételét. A francia akadémia viszont lényegében csak a „megtisztelés" intézménye, azaz „diszsírhely élők számára, akik elfelejtettek meghalni". A magyar akadémia sajátossága pedig Szent-Györgyi szerint a nyelvújítás, ám ezt a harcot már sikeresen megvívtuk. Azaz Szent-Györgyi fölfogásában az akadémiák immár elvesztették szerepüket, a kérdés csak az, „tudunk-e új értelmet, vagy tartalmat adni az akadémia működésének?" A másik válságsúlyosbító körülmény a professzor szerint a tudomány államrautaltsága. A modern tudomány ugyanis erősen eszköz- s így pénzigényes terület, s a tudomány eme megkerülhetetlen finanszírozása bekapcsolja a folyamatba az állami bürokráciát. A bürokrácia pedig szükségképpen nem látja át a tudományművelés valódi érdekeit és igényeit; „tudatlanságot, tájékozatlanságot és sötétséget" mutat.

Ez az éles, s helyenként tagadhatatlanul leegyszerűsítő és poentírozó diagnózis természetesen magában rejt egy lehetséges megoldást. Szent-Györgyit láthatóan mindenekelőtt a tudományművelés esélyeinek növelése foglalkoztatta, s e szerint csoportosította bírálata szempontjait és adatait is. Így, érvelése logikáján belül teljesen természetes, hogy szerinte a tudományművelést ki kell emelni az egyetem kereteiből, s át kell helyezni az erre a szerepkörre alkalmassá tett akadémiára. „. . .ki van egyáltalán hivatva a tudomány vezetésére és szervezésére?" — tette föl, logikusan, a kérdést. „Csakis egy testület — hangzott a válasz —: az igazi tudósok gyülekezete, az igazi tudósoké, akik az élő tudományt képviselik." S az eddigiek ismeretében természetes, hogy ezt a gyülekezetet Szent-Györgyi az újjászervezett s az állam által anyagilag támogatott akadémiában fedezte föl. A szovjet akadémia ismeretében úgy vélte, a tudományművelés teljes egészében az akadémia feladata, az egyetem pedig maradjon a szakképzés szerve.

Az igazsághoz tartozik azonban, hogy az igazi tudósok és az egyetem kapcsolatát sem akarta teljesen megszüntetni, valamiképpen ezek a tudósok az egyetem körében is maradtak volna, de csak tudományt oktattak volna. Hogyan? Miképpen? — ezt azonban még csak nem is jelezte. Summázata e vonatkozásban meglehetősen homályos: „Az egyetem dolga a tanításról, az akadémia gondja a tudományról gondoskodni. A professzor pedig mint professzor az egyetemhez, mint tudós és kutató az akadémiához tartozik, s attól kapja eszközeit. Így az akadémia segíti az egyetemet, az egyetem pedig segíti az akadémiát avval, hogy hajlékot ad a tudománynak és utánpótlást. A kettő egymást segíti, ahelyett, hogy tudomány és tanítás egymást ütné agyon."

Ez a homály azonban tanulságos. Nem a szerző intellektuális képességeiből fakad, hanem a kitűzött cél nyilvánvaló problematikusságát jelzi.

Nem kétséges, Szent-Györgyi diagnózisa sok vonatkozásban igaz, s ahol nincs igaza, végső soron ott is tanulságos, amit mond. Ha a leírt válság általános válságként való fölfogása túlzó is, bizonyos, hogy valóságos tapasztalatokat, saját szegedi egyetemi tapasztalatait általánosította benne. S nehezen lehetne tagadni, hogy a modern egyetem mint intézmény valóban szerepzavarral küzdött; a rutinszerű, jellegéből következően egyszerűsítő szakképzés a modern értelemben vett tudományművelés között valóságos feszültség volt, s van ma is. A kutatás államrautaltsága, s az állami bürokrácia tudomány iránti értetlensége, a tudomány valóságos s előremutató tendenciáinak szükségszerű föl nem ismerése ugyancsak komoly ellentmondást alkot, amely föloldást — s nem elkenést — kíván. Szent-Györgyi javaslata azonban, mindezt elismerve is, elsietettnek, ellentmondásosnak s lényeges pontokon homályosnak tekintendő. Javaslatának az a része, amely a tudományművelés irányítását és szervezését az akadémiára, a szakképzést pedig az egyetemre ruházza, világos és egyértelmű. Ez a szétválasztás lényegében nem is új, a kísérletek egy része már Szent-Györgyi előtt ilyen irányban kereste a megoldást. Ortega y Gasset — igaz, ellenkező igényt kielégítendő — már 1930-ban hasonló megoldásra jutott. Csak ő a tudományt azért vitte volna ki az egyetemről, hogy az egyetem „zavartalanul" a kultúraátadás intézménye legyen. S a szovjet modell, melyre Szent-Györgyi utalt is, ugyancsak az akadémiára viszi át a tudományművelés feladatát — az egyetem rovására. Ám ez a megoldás, a tudományos kutatásnak az egyetemről való bármi célzatú kivitele, azóta tudjuk, problematikus eredményű; óhatatlanul az egyetem jelentőségvesztésével jár. Radnóti Sándor, Ortega elképzeléseit bírálva, joggal írhatta *Finis universitas?* című írásában, hogy a javaslat gyakorlati eredményét immár ismerjük: „a magyar felsőoktatás jelenlegi súlyos helyzete nem utolsósorban abból adódik, hogy az egyetemekről kivonták a tudományos kutatást, és a hallgatóktól elszigetelve a kutatóintézetek karanténjába helyezték, miközben a diákok a legtudományosabb világnézet szűrletét fogadhatták magukba. [. . .] bizonyos, hogy az a kultúra, amely auto-

ritását kizárólag a tudományokra alapozza, ám ugyanakkor ezt az autoritást az élet sürgettető, nagyobb autoritására hivatkozva felülbírálja, kivonatolja, jó esetben a kultúra dilettáns, rossz esetben pedig diktatórikus-ideologikus egységéhez hatolhat csak előre." (Radnóti S. 1991. 243.) Ezt a kritikát persze látszólag Szent-Györgyi előre kivédte, amikor az igazi tudósok szellemi jelenlétével továbbra is számolt. Ez a „számolás" azonban nála tisztára retorikai, sem gondolatilag, sem gyakorlatilag nem megalapozott. Arról, hogy az „igazi tudósok" egyetemi jelenlétét miképpen képzeli, semmi érdemit nem mondott; az egyetem számukra legföljebb földrajzi elhelyezkedésük tere.

Bibó István hozzászólása, bár Szent-Györgyi koncepciójára reagál, teljesen más logikát követ. Bibó a maga szelíd, de határozott módján teljes egészében elutasította Szent-Györgyi megközelítési módját — csak abban értett vele egyet, hogy a magyar akadémia újjászervezendő, mert személyi állománya kontraszelektált. Egészében úgy látta, Szent-Györgyi „a válságnak általa felvázolt jeleiből több és súlyosabb következtetést von le, mint amennyit *azok* indokolnak"; Szent-Györgyi „gondolatmenete a valóságnak néhány [. . .] felületi, bosszantó, helyenként jellegzetesen hazai jeleiből indul ki és a válság *egészét* tárgyalatlanul hagyja." Ellenérveit s ellenkoncepcióját, a vitaindítóhoz igazodva, három témakörben, az egyetem, az akadémia és a tudomány válságáról szólva fejtette ki. Érvelése itt is, ahogy Göncz Árpád jellemezte egyszer, mérlegelvű. A lehetőségek számbavétele, mérlegelése után — a tárgyi igazság eloszlásához igazodva — új lehetőséget fogalmaz meg, vagy rögzít le.

Ő is az egyetem válságával kezdte. Elismerte, valóban létezik a tudományművelés és a diplomagyártás ellentéte. Szent-Györgyi következtetéseit azonban elvetette, túl önkényesnek tartotta, s úgy vélte, túl egyszerű a problémát így megfogalmazni. Az egyetemben, szerinte, más lehetőségek is vannak. Elismerve tehát Szent-Györgyi részigazságát, így gondolkodott: „hogyha nem akarjuk, hogy a kétféle funkció zavarja és üsse egymást, akkor kétségtelen, hogy el kell őket egymástól választani. Azt jelenti-e ez, hogy a mesterségre képesítő iskolákat és a tudományművelő iskolákat teljesen különálló szakiskolákká kell szervezni? — Szó sincs róla. Az elválasztás a funkciók számbavételét és tudatos megkülönböztetését jelenti, de semmiképpen sem foglalja magába szükségszerűen azt, hogy az egyik funkciónak szükségszerűen ki kell szorulnia az egyetemről." Megoldási javaslata egyszerű, de kézenfekvő. A „bölcsészeti kar keretein belül, de mégis attól különválasztva megszervezett tanárképző intézetet" vette alapul, s ezt a modellt kívánta kiterjeszteni, de tiszta, a különnemű dolgokat össze nem mosó formában. Így egy „következetesen végiggondolt egyetemi és főiskolai rendszert" kívánt létrehozni. Javaslata szerint az „egyetem szervezeti egységébe foglalna egy csomó szakképzést folytató főiskolát, mely utóbbiaknak meghatározott tanszékeik vannak, állandóan tanító előadó tanárokkal, az

egyetem viszont karonként felette áll ezeknek a szakfőiskoláknak, valamilyen Collège de France-szerű szabadabb szervezetben olymódon, hogy az egyetem tanszékei tárgyuknál, sőt lehetőleg számuknál sincsenek meghatározva, s az egyetem féltékenyen őrködhetik afelett, hogy *csak* elsőrendű tudósokat foglal magában és azokat *mind* magába foglalja." Érdekes, és az előbbiekhez logikusan illeszkedik, amit a tanárok szerepéről javasolt. „Az egyetem tanárai bizonyos részben a főiskolai tanárok közül rekrutálódnak, bizonyos részben olyan kívülállók közül, akik főiskolán nem tanítottak; bizonyos részben ellátják a megfelelő főiskola megfelelő tanszékét is, ha a szakoktatáshoz külön kedvet és tehetséget éreznek, bizonyos részben pedig, ha ezt így tartják jobbnak, speciálkollégiumokra, szemináriumra és kutatómunkára természetesen *tanító*, vagyis együttes kutatómunkára szorítkozhatnak. Egy ilyen szabadszervezetű egyetemen belül természetesen enyhülnie kellene a karok éles elválasztásának, ami a szakiskolai elem belekeveréséből származott és sokkal határozottabban megvalósulhat a tudomány egységének, az Universitas Litterárumnak a gondolata." Jól látható (s ezt előbb egy helyen Bibó már tételesen kimondta), hogy e koncepcióban a különböző mesterségek karait egyetemmé az fogja össze, „ami több mint mesterség". S ez a több az, ami Bibót különösen foglalkoztatta, s ami érvelése későbbi fázisában központi helyre kerül.

Előbb azonban még az akadémiákról szólt. Szent-Györgyivel ellentétben úgy vélte, nem lehet szó az akadémiák világválságáról. A „világ egyes akadémiái, bár nincsen az a jelentőségük, ami egykor volt, mint tudományos és erkölcsi fórumok komoly tekintéllyel bírnak" — mondta ki, s példaként utalt a svéd akadémiára, amely Szent-Györgyit is kitüntette. A magyar akadémia helyzete, mely Bibó szerint is válságos volt, speciálisan magyar jelenség. S ez Bibó szerint „sokkal inkább összefügg a Magyarországon a múlt század közepe óta folyó közéleti kontraszelekcióval, politikai és szellemi horizontunk leszűkülésével és általában az egész nemzet tévútra kerülésének mindazokkal a jelenségeivel, amelyeknek végeredménye az 1944-es összeomlásban áll előttünk." A magyar akadémiára vonatkozó javaslata ezért megegyezett Szent-Györgyi egyik kívánságával: szerinte is úgy volna helyes, ha az egész akadémia kollektíve lemondana, s egy szűkebb szakmai elit venné kezébe a gyors és értékekre ügyelő újjászervezést.

Az akadémia lehetséges szerepét illetően azonban véleménye radikálisan eltért a Szent-Györgyiétől. Szent-Györgyi az akadémiára a tudomány művelését és szervezésének irányítását bízta volna, Bibó viszont az akadémiában egy olyan intézményt, egy olyan kulturális aktort szeretett volna látni, amely „a magyar szellemi élet számára az erkölcsi és értékelési fórum igényével föllépheť". A tudomány intézményes irányításával kapcsolatban ugyanis eleve szkeptikus volt. Ki is mondta: „A valódi tudósok tudományos kutatásait egy bizonyos ponton túl ellenőrizni, irányítani sem nem lehet, sem nem szabad. Itt nem lehet mást csinálni, mint bizalmat előlegezni és a

szükséges feltételeket megteremteni." Ennek szervezett megoldása szerinte a tudósok „együttességén" keresztül történhet, bárminek is nevezik ezt az intézményt. A valódi tudományos munkától, amit mai szóval alapkutatásnak nevezhetnénk, megkülönböztette az állami megrendelésre készülő, a kutatás már elért eredményeiből merítő tudományos munkát, amelyet merőben más jellegűnek és másképpen kezelendőnek tekintett. Azzal természetesen egyetértett, hogy azokat a tudományt érintő funkciókat, amelyeket eddig a miniszteriális bürokrácia látott el, az akadémia, vagy egy akadémia-szerű testület vegye át. Az akadémiák szerepének erre korlátozását azonban egy komoly lehetőség elszalasztásának tartotta. Egy akadémia, vagy egy akadémia-szerű fórum igazi szerepe ugyanis szerinte „a kulturális értékek gyakorlati megállapítása, a feladatok elvégzésének a szabályozása" — hangsúlyozottan fórumszerűen. Bibó szerint az akadémiák története világossá teszi, hogy az akadémia lényege szerint nemcsak a tudósok érintkezésének és dekorálásának a szerve, hanem ezeken túlmenően „az akadémia mindig *fórum*, szemben az egyetemmel, amely tanítóintézet. Az akadémia akkor, amikor munkák fontossága kérdésében állást foglal, amikor fontos munkák elvégzését serkenti, vagy saját üzemében elvégzi, amikor díjakat oszt ki, amikor dekorál, végeredményben egy és ugyanazon dolgot cselekszi: *értékel*."

S Bibó szerint „az igazi válság, a lényeges válság, a mélyenfekvő válság" itt van, az értékelés zavarában, a „szellemi értékek válságában". Az igazi kérdés pedig számára az: ha „az akadémia nem értékel, nem jól értékel, vagy hatástalanul értékel, akkor hát ki értékel helyette?"

A válság lényege, Bibó szerint, a következő. „Amióta Európában az egyház kizárólagossága az értékek hatékony és érvényes megállapítása terén megszűnt, azóta az értékek hatékony és érvényes megállapításának általánosan elfogadott szerve nincs." Ezt a helyzetet Bibó szerint nem indokolja a gondolatszabadság igénye sem. A gondolatszabadság ugyanis, véleménye szerint, „csak azt kívánja, hogy a fennálló szellemi tekintélyek ne küldjék máglyára az eretnekeket, ne vonják cenzúra alá a könyveket és ne állítsák az inkvizíció elé a kutatókat, de semmi körülmények közt nem kívánja a gondolatszabadság azt, hogy ne létezzék egy vagy több, mondhatnám lehetőleg több olyan fórum, amely a tudomány, a szellem, az alkotás, a társadalmi rend, a nevelés és az emberformálás végső kérdéseiben tekintéllyel tudja hallatni a szavát, bizonyos tévképzetek kártékonyságára fel tudja hívni a figyelmet és az emberek számára megfelelő ellenorientációs támpontokat tud adni." Ilyen fórum meglétét különösen két terület zavarainak enyhítésével indokolta. Az egyik ilyen zavar az, hogy „a tudomány üzemszerű megnövekedésével és óriási mértékű specializálódásával" a hagyományos tudós szerep jórészt szétporlad, mind ritkább az olyan tudós, aki az egészről tud s akar érdemit mondani. Megnő tehát az „összefogó törekvések" jelentősége. A másik ilyen terület, „az ál- és féltudományos elemekkel összekapcsolt po-

litikai eltévelyedések területe". Gondolatban azonban nem ezek a területmegjelölések az igazán érdekesek, ezeknél sokkal fontosabb két fölvetés, két rendkívül inspiratív, ám inkább csak jelzett, mint kidolgozott elképzelése.

Az egyiket már idéztem, de meg kell ismételnem. Igen fontos ugyanis, hogy — ha csak egy utalás erejéig is, de egész mondanivalójával szerves összefüggésben — Bibó már 1945-ben érzékelte, hogy a középkor egyházias jellegű, egyetlen centrumú kultúrájának fölbomlása után „lehetőleg" több olyan fórum is kell, amely hitelesen tud értékelni és orientálni. Azaz korszükséglet egy többcentrumú, polifón értékvilág kialakítása és megalapozása. Karl Jaspers ezt a gondolatot, ugyancsak az egyetem problémájáról szólva, 1961-ben fejtette ki. (Vö. Radnóti S. 1991. 247. és José Ortega y Gasset, 1990.) A másik gondolat a „céhbeli bürokrácia merevségétől és az államhatalom hatalmi céljainak a demoralizáló hatásaitól" igyekszik megvédeni a szellemi életet. Fölvetésének az a része, amely szerint egy önmaga csúcsán 15-20 tagú, önmagának tekintélyt szerző értékelési fórum vehetné át azokat a funkciókat, amelyeket hagyományosan a „céhbeli bürokrácia" látott el, önmagában nem különösebben jelentős. Sőt, némileg talán ellentétben is áll a többcentrumú kultúra igényével. Az azonban, amit ehhez a fölvetéshez társított, roppant izgalmas — s a mai Magyarországon hihetetlenül aktuális. Véleménye szerint ugyanis elgondolása „a szellem és az államhatalom viszonyának alapvetően új beállítását is kívánja és ennek megfelelően komoly alkotmányjogi kérdéseket is felvet [. . .] Ez már átvezet a demokrácia legmodernebb fogalmazásaihoz, a plurális alkotmány gondolatához, amelyben a hangsúly az államhatalom további megosztásán és további különlegesen tagolt hatalmi gócok kialakításában [van]. Ahogy a bíráskodás és a bírák megszerezték maguknak a maguk különleges szervezetét és különleges függetlenségét, úgy kell ezt valamilyen formában előbb-utóbb nemzetnevelőinknek, a tudósoknak és az alkotóknak is megkapniok. Ma nem elég az, mint régen, hogy a szellemi alkotók egy bizonyos szabadságban a társadalom határain álljanak, hanem az államhatalomban megtestesült hatalomkoncentráció demoralizáló hatásával szemben az ő szabadságuknak és függetlenségüknek is szervezetszerű formát kell kapniok."

Ehhez az igénymegjelöléshez, úgy hiszem, nincs mit hozzátenni; aktualitása nyilvánvaló.

Az az alternatíva azonban, amely Bibó és Szent-Györgyi vitájában föltárul, megér még néhány mondatot. Szent-Györgyi, akinek koncepciója utóbb ténylegesen beépült a magyar tudományszervezés gyakorlatába, s bizonyos tagadhatatlan eredmények (pl. a kutatóbázis ugrásszerű növekedése) mellett tagadhatatlan kudarcokat is eredményezett, a természettudományi kutatás rövid távra végiggondolt célracionális igényeit fogalmazta meg. Tudomány és államhatalom viszonya mint lehetséges problémaforrás, nem

foglalkoztatta, a tudomány akadémiai karanténba helyezésének következményeit nem mérlegelte. Így óhatatlanul a tudományszervezés korlátozott érvényű és eleve torz modelljét építette föl. Koncepciója — egy máshol alkalmazott Bibó-kategóriát kölcsönvéve — egyféle „hamis realizmus". Torz viszonyok torz fölszámolási terve. A sors fintora, hogy mégis — vagy talán éppen ezért — ez a terv realizálódott s lett tudományszervezési gyakorlat. Bibó koncepciója, minden vázlatossága, érdemi részletek kidolgozatlanul hagyása ellenére egy egészen más, a praktikumot az elvszerűséggel harmonikusan összehangoló fölfogást sugároz. Benne van Bibó máshonnan is ismert, az emberi élet alapfunkcióit is a hatalommegosztással összefüggésbe hozó, az emberi alaptevékenységek érvényesülésének lehető legnagyobb szabadságot kereső törekvése. S benne van a praktikus konkrét megoldások elvszerű kialakításának mély igénye, az eltorzult, diszfunkcionális viszonyok szabadságelvű újrarendezésének ambíciója. Csak fájlalhatjuk, hogy mint egyéb területeken, itt is más koncepciók realizálódtak Magyarországon, s nem az övéi. Pedig bizonyos, hogy az ő elindulása és problémakezelése volt a legtöbb reménnyel kecsegtető, s az ő koncepcióját lett volna érdemes kibontani, részletezni és megvalósítani.

Hogy terve megvalósíthatatlan „utópia" marad-e, vagy viszonyainkat átalakító inspiratív kezdeménnyé válik, most egy időre megint eldőlhet.

Irodalom

Ortega y Gasset, José
1990 *Az egyetem küldetése.* In: *Ész, élet, egzisztencia* 1. Egyetem, nevelés, értelmiségi lét. Szerk. Csejtei Dezső, Dékány András, Simon Ferenc. [Kiad. a]: Társadalomtudományi Kör. Szeged. 309—339.

Radnóti Sándor
1991 *Finis universitas?* Holmi, 2. sz.

Tilkovszky Lóránt
1975 *A Magyar Tudományos Akadémia a felszabadulás után 1945—1948.* In: *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825—1975.* Szerk. Vörös Antal. Akadémiai, Bp., 347—361.

ZSOLT K. LENGYEL *(München)*

Von der Alternative zum Kompromiß
Zur Entstehungsgeschichte des Transsilvanismus 1919/1920

»Sehr wohl gibt es einen Internationalismus, und es ist, es wird auch eine edlere Verbrüderung der Nationen möglich sein. Doch besteht diese große Menschheitsorganisation nie ohne Rassen und Nationen. Der Internationalismus sollte nur mittelbar hervortreten, [. . .] er kann keiner Nation Ziel sein. Das einzige Ziel liegt darin, daß jede Rasse ihre inneren Kräfte samt ihren anderen besonderen Begabungen auf dem angestammten Siedlungsgebiet bis zur Vollkommenheit entwickeln und aus den eigenen Originalitäten heraus der Welt neue Grenzen verleihen möge.«[1] Dieses Zukunftsbild erschien in der Klausenburger ungarischen Presse im Herbst 1919. Die zeitgenössisch typischen, die Zensur täuschend dehnbaren Begriffe geben die Spannung zwischen sozialer und nationaler Befreiung wieder, welche die ost- und südosteuropäischen Revolutionen am Ende des Ersten Weltkriegs kennzeichnete. Es verbarg in sich den Anspruch der Besiegten, an der Neuregelung des Verhältnisses zwischen gesellschaftlichen Schichten, vor allem aber zwischen Staaten und Nationen, mit den Siegern der Revolutionen zusammen teilzunehmen.[2] Der vor kurzem erschlossene handschriftliche Nachlaß des Verfassers, des Juristen Árpád Paál,[3] lenkt die Aufmerksamkeit auf Tatsachen und Zusammenhänge, die der Fachliteratur bislang unbekannt waren und insbesondere den ideologiegeschichtlichen Hintergrund des Zitats selbst beleuchten. Vom frühen, in den zwanziger Jahren nur zweitrangig literarischen Transsilvanismus wird unten die Rede sein,[4] und zwar von jenem Teilkapitel seiner Entstehungsgeschichte, in dem die bekannte Entscheidung der internationalen Diplomatie über die staatliche Zugehörigkeit der ostungarischen Komitate heranreift und die Vertreter der ehemaligen Staatsmacht zur Ausarbeitung neuer Strategien nötigt.

In dieser Phase, von der Jahreswende 1919/1920 an, kam die ungarische Delegation bei der Pariser Friedenskonferenz von ihrem letzten Maximum eines von Rumänien unabhängigen Siebenbürgens stufenweise ab. In der Folgezeit sollte sie über das Minimum einer siebenbürgischen Autonomie innerhalb Rumäniens nicht mehr hinauskommen.[5] Seit dem Zusammenbruch der Doppelmonarchie hatten die siebenbürgisch-ungarischen Führungskreise in der Alternative der östlichen Schweiz, also des kantonal umgestalteten, territorial einheitlichen Ungarns, und parallel dazu in derjenigen einer selbständigen, mit dem Mutterland möglichst eng verbündeten siebenbürgischen oder szeklerischen Republik gedacht.[6] Im Frühherbst 1919 begannen aber auch sie den entstehenden großrumänischen Staat als

neues Ordnungsprinzip in ihre Überlegungen einzubeziehen. Einen bedeutenden Impuls zu diesem Konzeptwechsel lieferte Árpád Paál.

Im November 1918 als regierungstreuer Untergespan im Komitat Udvarhely, zwei Monate später im Hausarrest der örtlichen rumänischen Militärkommandantur an der Theorie der Szekler Republik arbeitend, schließlich ab Frühsommer als Mentor der »Geistigen Front« *(Szellemi Front)*, einer Geheimorganisation ehemaliger ungarischer Staatsbeamten, bestückte er das Kossuthsche Unabhängigkeitsideal bürgerlich-radikaler Prägung mit antibolschewistischen Elementen.[7] Indes war er weltanschaulich gemäßigter, als daß er sich mit einer ungarisch-rumänischen Personalunion unter dem Zepter der Hohenzollern abgefunden hätte, die während der ungarischen Räterepublik einer der Gründer des Wiener Antibolschewistischen Komitees und Vertreter der ungarischen Nationalregierung in Szeged, István Graf Bethlen, auf diplomatischem Wege anregte. Im August 1919, als die Verhandlungen mit einer rumänischen Regierungsdelegation in Budapest liefen, riet Paál Bethlen in einer schriftlichen Botschaft dringend davon ab, sich mit der »Bojarenkompanie« in irgendeiner Weise zu arrangieren, da diese »fähig sein« würde, »bei der erstbesten Möglichkeit nach Budapest zu rennen und von den dortigen Reaktionären für sich die Macht zu erflehen«.[8] Im Rahmen einer eventuellen ungarisch-rumänischen Personalunion dachte Bethlen an einen siebenbürgischen Teilstaat, den im März 1919 auf einer ihm ähnlichen Weise der Obergespan des Komitats Kis-Küküllő, Elemér Gyárfás, zur Abwehr der bolschewistischen Gefahr als eine selbständige, sich womöglich Ungarn anschließende »Union der drei siebenbürgischen Nationen« skizzierte.[9] Noch im Sommer 1919 hatte sich Paál erfolgreiche militärische oder diplomatische Schritte zur Wahrung der gebietsmäßigen Einheit Ungarns erhofft; mit anderen weltanschaulichen Prioritäten, jedoch nationalpolitisch auf der Wellenlänge Bethlens und Gyárfás, trat er sogar vom szeklerischen Sonderweg ab, der in seiner Vorstellung allenfalls langfristig in die ungarische Einheit zurückgeführt hätte.[10] Von September an schien ihm aber keines dieser Konzepte durchführbar.

Seit Sommer 1919 beschäftigte die »Geistige Front« vor allem die Frage, wie die Angelegenheiten der ungarischen Konfessionsschulen bis zum endgültigen Friedenschschluß zu regeln seien und welche Haltung die Verantwortlichen gegenüber dem Leitenden Regierungsrat einzunehmen hätten, ferner ob diese im Falle einer Abtrennung Siebenbürgens der neuen Staatsmacht passiv oder aktiv gegenüber stehen sollten.[11] Bis Ende des Jahres sollte sich die Meinung durchsetzen, wonach die vom Regierungsrat geforderte Ergänzung des ungarischen Lehrprogramms durchaus verhandelt werden dürfe, jedoch nur, um Zeit zu gewinnen; unterdessen solle das Schuljahr 1919/1920 intensiv durchgezogen und bis zum Februar des nächsten Jahres abgeschlossen werden, so daß eine Schließung der Schulen

zu diesem Zeitpunkt unter pädagogischem Gesichtspunkt durchaus hingenommen werden könne. Auf keinen Fall seien andere Verordnungen des Regierungsrates anzunehmen, weil damit erstens ein »Rechtsverzicht« einhergehe, welche die Positionen der ungarischen Friedensdelegation in Paris schwäche und einer Volksabstimmung in Siebenbürgen die Berechtigung entziehe, und zweitens, weil damit »auch die sehr sicher zu erlangenden Minderheitenrechte durch das Prinzip „volenti non fit injuria" unerreichbar würden.«[12]

Seine im Sommer nach dem Integritätsprinzip formulierten Maximalforderungen schwächte Paál somit in dem wesentlichen Punkt ab. Im September noch kritisierte er die Südosteuropapolitik der Entente harsch.[13] Zu Weihnachten war er bereit, mit dem auf Druck der gleichen Mächte am 9. Dezember in Paris unterschriebenen rumänischen Minderheitenschutzvertrag[14] die eventuelle »rechtliche Wirklichkeit« des rumänischen Imperiums aufzuwiegen. Der auf den »schlimmsten Fall« folgenden ungarischen Aktivität setzte er das Ziel, »nationale, kirchliche, schulische und andere öffentliche Rechte« zu erlangen, aber »eventuell auch solche Einbindungen in den wirtschaftlichen Weltverkehr, welche die Souveränität Rumäniens auf den ungarischen ethnographischen Gebieten« zur Formalität herunterstuften. Paál nahm die Garantiebestimmungen der Signatarstaaten auch im Hinblick auf den Schutz der siebenbürgisch-ungarischen Kirchen ernst, die ihre »Exterritorialität zugunsten des alten nationalen Zusammenhangs« zu sichern hätte. Das ebenso wahrscheinliche negative Ergebnis schien ihn nicht weiter zu beunruhigen: »Eine solche Maximalforderung ist taktisch auch deshalb angemessen, weil sie entweder erfüllt oder durch die Friedenskonferenz in erträglichem Maße geschmälert wird.«[15]

Drei Monate vor Trianon zeichnete sich freilich nur noch der Minimalerfolg der Paálschen Taktik ab. Im März 1920 rief der rumänische Schulinspektor im Komitat Udvarhely ungarische Lehrkräfte zum Dienst in den vom Regierungsrat übernommenen staatlichen Schulen auf. Letztere lehnten mit der Begründung ab, in den konfessionellen Schulen unterrichten zu wollen, solange die Entscheidung über die staatsrechtliche Zugehörigkeit Siebenbürgens nicht gefällt sei. Gleichzeitig erarbeiteten sie für den Fall der »unerwarteten, jedoch möglichen Abtrennung« Richtlinien einer »selbstverwalteten (autonomen) Schulorganisation«, welche die Personalkosten ohne staatliche Bezuschussung tragen könnte. Mit römisch-katholischen und unitarischen Kirchenführern kamen sie überein, die konfessionellen Schulen gegebenenfalls in einen »überkonfessionellen ungarischen Schultyp« umzuwandeln.[16]

Zwei Monate später entschieden die Exekutivkomitees der szeklerischen Komitate Udvarhely, Háromszék, Csík und Maros-Torda, die Haltung gegenüber dem rumänischen Staat in allerletzter Minute mit der ungarischen Regierung abzustimmen. Würde die internationale Politik eine mili-

tärische Befreiung Siebenbürgens durch ungarische Truppen erlauben und die Verantwortlichen in Budapest zu diesem Schritt ermutigen, so griffen auch die Szekler zu den Waffen. Würde hingegen die ungarische Regierung von einem solchen Eingriff Abstand nehmen wollen oder müssen, so beabsichtigten Paáls Gefährten, »auf dem Wege der ungarischen Regierung entschieden eine mit vollen Rechten ausgestattete Munizipalautonomie zu fordern, in der nur der Obergespan die rumänische Regierung vertritt, in allen anderen Dingen, vom Untergespan bis hin zu allen Zweigen der Verwaltung, ungarische Beamte den Dienst versehen.« Würde schließlich die ungarische Regierung in keiner Weise eingreifen, so müßten die Szekler selbst von der rumänischen Führung das Recht erwirken, über ihre Zukunft zu beraten und zu bestimmen — vorausgesetzt, Budapest erteile ihnen die entsprechende Weisung.[17]

Der Kontakt zwischen binnenungarischen und siebenbürgisch-ungarischen Führungskreisen, den die »Geistige Front« eingefädelt hatte, bestand während dieser Entscheidungsphase fort.[18] Und bis Mai 1920 pendelten sich die Vorstellungen parallel auf das gleiche Minimum ein. Die eben zitierte Mai-Resolution der Szekler stimmte nämlich im wesentlichen mit dem in Paris zuletzt eingereichten territorialpolitischen Elaborat Bethlens und seiner Berater überein. Die zuvor scharf ungarnfeindliche französische Diplomatie hatte ab Anfang des Jahres kurzzeitig die Möglichkeiten einer sowjet- und deutschfeindlichen österreichisch—tschechoslowakisch—jugoslawisch—rumänischen oder — minimalisiert — einer polnisch—ungarisch—rumänischen Staatenföderation zur Sicherung der französischen Vormachtstellung im Donauraum erwogen; sie griff deshalb das erste Mal seit Beginn der Friedenskonferenz im Januar 1919 die ungarischen Grenzregelungvorschläge auf.[19] Obwohl sie sich angesichts dieser Kehrtwendung dazu veranlaßt sah, die Rückgabe des Rumänien versprochenen westlichen und östlichen Saums der Komitate Békés und Csanád beziehungsweise der östlichen Partium-Gebiete, ferner ein Referendum im Banat zu fordern, beließ es die ungarische Delegation bei ihrem siebenbürgischen Minimum.[20]

Nachdem die ungarische Delegation den Friedensvertrag in Trianon am 4. Juni 1920 unterzeichnet und damit die Abtrennung Siebenbürgens anerkannt hatte,[21] paßte sich auch Paál der völkerrechtlichen Entscheidung an. Er begann in mehreren Teilen des Szeklerlandes für die »ungarische nationale Rechtsgleichheit (Autonomie)« im persönlichen und öffentlichen Rahmen zu agieren und bat das »Zentrum«, die siebenbürgisch-ungarischen Zeitungs- und Zeitschriftenredaktionen anzuweisen, im gleichen Sinne tätig zu werden.[22] Das Zentrum war Klausenburg, und die Presseaktionen liefen hier im Herbst 1920 sogleich an; sie nährten jenen literarisch-kulturellen Dezentralisierungsanspruch aufs Neue, der im Dreieck Klausenburg-Großwardein-Temeschwar in der Vorkriegszeit erhoben worden war — damals allerdings ausschließlich in Abwendung von Budapest.[23] Jetzt konzentrierte

sich die programmatische Selbstorganisierung in der ehemaligen siebenbürgischen Hauptstadt, am Hauptsitz der »Geistigen Front«. Im Angesicht der rumänischen Besatzung, drehte sie die Bewegung allmählich von ihrem alten Widersacher ab und erfaßte auch den gesellschaftlich-wirtschaftlichen Zweig des nationalen Institutionswesens.[24]

Mit seiner Propaganda, zu der die ungarische Presse Neumarkts, Kronstadts und der Komitate Csík und Udvarhely ihre Unterstützung zusagten, bezweckte Paál zweierlei. Zum einen wollte er die Lehrkörper und die ehemaligen ungarischen Verwaltungsbeamten kurzfristig dazu bringen, daß sie ihre Erklärung zur Repatriierung nach Ungarn, soweit schon abgegeben, zurückziehen und »einen Eid in Verbindung mit einer staatsbürgerlichen Erklärung« anbieten, die ihnen die Ausweisung erspare und den Verbleib an ihren Wohnsitzen ermögliche; derart bliebe ihnen die Entscheidung freigestellt, entweder in den Dienst zurückzukehren oder ihre Existenz außerhalb des staatlichen Sektors aufzubauen. Zum anderen versuchte Paál seine zwischen Gehen und Bleiben, zwischen Passivität und Aktivität schwankenden Landsleute davon zu überzeugen, daß »das Ungartum aller von Ungarn Rumänien angegliederten Gebiete« langfristig sehr wohl die Aufgabe erfüllen könne, »geschlossen eine nationale Selbtverwaltung« vom späteren rumänischen Gesetzgeber einzufordern.[25]

Was versöhnte Paál mit der Minimallösung? Das großungarische Motiv. Er nahm an, daß Bukarest die siebenbürgisch-ungarische Selbstverwaltung unter Hinweis auf die Staatssouveränität sowieso zurückweise, so daß Budapest trotz abgeschlossener Friedensverträge mit dem Auftrag der Westmächte zu rechnen habe, das Konzept selber zu verwirklichen. Dieses Angebot, so das erdachte Drehbuch, nehme »Ungarn sicher an und erhalte damit seine alten Territorialgrenzen zurück. Es ist meine feste Überzeugung, daß wir so ohne Säbelrasseln wieder innerhalb unseres Besitzes gelangen werden, nur müssen wir die Sache mit Geschick und Begeisterung anpacken.«[26]

Also nicht schon in den Novembertagen 1918,[27] sondern erst ein gutes Jahr später mischte sich den auf Siebenbürgen bezogenen ungarischen Alternativvorstellungen zur großrumänischen Staatsidee das Element eines Kompromisses bei. Hin- und hergerissen zwischen diesem und jenem Maximum, waren Paál, Bethlen und Gyárfás bis dahin immerhin zuversichtlich, wenngleich nicht die beste, so doch die gute Lösung aufgetischt zu haben, die unter ihrem nationalpolitischen Gesichtspunkt dadurch gut war, daß sie das nationale Selbstbestimmungsrecht der Rumänen durch das gleichzeitig zu geltende der Ungarn relativierte oder zumindest eine vorläufige »unverletzliche Aufrechterhaltung des Prinzips der Rechtskontinuität«[28] mit einschloß. Den Verkünder des Selbstbestimmungsprinzips, Woodrow Wilson, zogen sie als Paten einer Alternative heran, einer Wahl, die nicht ungünstig ausgeht.

Ende 1919 jedoch gereichte ihnen Wilson nicht mehr zum alleinigen Rechtsverweis. Indem er sich auf die Grundlage des Friedenswerkes stellte und auf einen Volksentscheid verzichtete, wurde Paál gewahr, daß ihm und Seinesgleichen nur die Wahl zustand, zukünftig ein kleinnationales Dasein entweder in Ungarn, nach einer eventuellen Auswanderung, oder unter rumänischer Herrschaft zu führen. In beiden Fällen lebte die Entscheidung aus einer Absage. Paál verblieb in Siebenbürgen, doch die gute Wahl, die kein Zugeständnis erfordert, gab er trotz seiner Kompromißbereitschaft nicht auf. Er vertagte sie nur. Den Pariser Minderheitenschutzvertrag begriff er nämlich als organische Ergänzung der Wilsonsschen Vierzehn Punkte: *Selbstverwaltung* war für ihn eine Form oder mindestens eine Vorstufe der *Selbstbestimmung*, jedenfalls also die Voraussetzung einer späteren Rückkehr zur großungarischen Alternative. Solcherart rettete die Kritik der eigenen Haltung gegenüber der rumänischen Staatlichkeit das siebenbürgisch-ungarische dezentralistische Handlungsmuster über die Zeitenwende 1918—1920 hinüber, sie gab diesem aber einen neuen Sinn. Es entsprach inhaltlich der Paálsschen Devise und schien inzwischen zusätzlich begründet, da es nicht mehr im Gegensatz zum eigenen, sondern zu einem fremdnationalen Staatszentrum aufzubieten war.[29] Gerade auf ihrer Achse dem Südosten zugewandt erneuerte sich die Bewegung mit dem Element der Autonomie.

Im wesentlichen handelte es sich also bei diesem Kompromißansatz um den Doppelanspruch, auf kleinungarischem Umweg den großungarischen Ideal näherzukommen. Doch welches Großungarn projizierte er auf die Landkarte Europas? Und welches Siebenbürgen? Jenes, das in einzelne nationale Autonomien gegliedert vom jeweiligen Staatszentrum abhängt? Oder jenes, das territorialautonom sich bis zur Gleichordnung mit seinen Nachbarn verselbständigt? Im historischen Vergleich drängt sich das Jahr 1867 ins Blickfeld. Die Generation Ferenc Deáks und József Eötvös' hatte den Ausgleich mit dem Wiener Hof als eine notwendige Zwischenstation auf dem Weg zur vollen Unabhängigkeit des Landes begriffen, ihren Kompromiß aber unter Einschluß Siebenbürgens und mit einem großen Vielvölkerstaat geschlossen. Die gewünschte oder notgedrungene Integration in einen nationsübergreifenden politischen Rahmen, die das neuzeitliche Ungarn nicht erst im Dualismus zu einem Haupttyp der europäischen Kleinstaaten entwickelt hatte, stellte demnach eine grundneue und um einen Grad verwickeltere Aufgabe.[30] Wollte nämlich Trianon-Ungarn in jenen Kreis gelangen, den diesmal mehrere national organisierte ostmitteleuropäische Kleinstaaten bildeten, so stand es vor der Entscheidung, diesen Schritt entweder in seiner verkleinerten Form oder erst mit Siebenbürgen wieder vergrößert zu wagen. Im zweiten Fall hätte es das seinerseits zu einem ethnisch-kulturell vielfältigen Kleinstaat umgeformte Königreich Rumänien mit dem Integrationsmechanismus konfrontiert. Die Verbindung dieser mi-

teinander wetteifernden Kreise bemühte in besonderer Weise diejenigen Persönlichkeiten, die sich — wie Árpád Paál — innerhalb des kleinsten, siebenbürgischen Kreises befanden.

Anmerkungen

1 Paál Árpád: *Az emberiségi fejlődés tényezői.* In: Erdélyi Szemle 5 (1919) 663—664, hier 664.
2 Hajdu Tibor: *Közép-Európa forradalma 1917—1921.* Budapest, 1989; Edgar Hösch: *Geschichte der Balkanländer.* Von der Frühzeit bis zur Gegenwart. München 1988; Alfred Opitz: *Zeitenwende im Donauraum.* Von der Doppelmonarchie zu den Nachfolgestaaten. Graz—Wien—Köln 1983; *Kurze Geschichte Siebenbürgens.* Herausgegeben von Béla Köpeczi. Bp., 1990.
3 Paál Árpád hagyatéka, Székelyudvarhely (= PÁH). Signaturen nach dem vorläufigen Katalog Bárdi Nándor: *Paál Árpád iratai.* Bp., 1990. Typoskript.
4 Ausführlich Zsolt K. Lengyel: *Auf der Suche nach dem Kompromiß.* Ursprünge und Gestalten des frühen Transsilvanismus 1918—1928 [erscheint 1993 in der Buchreihe des Ungarischen Instituts München, der Studia Hungarica].
5 Ignác Romsics: *Graf István Bethlens Konzeption eines unabhängigen oder autonomen Siebenbürgen.* In: Ungarn-Jahrbuch 15 (1987) 74—93, hier 81—83.
6 K. Lengyel: Auf der Suche.
7 Seine wichtigsten bislang unbekannten Schriften und Aufzeichungen hierzu: [Beszéd a székelyudvarhelyi Nemzeti Tanács 1918. november 3-i népgyűlésén]. PÁH IV/4; [A Székely Nemzeti Tanács hivatali naplója, 1918. december 10—1919. január 9]. PÁH IV/13; [Feljegyzés a székely köztársaságról]. 9. Januar 1919. PÁH V/8; Emlékirat a semleges, független székely államról. 13. Januar 1919. PÁH V/10; Másolják, terjesszék. 15. Januar 1919. PÁH V/11; Szellemi frontok mindenütt. 5. Juni 1919. PÁH V/24; A magyar jövendő elképzelése. 27. Juni 1919. PÁH V/28; [A »Szellemi Front« naplója]. August/September 1919. PÁH V/40. Zur »Geistigen Front« als »Beamtenbewegung« Grandpierre Emil: *Az erdélyi magyarság politikai küzdelmei az egységes Magyar Párt megalakulásáig.* In: Magyar Szemle 2 (1928) 130—136.
8 [»Szellemi Front« naplója]. August/September 1919. PÁH V/40. 23. August. Zur Wiener Tätigkeit Bethlens Romsics Ignác: *Gróf Bethlen István politikai pályája 1901—1921.* Bp., 1987, 175—187. Seine siebenbürgischen Pläne und die personalunionistischen Verhandlungen faßt zusammen Romsics: *Graf István Bethlens Konzeption.*
9 Gyárfás Elemér: *Egy át nem adott memorandum* [1919]. In: Derselbe: *Erdélyi problémák.* Cluj/Kolozsvár 1923, 143—153. Vgl. Romsics: *István Graf Bethlens Konzeption,* 76—77.
10 [A »Szellemi Front« naplója]. 19. August 1919. PÁH V/40; [Feljegyzés a székely köztársaságról]. 9 Januar 1919. PÁH V/8; Emlékirat a semleges, független székely államról. 13. Januar 1919. PÁH V/10; Másolják, terjesszék. 15. Januar 1919. PÁH V/11.
11 [A »Szellemi Front« naplója]. August/September 1919. PÁH V/40.
12 Poerekpen [Árpád Paál] — Gábor Köllő. 24. Dezember 1919. PÁH V/47, 1.
13 Székelyföld és csángóvidék szellemi frontja [Árpád Paál] — László Fényes. 13. September 1919. PÁH V/41.
14 Galántai József: *Trianon és a kisebbségvédelem.* A kisebbségvédelem nemzetközi jogrendjének kialakulása 1919—1920. Bp., 1989.

15 Poerekpen [Árpád Paál] — Gábor Köllő. 24. Dezember 1919. PÁH V/47, 2—3.
16 Gyerkes Mihály: *Tájékoztató ügyünk állásáról.* Székelyudvarhely, 29. März 1920. PÁH VI/6, 1—2.
17 Udvarhelymegye Intézőbizottsága: Megegyezéses határozat. Székelyudvarhely, 26. Mai 1920. PÁH VI/16.
18 Vgl. Udvarhelymegye Intézőbizottsága: Megegyezéses határozat. Székelyudvarhely, 26. Mai 1920. PÁH VI/16.
19 Ádám Magda: *A kisantant és Európa 1920—1929.* Bp., 1989, 39—75.
20 Romsics: *István Graf Bethlens Konzeption,* 82—83.
21 Galántai József: *A trianoni békekötés 1920.* A párizsi meghívástól a ratifikálásig. Bp., 1990.
22 Árpád Paál — Kálmán Petres 9/11. September 1920. PÁH VI/22, 3.
23 Beispielsweise Walter Gyula: *Erdély és az irodalom decentralizációja.* In Erdélyi Szemle 4 (1918) 9—10; Walter Gyula: *Jegyzetek az irodalomról.* In: Erdélyi Szemle 5 (1919) 448—449; Járosi Andor: *Erdély irodalmi problémái.* In: Erdélyi Szemle 5 (1919) 495—497; Torday József: *Kolozsvár gazdasági jövője.* In: Erdélyi Szemle 5 (1919) 523; Torday József: *Az erdélyi tőzsde.* In: Erdélyi Szemle 5 (1919) 548. Ausführlicher Pomogáts Béla: *A transzilvánizmus.* Az Erdélyi Helikon ideológiája. Bp., 1983, 10—21.
24 Eine Auswahl aus dem überaus reichhaltigen Quellenmaterial der zeitgenössischen Presse: p. d.: *Gyakorlat vagy tudomány? A kolozsvári magyar egyetem kérdéséhez.* In: Erdélyi Szemle 6 (1920) 25: 1; Torday József: *Az erdélyi magyar egyetem.* In: Erdélyi Szemle 6 (1920) 327—328; Gyallay Domokos: *Irodalmi szervezkedés.* In: Erdélyi Szemle 6 (1920) 345; *Hozzászólások az irodalmi szervezkedés ügyéhez.* In: Erdélyi Szemle 6 (1920) 355—356; Kemény Gábor: *Irodalmi szervezkedés.* In: Erdélyi Szemle 6 (1920) 367; Walter Gyula: *Teendőink Erdély irodalmi megszervezése körül.* In: Erdélyi Szemle 6 (1920) 381—382; *Hozzászólás az irodalmi szervezkedés kérdéséhez.* In: Erdélyi Szemle 6 (1920) 391—392; *Irodalmi szervezkedés.* In: Erdélyi Szemle 6 (1920) 411—412; Molnár Endre: *Az irodalmi szervezkedés ügyéhez.* In: Erdélyi Szemle 6 (1920) 449; Kristóf György: *A magyar tudomány és szépirodalom jövője Erdélyben.* In: Erdélyi Szemle 6 (1920) 458; T.[ordai]. J.[ózsef]: *Az erdélyi tőzsde.* In: Riport Újság 5 (1920) 15: 2; *Közgazdasági egyetemet Erdélynek.* In: Erdélyi Merkur 5 (1920) 25: 1.
25 Árpád Paál—Kálmán Petres. 9/11. September 1920. PÁH VI/22, 1, 3, 5.
26 Árpád Paál—Kálmán Petres. 9/11. September 1920. PÁH VI/22, 3.
27 Romsics: *Gróf Bethlen,* 152.
28 Gyárfás: *Egy át nem adott memorandum,* 147.
29 Kemény Gábor: *Irodalmi szervezkedés.* In: Erdélyi Szemle 6 (1920) 367; Várady Aurél: *A múlt és az erdélyi magyarság szervezkedése.* In: Erdélyi Szemle 6 (1920) 567—568.
30 Vgl. Kosáry Domokos: *Az európai kis államok fejlődési típusai.* Bp., 1990, 75—83, 90, 112—113.

LŐRINCZY HUBA *(Szombathely)*

Ambrus Zoltán és Ernest Renan

Adalékok egy rajongás természetrajzához

„Föl avval érsz, akit megértsz . . ."

Goethe[1]

(Ambrus) „Nem volt *fin du siècle* szellem, ami szkepticizmus volt benne, az a Renané volt, nem a felületesen hitetlen és a szellemesen komolytalan *fin du siècle*é."

Schöpflin Aladár[2]

Mintegy háromnegyed esztendőn át, 1885 késő tavaszától 1886 februárjáig volt először Párizs vendége Ambrus Zoltán. Nem csupán a színházakban és a bohémtanyákon, a kávéházakban és az antikváriumokban múlatta idejét, hanem — jóval utóbb maga jegyezte föl — „. . . eléggé szorgalmasan eljárogattam a Collège de France és a Sorbonne egyes előadásaira. Gyakran ott voltam a Collège de France-nak abban az alacsony, rosszul világított földszinti szobájában is, amelyben Renan egy hosszú és széles asztalnál legjobb tanítványai között ülve tartotta előadásait. Engem a keleti nyelvek és ezek filológiai kérdései nem érdekeltek, de Renan, akin csak a testesség és egy kis asztma árulta el az öregedést, az olvasmányok magyarázata közben minduntalan alkalmat talált arra, hogy a régmúltról beszéljen, és ismeretes, hogy előadásával talán azért, mert csupa természetesség és egyszerűség volt, éppen úgy magával tudta ragadni hallgatóit, mint írásaival az olvasót. Nem, nem jutott eszembe a lakásán felkeresni, hogy nemcsak az előadót ismerjem meg benne, hanem az embert is. Akkor még . . . nem volt divat, hogy irodalom és művészetek irányában való érdeklődésre játsszák ki a puszta kíváncsiságot, és ezen a címen bárki terhére lehessen a kitűnőségeknek. Sohasem kerestem az ismeretségeket, és nem hittem, hogy jobban neveltté teszi a sárgacsőrű ifjút, ha odatolakodik a nagyokhoz is" — zárul a frissen indulóknak szánt fullánkos bírálatba áttűnő vallomás.[3]

Világ- és Európa-szerte rengetegen érdeklődtek akkortájt a pozitivizmus második hullámához tartozó Ernest Renan iránt. Rajongás és gyűlölet övezte személyét és tanításait, s a francia fővárosba látogató előkelőségek szinte kötelességüknek érezték, hogy megbámulják őt otthonában avagy a Collège de France homályos előadótermében. Mint ifjabb kortársa, Jules Lemaître gúnyosan megjegyezte: a *Jézus életé*nek szerzője is hozzátartozott „Párizs látnivalóihoz".[4] Ambrus Zoltánt — tanúsítja a fentebb citált emlé-

kezés — nem a divat szele, nem holmi tolakvó sznobizmus sodorta Renan közelébe, hanem a valódi, bár tartózkodó áhítat. Óvakodott a személyes megismerkedéstől, s nem ötlött fel benne, hogy a lakásán is zaklassa a mestert. Beérte a néma bámulattal, noha lett volna némi jogcíme arra, hogy Renan társaságába férkőzzék, hiszen párizsi útja előtt két évvel, 1883-ban magasztaló, lírai futamokkal átszőtt, mély azonosulásról árulkodó ismertetést publikált a tudós memoárjainak első kötetéről, a *Gyermek- és ifjúkori emlékek*ről, a század vívódásainak legnagyobb tanúját és megszólaltatóját fedezvén föl a szerzőben, kijelentvén: nincs rajta kívül senki, „. . . akinek a lelke annyira magában foglalná mindazt a nyugtalanságot, amely korának legjobbjait izgatta és foglalkoztatta."[5] Feltétlen csodálat és elismerés, valósággal bálványfaragó indulat munkál már ebben az írásban is, s Ambrus korai rajongása új tápot kapott Renan, az előadó csöndes szuggesztivitásától. Ha ízlés, szemérem és tisztelet elnyomta is az ismerkedés vágyát, az önként választott mester varázsa annál tartósabbnak bizonyult. A Párizsból hazatérő Ambrus még évtizedekig élt s alkotott Renan bűvöletében. Lenyűgöző bölcselőnek, karizmatikus személyiségnek, prófétának, apostolnak tudta, „. . .jó, igaz, szent, nagy ember"-ként emlegette,[6] róla szóló, *Az újkori Démokritosz* címmel összefogott himnikus írásait „Strófák"-nak nevezte,[7] más szerzőket bemutató esszéiben rendre hódolatteljes utalásokkal szerepeltette,[8] s a számára felejthetetlen alakot esztendőkkel már a századforduló után két „tollrajz"-ban újra megidézte[9] — hogy a legkülönfélébb helyeken szerteszórt hivatkozásokról immár ne is beszéljünk. A publicista és a tanulmányszerző Ambrus nyíltan és bőségesen vallott Renan iránti bámulatáról, a szépíró viszont nem tehette ezt. Elegendő okunk van föltenni mégis, hogy a mester elementáris hatása nem torpant meg a regények és a novellák határán, ellenkezőleg: a recepció folytatódott bennük is. Renan tanítása, eszmerendszere, világ- és emberszemlélete — pontosabban: belőle mindaz, mire Ambrus érzékenyen rezonált — magától értetődőn beáradt a szépprózába, s szétszivárgott, felszívódott a művek anyagában, jószerével észrevétlenül. Jószerével észrevétlenül, ámde nem teljesen nyomtalanul. Két, egymáshoz szerfölött hasonlatos, azonosnak mégsem mondható Renan létezik így Ambrus oeuvre-jében: egy, az esszékben s tollrajzokban fennszóval magasztalt, poétikusan kommentált, s egy, a novellákban és a regényekben rejtőzködő. Utóbbi fölkutatása, mindkettő értelmezése: ez legfőbb feladatunk.

Nincs kétség: alaposan túlbecsülte Ambrus Ernest Renant. Mentségére szóljon, megesett ez kívüle számosakkal, példának okáért Riedl Frigyessel is.[10] A felötlő aránytévesztés oka nem csupán az a közismert, Gadamer által is említett körülmény, hogy — híjával lévén „. . .a korok távolságá"-nak — kortársaink megítélésében „kétségbeejtően bizonytalan"-ok vagyunk,[11] hanem amaz, úgyszintén közkeletű jelenség, hogy mindnyájan hajlunk az ízlésünkkel, meggyőződésünkkel, homályló sejtelmeinkkel, ítéleteinkkel és előítéleteinkkel egybehangzó, őket erősítő nézetek kételytelen fölértékelésére.

Similis simili gaudet: a mondást igazolja Ambrus esete is. Renan eklekticizmusában[12] is szuggesztív, nyelvi eszközeiben egyszersmind költői és pregnáns gondolatrendszere részint igazolta a világról és az emberről eleve meglévő elképzeléseit, részint alakot adott a benne gomolygó sejtéseknek. Ambrus kitűnően megértette, ugyanakkor — roppant termékenyen és tanulságosan — némileg félre is értette választott mesterét. A Renan-művek tükrébe pillantva olykor inkább csak a saját vonásait látta, az általa festett Renan-portré pedig nemegyszer kelti önarckép benyomását. A modell piktorához kezdett hasonlítani, nem csoda hát, ha a vásznon lelkesülten ismerte föl magamagát.[13]

Mester és tanítvány szembesítéséhez, a kettejük felfogásában rejlő azonosságok tisztázásához fontos volna tudnunk, mely műveit ismerte Ambrus Ernest Renannak. A *Gyermek- és ifjúkori emlékek*et, valamint ennek 1892-ben megjelent folytatását bizonyosan, hiszen átfűtött esszét írt róluk, az *Ima az Akropoliszon* című fejezet rendkívüli szépségét külön is méltányolva. „. . .a legmodernebb szenzibilitás félreismerhetetlen hangjai"-t hallotta ki Ambrus ebből az áradó vallomásból, s még évtizedek múltán is ekként emlékezett reá: „. . .a hegyi beszéd óta nem hallott a világ magasztosabbat, se nagyobb mélységek fölött járót, se nagyobb magaslatokra szárnyalót. . ."[14] Föltesszük, hogy olvasta Renan életművének páratlan botrányt kavaró darabját, a *Jézus életét*, egynémely — később említendő — szövegpárhuzamok legalábbis ezt valószínűsítik. Talán-talán a kezébe került *A tudomány jövője* című híres kötet is, *A kereszténység eredetének történetét*, illetőleg az *Izrael népének történetét* azonban — ámbár futólag szóba hozta őket — aligha tanulmányozta tüzetesen. Minden további találgatás sűrű bizonytalanságba vész. Annyi föltétlenül kitetszik a direkt és indirekt utalásokból, a regényekben és a novellákban előbukkanó töprengésekből és szentenciákból, hogy először inkább a pályakezdő, a meggyőződéssel teli, később viszont az öregedő, a mind szkeptikusabb Renan vonta bűvkörébe Ambrus Zoltánt.

A *Midas király* szerzője — bármi meglepően hangzik is — nem kitűnő történettudósnak, hanem rendkívüli jelentőségű, a kornak tökéletesen adekvát, egyetemes érvényű tanítást prédikáló filozófusnak vélte elsősorban mesterét. Jelzi ezt az a körülmény is, hogy elébb Démokritosszal, utóbb meg Pürrhónnal állította párhuzamba Renant, a két ókori bölcselő utódát, modern megfelelőjét ünnepelve benne. Első pillantásra merőben önkényesnek tetszhet mindkét társítás, kivált az előbbi. Némi elmemunka kideríti viszont, hogy — noha Démokritosz és Pürrhón filozófiája gyökeresen különbözik egymástól — több-kevesebb alapja mégis akad e megfeleltetéseknek.[15] Az abdérai gondolkodót — szembeállítva őt a „síró" Hérakleitosszal — „nevető" bölcselőnek nevezték az ókoriak. Ambrus úgyszintén „nevető filozófusnak" tartja Ernest Renant, ki a századvég „farsangi" orgiája közepett „*A vígság* vallását prédikálja."[16] Démokritosz optimista, racionalista, az istenek létét nem is állító, nem is tagadó bölcs, kinek atomelméletében társadalomképe, individualizmuselve is kifejeződött, s ki hitt abban, hogy

az értelem erejével és felvilágosítással megteremthető az ideális emberi közösség, a harmonikus világ. Ambrus olvasata szerint Renan mindebben folytatója, újkori megtestesülése az ókori nagyságnak, hiszen „filozófiája" végső soron derűlátó, feltétlenül tiszteli az egyéniséget és — viszonylag tág határokon belül — az ésszerűséget, „uralkodó" tulajdonsága „. . .bizonyos homályos vallási érzület", „Bizonytalan sóvárgás a hit után",[17] az emberiség lassú haladásának, fokozatos megjobbulásának gyönyörű utópiája, egy eszményi társadalom valahai elkövetkezésének ábrándja pedig a *Midas király*ban, Biró Jenő meditációiban tűnik elénk: „El lehet képzelni, hogy az emberek a műveltség és a lelki megnemesedés valamely igen magas fokán el fognak jutni a világ tiszta látásához, az életnek, önmaguknak és egymásnak tökéletes megértéséhez; hogy át fogják látni és át fogják érezni azt a nagy közösséget, mely a mindenséggel való egységben egymáshoz fűzi őket, a testvér-atomokat(!), . . . Hiszem, hogy nem lesz mindig ilyen szomorú világ."[18] Ha Renan úgy látta: „Az emberiség összességében tekintve alantas, önző lények halmaza, akik csak annyiban állanak fölötte az állatnak, hogy önzésük megfontoltabb", Jézus pedig „. . .az az ember, ki nemével a legnagyobb lépést tétette meg az isteni felé"[19] — ennek visszfénye is földereng Biró Jenő naplójában: „A nagy sokaság . . . legalább őszinte; ha az őszintesége nem is láttat egyebet, mint vadállati önzést és durvaságot. A tömegnek majdnem minden egyes alakja milyen ragadozó állat", s a majdan, valamikor túlsúlyra jutó minőségi lények teendője nem más, mint hogy valóra váltsák Krisztus ígéretét, megteremtvén a Földön „a szeretet országát".[20]

Az ifjú Ambrus a renani tanítás „démokritoszi" vonásaira is fogékony volt, a középkorú alkotó örömestebb ügyelt a „pürrhóni" jegyekre. A szkepticista iskola alapítója szerint „A dolgok megkülönböztethetetlenek, meghatározhatatlanok és megismerhetetlenek . . . Semmi sem szép, semmi sem rút, semmi nem igaz, és semmi nem hamis. Mindez csak a véleményekre vonatkozik." Agnoszticizmust és relativizmust hirdető, szkeptikus gondolkodóvá lett végtére Ernest Renan is. Élete és pályája delétől mindjobban beborította a kételkedés,[21] nem hitte, hogy a véges értelem fölérheti a világegyetem talányát, nem hitt a tudomány mindenható voltában,[22] Pallasz Athénét szárnyas szavakkal dicsőítő akropoliszi imája bevallotta: nem hisz az abszolút igazságban,[23] a *Jézus élete* meg ily leckét adott: „Tiszteljétek mások véleményeit, és higgyétek meg, senkinek sincs annyira igaza, hogy ellenfele teljesen tévedésben lenne".[24] Efféle, „pürrhóni" szentenciákat szép számmal lelhetünk Ambrus műveiben is. A *Midas király* festőhőse „. . .konzervatív lelkű ember"-ként tudta, hogy minden friss, életmagyarázó teória csupán ideigóráig érvényes, látta bennük „. . .a rejtett elcsépeltséget, s azért nagyon megvetette az új elméleteket, a modernizmus csodáit".[25] Ugyanő nagyon valószínűnek tartotta, hogy az ember „megismerésre való vágyódása" „. . .utoljára is egy zárt kapura fog találni, melyen ez a felirat lesz olvasható: Ignorabimus".[26] A megszállott, ám hasztalan bizonyosságkergetésbe

pusztul bele *A gyanú* című kisregény főszereplője, s mesterfogása a műnek, hogy még az olvasó is csupán sejtheti, ámde nem tudhatja meg az igazságot. Az értékek viszonylagosságát szemlélteti Ambrus első novellagyűjteményeinek több darabja is, majd a puritán és kötelességteljesítő, majd meg a vitalizmusnak, az élvezeteknek hódoló életet mutatván üdvözítőként — a példákat sokáig szaporíthatnók. Később, a századforduló után az is megesik, hogy a tanítvány már félrehallja mesterét, az abszolút relativizmus tételét tulajdonítván neki. *Az igazság* című dialógus *A hazaárulóból* ismerős Ibsen-hőst, Stockmann doktort szembesíti Pürrhón II-vel (vagyis Renannal), s utóbbi ekként oktatja gyengéden az egyetlen igazság fanatikusát: „Vagy valóban csak egy Igazság van", „. . .valamely őserő", „Ámde akkor ez az Igazság . . . megismerhetetlen. . ." „Vagy vannak milliárd és milliárd igazságok . . . Annyi igazság, ahány generáció, ahány ember, ahány gondolat . . . Momentán, pillanatnyi igazságok ugyan, de aligha van másféle igazság."[27] A viszonylagosság teóriájának ily mértékű eltúlzása, a teljes relativizmus hirdetése idegen volt már Ernest Renantól, így a fiktív párbeszéd sokkal inkább szemlélteti az öregedő Ambrus felfogását, semmint a mesterét.

A „démokritoszi" és a „pürrhóni" komponensek ilyetén keveredése magában is jelzi: a francia tudós nem teremtett önelvű és egységes, belső ellentmondásoktól mentes bölcseleti rendszert. Magyar tanítványa lelkesen ünnepli ezért is: „. . .az összes filozófiai rendszerek nagy csődje után . . . Így volt ő leghívebb kifejezője a mi időnk szellemének, amely elvesztette hitét a rendszerekben, de azért szívesebben filozofál, mint eddig bármelyik kor; mert a rendszerek időhöz kötöttek, ellenben a filozofálás örök."[28] Még tüzesebb szóval ünnepli azért, mert Renan elhárította magától a materializmus kísértéseit, s hitetlen hívőként, hívő hitetlenként hangot adott a századvég heves, de alaktalan Istenvágyának. Ambrus rendre indulattal s megvetéssel beszél az anyagelvűség „vallásáról", „. . .a materializmuson épült népies filozofémák komikus krachjá"-ról,[29] mély azonosulással, a maga vívódásainak rokonára ismerve fordul viszont mesteréhez, ki nem hitte, ám megengedte, sőt: sóvárogta az abszolútum, a démiurgosz létezését. „A vallások . . . sorjában összeomlásra jutnak, mert eddig még semmiféle erőnek se sikerült elfojtani az értelmet. — De jaj lesz az értelemnek is, ha sikerülne megfojtania a vallást! Bolygónk, higgyék el nekem, valami mélységes művön munkál" — így Renan, a *Jézus életének* előszavában, másutt meg: „. . .a vallás is igaz a végtelenben . . . Semmi sem bizonyítja, hogy van a világon egy központi tudat, egy szellemi erő, mely mindennek a középpontja, . . . de semmi sem bizonyítja az ellenkezőt sem."[30] Hasonlóképpen vélekedett Ambrus is. Tanúsítja ezt esszéinek gyűjteménye, a *Vezető elmék* csakúgy, mint a *Midas király* számos részlete, a *Miszticizmus* című „tollrajz" és — ha ironikus is a hangvétel — a *Szent Szerafin megtérése* című novella[31] (a szemle korántsem teljes!). Az abszolútum azonban kifürkészhetetlen, a rejtőzködő Isten nem fedi föl előttünk arcát és szándékait. Mily

szépen rímel e renani panaszra[32] a *Midas király* egy-két passzusa, *A tóparti gyilkosság* sóhajos zárlata („Atyánk, aki vagy, akárhol! . . . vajon mit kívánsz tőlünk . . . és ugyan mit akarsz velünk? . . ."), s a fiatal Osvát Ernőnek annyira tetsző, magának éjjelente többször felolvastatott Ambrus-novella, a *Finish* objektivált vallomása: „. . .ezen a világon minden csak játék: az emberek, bármivel foglalkoznak, bármiért erőlködnek, mindig csak játszanak, mint liliputi emberkéi egy ismeretlen, roppant Gullivernek. Mivégre jók, mivégre szolgálnak, akár a komoly, akár a nem komoly játékok, senki sem tudja meg soha: valamit akarnak velünk, de a többi csupa rejtelem"![33] S a gyötrő bizonytalanságban tévelygő, játékai közben örökkön rettegő embertörpe csakis két módon közlekedhet az elrejtőzött Istennel: ha valódi szerelmet él át, vagy ha — igazi művészként — ihletett alkotást hoz létre. Csupán az első idea származik Renantól, a másik már Ambrus leleménye. „. . .a szerelem nagyon különös egy misztérium, . . . vallási cselekedet, . . . a legnagyobb bizonyítéka annak, hogy van Isten" — prédikálta a francia gondolkodó, s tanítása lírai futamokban visszhangzik egyebek közt a *Midas király* lapjain,[34] hogy a művész és a művészet isteni küldetéséről ugyane regény beszéljen.[35]

Renan és Ambrus mindenség- és létvíziója egyéb pontokon is hasonlatos. Ha a *Jézus életé*nek előszavában ez áll: „A világ pokoli és égi komédia egyszerre, zseniális karvezetőtől vezetett sajátos körtánc, melyben a jó, a rossz, a rút, a szép egymásután vonulnak fel a nekik valamely rejtelmes cél beteljesedése érdekében kijelölt helyen"[36] — válaszol erre (túl a *Finish* című novella imént citált részletén) a *Giroflé és Girofla* zárlata („. . .örök komédiánk . . . oktalanságok láncolatából áll, . . . s e sok vesződséget, e sok oktalanságot egyetlenegy gyűjtőszóval Életnek. . ." nevezzük) és a *Solus eris* („. . .minden élet: tragédia, de ez a sok tragédia néha . . . vígjátékokból alakul ki, ami azt bizonyítja, hogy a tragédiák és a vígjátékok anyaga ugyanegy, vagyis: nincsenek vígjátékok. . ").[37] Renan az általános morális hanyatlás hamaros bekövetkezését jósolta,[38] Ambrus a maga korában megvalósulni látta ez ijesztő próféciát. Ezért ábrázolta műveiben oly sűrűn az emberi kisszerűség, olcsóság, elkorcsosulás látványait, s valószínűleg ezért vonzódott oly feltűnően a paródia, a szatíra hangvételéhez és műfajához. Az ide vágó tömérdek példa közül most csak a *Királyidillek* című novellacsokorra[39] és a *Kultúra füzértánccal* című kisregényre utalunk. S a rejtelmes célú, ismeretlen rendező dirigálta komédiában, az egyetemes kiüresedés közepett az ember csupán kétféleképp védekezhet léte semmiségének és semmisségének nyomasztó tudata ellen: játékkal és kötelességteljesítéssel. „. . .az élet csak játék", illetőleg: az élet alkalom arra, hogy megfeleljünk a reánk bízott küldetésnek — tanítja a magyar író szerint Ernest Renan,[40] nem csoda hát, ha e teorémákkal Ambrus szépprózájában is gyakorta találkozhatni. A — hellyel-közzel már Kosztolányi felfogását előlegező — „játékfilozófia" a kis- és nagyepikát egyaránt átszövi,[41] a kötelesség impe-

ratívuszáról pedig tán a *Midas király* beszél a legnyíltabban, a legvallomásosabban: „Biró Jenő úr »erkölcsi lény« volt, vagyis abban a hitben növekedett fel, hogy az ember nem azért jön a világra, mintha itt valami különösen jól érezhetnők magunkat, hanem azért, hogy megfeleljünk bizonyos kötelességeknek, melyek eredetükben és céljaikban meglehetősen rejtelmesek ugyan, de azért igenis léteznek és parancsolnak. . . A szerep megalázó volta nem tette lázadóvá, s nem érezte magát feloldottnak a rejtelmes kötelességek alól, csak azért, mert nem kérdezték meg, hogy vállalja-e vagy sem."[42] Szép, egyszersmind lesújtó és fölemelő szavak.

Kitetszhetett az eddigiekből: igen mélyen érintette Ambrust a Renan-élmény, élethossziglan beléje vésődött a francia gondolkodó karizmatikus személyisége és „filozófiája". Alkati, világszemléleti okok egyként magyarázzák e nagy erejű vonzalmat, hiszen még az érzelmesség hajlama is összefűzte őket.[43] Korántsem véletlen, hogy a tanítvány lírikusként, „. . .a jelen idő legnagyobb poétája"-ként is ünnepelte mesterét.[44] Egy tüzetesebb vizsgálódás alighanem további megfeleléseket mutatna ki Renan „bölcselete" s Ambrus művészete közt, egy más szempontú vizsgálódás alighanem igazolná, hogy egyéb pozitivista gondolkodók — Taine, Buckle — ugyancsak maradandó hatással voltak a magyar alkotóra.[45] Nekünk mindenesetre úgy tűnik fel, hogy a breton tudós volt reá a legnagyobb befolyással — zárja mégis (stílszerűen) az okfejtést a renani—ambrusi kétely szava: „Ámbár ez se egészen bizonyos."[46]

Jegyzetek

1 Vö.: *Faust*. Bp., 1964. 23. (Sárközi György átköltése.)
2 In: Schöpflin: *A magyar irodalom története a XX. században*. Bp., 1937. 70. (A kiemelések az övéi!)
3 Idézi: Dávidné Angyal Paula: *Ambrus Zoltán*. Bp., 1934. 9. (A szövegeket mindenütt a mai helyesírásnak megfelelően citáljuk!)
4 Lemaître kijelentését idézi: Szávai Nándor: *Emberek és tájak*. Bp., 1972. 103. — Renan kultuszáról ld. még: uo.: 106.
5 Vö.: Ambrus: *Vezető elmék*. Bp., 1913. 159.
6 Uo.: 182.
7 Uo.: 158—182.
8 Lásd például: uo.: 95., 201—202. stb.
9 Lásd *Az igazság* című jelenetet, illetve a *Renan szobra* című publicisztikát. In: *A tegnap legendái*. Bp., 1913. 163—168., 266—270.
10 Vö.: Gorilovics Tivadar: *Renan fogadtatása Magyarországon*. In: *Eszmei és irodalmi találkozások*. Tanulmányok a magyar—francia irodalmi kapcsolatok történetéből. (Szerk.: Köpeczi Béla és Sőtér István.) Bp., 1970. 268.
11 Vö.: Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer*. (Ford.: Bonyhai Gábor.) Bp. 1984. 211.
12 Gorilovics: i.m. 253.
13 Uo.: 268.
14 Vö.: *Vezető elmék*. 162., ill.: *A tegnap legendái*: 270.

15 Démokritosz és Pürrhón gondolatrendszerének megítéléséhez Nyíri Tamás: *A filozófiai gondolkodás fejlődése.* (Bp., 1977.); Lendvai L. Ferenc—Nyíri J. Kristóf: *A filozófia rövid története a Védáktól Wittgensteinig.* (Bp., 1981.); Pais István: *A görög filozófia.* (Bp., 1982.) című könyvétől, továbbá Hamvas Béla: *Anthologia humana* (Szombathely, 1990.) című szöveggyűjteményétől kaptuk a legtöbb segítséget.
16 Vö.: *Vezető elmék*: 166., 176—177. stb. (A kiemelés az Ambrusé!) Megjegyeznők: Riedl Frigyes számára is a mosolyogva kétkedő Renan volt a legfontosabb: Gorilovics: i.m. 267.
17 *Vezető elmék*: 159., 160., 168—169. stb.
18 Vö.: Ambrus: *Midas király*. Bp., 1967. 555., 557.
19 Vö.: Renan: *Jézus élete*. Bp., é.n. [1928.] 319. Ford.: Salgó Ernő.
20 *Midas király*: 538., 556—557.
21 Vö.: *Világirodalmi lexikon*, 11. köt. Bp., 1989. 576.
22 *Vezető elmék*: 159., 161. stb.
23 Vö.: *Ima az Akropoliszon.* (Rónay György fordítása.) In: az azonos című kötet (válogatta, az előszót és a portrékat írta: Gyergyai Albert). Bp., 1977. 367—368.
24 *Jézus élete*: 229.
25 *Midas király*: 274—275.
26 Uo.: 551. — Az „Ignoramus et ignorabimus" elvét egyébként minden pozitivista vallotta. Lásd erről: R. Várkonyi Ágnes: *A pozitivista történetszemlélet.* Bp., 1970. 42., 51-52., 56. stb.
27 Vö.: *A tegnap legendái*: 165—167.
28 *Vezető elmék*: 180.
29 Uo.: 159., 160., 161., 252. stb.
30 Vö.: *Jézus élete*: XXXII., ill.: *Vezető elmék*: 168—169.
31 Vö.: *Midas király*: 282., 463., 526—528., 548—550., 551., 556—557.; *A tegnap legendái*: 65—70. (A *Miszticizmus* című, leplezetlenül önvallomásos írás fontosságára már Korek Valéria felhívta a figyelmet. In: *Hangulat és valóság*. Ambrus Zoltánról. München, 1976. 122.), Ambrus Zoltán: *A gyanú*. Bp., 1981. 289—300.
32 Vö.: *Vezető elmék*: 174.
33 *Midas király*: 463—464., 528.; Ambrus Zoltán: *A tóparti gyilkosság*. Bp., 1961. 208., 271.; ill.: Fráter Zoltán: *Osvát Ernő élete és halála*. Bp., 1987. 21—22.
34 *Vezető elmék*: 163., 175—176.; *Midas király*: 187., 282. stb.
35 Uo.: 527—528., 550.
36 *Jézus élete*: XXIV.
37 Vö.: Ambrus Zoltán: *Giroflé és Girofla*. Bp., 1959. 225.; illetve: uő.: *Solus eris*. Bp., 1972. 15. — Ambrus eme felfogása a századvégen oly divatos „világszínház"-teóriával is rokon. Lásd erről: Rónay György: *Petőfi és Ady között*. Bp., 1981. 227—268.
38 *Vezető elmék*: 168.
39 In: *A gyanú*. 63—101.
40 Vö.: *Vezető elmék*: 166., 180.
41 Lásd például: *Midas király*: 182.; *A gyanú*: 21.; *Giroflé és Girofla*: 236.; *A tóparti gyilkosság*: 271. stb. stb.
42 Vö.: *Midas király*: 463—464. Lásd még uo.: 548—550.; *Solus eris*: 262. stb.
43 Vö.: Szávai: i.m. 107., ill.: Rónay György: *Kutatás közben*. Bp., 1974. 231—233.
44 *Vezető elmék*: 160., 161., 181. stb. — Megjegyzésre érdemes: Babits Mihály szintúgy kiváló költőnek ismerte Renant. In: *Az európai irodalom története*. Bp., 1979. 417.
45 Lásd: *Vezető elmék*: 183—187., 223—224. stb.
46 Vö.: *A tegnap legendái*: 168.

MARCZELL PÉTER *(Genève)*

A könyvtáros Csoma göttingeni modellje

I. *Ne szégyelljük könyvtárosainkat*

Kőrösi Csoma Sándor (1784—1842): "Redux ex academicis peregrinationibus, Asiam profectus". (Akadémiai peregrinációjából visszatérve Ázsiába távozott[1].) Széchényi István megvilágításában: „Egy szegény, árva magyar, pénz és taps nélkül, de elszánt, kitartó hazafiságtól lelkesítve — bölcsőjét kereste a magyarnak és végre összeroskadt fáradalmai alatt"[2]. Közben — jobb híján — példás, önfeláldozó munkával összeállította a modern idők első érvényes tibeti—angol szótárát, tibeti nyelvtanát és szanszkrit—tibeti—angol szójegyzékét, lefordította a buddhista tanok *Mahavyutpatti* néven ismert glosszáját és megjelent tőle — kapcsolatos témákról — vagy 19 szakdolgozat[3]. Nagyjából ezt tartja róla a köztudat.

Tanulmányom azonban nem ezzel a vándorral, illetve szófejtővel foglalkozik, hanem a sikeres brit-indiai kutató könyvtárossal[4]; azt vizsgálja: milyen hasznát vette az egykori nagyenyedi szolgadiák göttingeni egyetemjárásának pályája befutott, bengáli szakaszában, mennyire határozták meg viselkedését, magatartását hannoveri normák.

Szellemi kirándulásomat e kevéssé járt mezsgyén[5] magyar oldalon kongresszusunk titkárának, német oldalon pedig a Felsőszász Állami és Egyetemi Könyvtár kézirattár-vezetőjének, s emellett könyv- és levéltárosainak ajánlom. Monok István és Helmut Rohlfing szíves támogatása nélkül mostani eszmefuttatásomra nem kerülhetett volna sor.

II.1. *A deltatorkolat előnyei*

Kőrösi Csoma Sándor volt a Bengáliai Ázsiai Társaság (BAT) első rendes, fizetett, teljesen szakosított hatáskörű könyvtárosa 1838 májusától visszavonuló lemondásáig, azaz 1841 májusáig. Közvetlen elődje, Markham Kittoe hadnagy, az orisszai régiségek feltérképezője ui. kettős, fizetett könyvtáros-múzeumvezetői megbízatását csupán ideiglenesen, kb. négy hónapig látta el.[6] Az őt megelőző L. Burlini, firenzei eredetű orvos pedig még nem kapott fizetést.[7] Mint ahogy a Társaság többi akkori tisztségviselője sem, akik kenyerüket másutt keresték.[8] Állása megbecsült, előnyös, sőt irigyelt státusz; kultúrtörténelem-alakító szerepet és érdekes munkakört biztosított. Betöltése viszonylag kevés megterheléssel járt, de rendkívüli felkészültséget igényelt. Vizsgáljuk meg ezeket a jellegzetességeket közelebbről!

James Prinsep (1799—1840) titkár vezetésével a BAT a világviszonylatban legtekintélyesebb tudományos intézményekkel egyenrangú szervezetté fejlődött. Indiában az egyetlen, amelynek könyvtára és múzeuma felvehette a versenyt Európa legnagyobb hasonló létesítményeivel.[9] Székházát a város főútja mentén, parkos térségben, egy kertes épületben rendezték be.[10] Azaz központi, levegős, drága negyedben. Benne Csoma ingyenes emeleti lakosztálya[11] magas lakbérű szállással egyenértékű.[12] Kőrösi havi 100 rupiás díjazása így tényleg bőséges.[13] Annál is inkább, mivel helyettesén kívül hét főnyi (+ 1) személyzet állt rendelkezésére.[14] S James Prinsep távozása után a titkárságon konyhát tartanak fenn számára.[15] Szellemi érdeklődésének megfelelő könyvtárát pedig úgy és akkor használja, amikor akarja.[16] Nem csoda tehát, ha posztját sokan áhították, a 79 éves Burlini halálakor hivatalosan tízen is megpályázták. Mint tudjuk: hiába, mivel a BAT tagsága egyhangúlag őt akarta könyvtárosának[17], aki pedig nem is jelentkezett erre a beosztásra. és egy kitérő válasz után[18] a meghívást — betáblázott, rövid kalkuttai kutatásainak elsőbbségére hivatkozva — először visszautasította.[19]

Otthonában, még ha akarta volna, sem lehetett elefántcsonttoronybeli magányra. Több okból sem.

(1) Munkaadói korántsem tartogatták maguknak begyűjtött ismereteiket, elemzéseiket, megoldatlan problémáikat, kidolgozott elméleteiket. Ellenkezőleg. Azokat „katalizátor"-ként a titkár(ság) folyóiratában[20], a kutatások nagyjából évenkint megjelenő vaskos összefoglalásában[21], s széleskörű levelezésben terjesztették világszerte.[22] Sikerrel: egyre öblösebb, erősebb visszhangot váltottak ki tevékenységükkel.[23] (2) Felfedező expedíciót pénzeltek tibeti területekre[24]; tudományos munkatársakat fizettek kísérőként más expedícióknál[25]; gyűjtőket küldtek szét múzeumuk tervszerű gazdagítására[26]; szakvéleményt, tanácsot adtak hozzájuk forduló műgyűjtőknek, kutatóknak.[27] (3) A helyi kormánnyal szembeszállva, James Prinsep és vezérkara magára vállalta a hindu és indiai muzulmán irodalom klasszikusainak a bennszülött műveltséget fenntartó-fejlesztő kiadását és népszerűsítését. Ugyanezt tette alapvető angol tudományos művek fordításával.[28] Az 1835-ben bevezetett, szélsőségesen angolosító közoktatási rendszert a független BAT így nemcsak elítélte, visszautasította, perbe fogta a nemzetközi nyilvánosság előtt, hanem kiadványaival folyamatosan, tüntetően és hatékonyan megtorpedózta.[29] (4) Francia állami megbízóknak rendszeresen szanszkrit könyveket vásárolt és juttatott el; helyileg szervezte a franciák szolidárisan beindított szövegmásolási programját, amelynek góca Benáreszben, a szent városban, Buddha élete egyik legnevezetesebb térsége szomszédságában hozta erjedésbe az indiaiak műveltségi, s fokozódó nemzeti öntudatát.[30] Másodlagosan pedig éppen Csoma könyvtárában.[31]

Feladatköre egyszerűnek tűnik: (a) A spontánul befutó kiadványok és (kéz)iratok, s néhány megrendelt lexikon/kézikönyv átvétele, katalogizálá-

sa, elhelyezése; (b) A meglévő anyag kikölcsönzése helyi tanulmányozásra-olvasásra; társasági tagoknak esetleg hazavitelre[32]; — mindez viszonylag nagy létszámú személyzet segítségével; (c) Rendkívüli esetekben: távolsági kölcsönzési kérelmek elbírálása, esetleges teljesítése[33]; (d) Beérkező, kiadót kereső kéziratok véleményezése; előfizetési indítványok elbírálása[34]; (e) A szerzemények havi összegzése; évi jelentés benyújtása.[35] Valószínűleg munkájával járt az olvasmányok szakszerű megbeszélésének biztosítása is.

A könyvtár használata ingyenes volt.[36] Társasági tagok[37]; tanárok (mint S. C. Malan tiszteletes a Püspöki Kollégiumból)[38], egyéb helyi- és indiai érdeklődők, kutatók, becses régi szövegek másolói[39] és külföldi szakemberek vették igénybe.[40] Forgalma azonban nem lehetett nagy, mivel Kalkutta csupán 1857-ben kapott egyetemet. Elvben reggel 6-tól du. 4-ig tartott nyitva. A valóságban bizonyára rugalmasan[41], akár a könyvtáros jelenléte nélkül. Így Csoma utódjától a BAT vezetősége mindössze napi négyórás ügyeletet kívánt meg[42], Kőrösitől valószínűleg kevesebbet — az akkori enyhébb bürokrácia miatt. S tudjuk, ha kedve tartotta, első tibetistánk nyugodtan távolmaradt munkahelyétől.[43]

A könyvállomány Csoma utolsó előtti leszolgált évében 336 példánnyal nőtt; ezt megelőzően, 1838-ban 482-vel.[44] 1841 júniusára a gyarapodás összesen 5005 művet tartalmazó készletet eredményezett.[45]

A könyvtárosi munkát az érintett tárgyak roppant széles skálája s még inkább a használt nyelvek, betű-, illetve írásrendszerek sokasága tette igényessé. A felölelt területet egyébként nemcsak a társaság igen tágan meghatározott érdeklődési szférája határozta meg. Azaz minden, amit a természet létrehozott („produced") Ázsia földrajzi határain belül.[46] Feszítettek még rajta olyan visszautasíthatatlan ajándékok is, amelyeknek Ázsiához semmi közük sem volt.[47] Lényegében bölcsészeti jellegű anyaga mellett a szakkönyvtár alapvetően a mellette működő természettudományi múzeum gyűjteményeinek megértésére szolgált. A szobor-, felirat-, tudományos metszet/rajz-, érem/pénzgyűjtemény határterületet képezett a könyvtár és a múzeum illetékessége között.[48] Az értékes képtár, amely Rubens-, Dominichino-, Guido-/(Reni?), Bassano- (J.), Canaletto-, Sir Joshua Reynolds-festményeket is tartalmazott[49], talán elsősorban a székház presztizsét emelte. Elsősorban a lépcsőház előtti földszinti csarnokot és részben a Csoma lakosztályába vezető feljáratot díszítette, akárcsak Csoma személye a könyvtárat.

II.2. *A Leine-pataki útravaló sorsa*

A szegény eredet[50], szolgadiákoskodás[51], ingyenes diákmenza-látogatás Göttingenben[52] pikantériát kölcsönöz a bemutatott képnek. Dialektikájuk azt bizonyítja: Csoma a 19. század első felében már megvalósította az Ady Endre által később „Az Értől az Óceánig" néven meghirdetett programot. A székely havastövi Kőrös patak mellékéről

eredve, a Maros-parti Nagyenyeden keresztül, német kitérővel, az Indust is érintve, kemény himalájai esztendők próbatételeit kiállva, eljutott a Hugli, vagyis a Gangesz-Bramaputra torkolatvidékéig. A Bengáli Öböl szegélyén voltaképpen elérte az Indiai Óceánt. Befutásához mi hasznát vette a Leine-folyócska menti híres-nevezetes egyetemen hallgatott öt félévnek[53]? Ez a kérdés annál is inkább jogos, mivel Csoma elméjében 175 éve ott lobbant lángra az a fáklya, amelynek fényében Napkeletre indult.[54] Úgy, hogy hazáját onnét már csak útbaejtette.[55] Erre *a könyvtáros és az ember viszonylatában* próbálok válaszolni. (Tehát se nem a Napkeletre eljutott gyalogos, se nem a (tibetista) filológus szempontjából, amelyet már sokan vizsgáltak, de ettől azért jelen munkámban sem lehet teljesen elvonatkoztatni.)

A göttingeni tudományos élet, felsőfokú oktatás Csomát érdeklő modelljéből időkorlátozás-szabta egyszerűsítéssel most 13 paramétert emelhetek ki. Ezek részben irányzatok, részben normatív jelenségek. Hét a légkört határozta meg: görög életeszmény, békés, gyakorlati szellem, hatékonyságra való törekvés, kozmopolita környezet, kispolgári anyagiasság, a kor biedermeier romantikája, a zömükben igen fiatal diákok kamaszos idétlensége.[56] A fennmaradt naplójegyzetekben — rendre, rangra és nemzetiségre való tekintet nélkül — feltűnő egy fegyelmezett szorgalomra és egy nyelvtanulásra-nyelvművelésre serkentő hatás érvényesülése. Az utóbbira alkalmat nyújtott a gyakori, „belbecs"-et ápoló levelezés.[57] Maguk a tantervek és a tanárok publikáció-áradatai jó ízelítőt adnak a tanári karon belüli versenyről.[58] A tudományos kutatást szolgáló professzor-céh folyóiratával[59] pedig illusztrálja a politikai és tudományos státuszok, tevékenységek szervezett összefonódását és egy bizonyos cím- és rangkórságot.[60]

A kalkuttai Csoma ezek közül a normák közül hű maradt az ireneusi-pragmatikus szemponthoz és magáévá tette a nyelvtanulási imperatívumot. Bengália tarka népességű fővárosában a nemzetközi diákközösség tapasztalatát megérlelhették benne útiélményeinek emlékei, mindennapi kapcsolatai.[61] Önmegtartóztató takarékosságát, szorgalmát azonban alkatinak vehetjük, romantikáját erdélyinek.[62] A felsorolt többi hatás vagy lepergett róla (mint a sajátosan felfogott görög életszemlélet megélése)[63], vagy egyenesen szembefordult velük (mint a karrieristák értékrendszerével és rámenős módszereivel[64]).

Az általános meggyőződés szerint Kőrösire göttingeni készülése során döntően hatott a 300 000[65] kötetes, modern egyetemi könyvtár, amelynek olvasótermében idejének java részét töltötte, szabad polcokról levett művek olvasásával.[66] Expozém eme 2. részének maradék harmadában ezt a téves képet igyekszem helyesbíteni.

A göttingeni egyetemi könyvtárat a Georg-August-Universitättel együtt hozták létre 1734—37-ben. Az új hannoveri állami tanintézmény felépítésébe olyan fontos hivatással (és költségvetéssel) illeszkedett bele, hogy vitatni

lehetne, melyik játszotta az elsődleges, illetve másodlagos szerepet. Rendeltetése: elősegíteni a jelenségeknek, azok összefüggéseinek, a róluk felhalmozott ismereteknek, a velük kapcsolatos technikáknak közvetlen, szabad tanulmányozását. Akárcsak a némileg utána nyitott csillagvizsgálóé, botanikus- és „gazdasági"-kerté, múzeumé, képtáré, gép- és modellgyűjteményé, fizikai szertáré, kémiai laboratóriumé stb. Újfajta társadalmi berendezést, megismerési politikát hordozó cél a maga idejében. (Mellette volt-e még egyáltalán szükség tanárra, azaz közvetítőre? Volt, mint a bibliázó protestánsoknak lelkipásztorra.)

A könyvállomány alapját az elhalálozott J. Hinrich v. Bülow nagyhelytartó bibliotékájának és a göttingeni gimnázium könyvtárának anyaga, valamint a Hannoveri Királyi Könyvtár másodpéldányai képezik (11 774 kötet).[67] Adományok, hagyatékok gyarapítják. De főleg tudatos, nagystílű, minőségre törő, az olcsó szépirodalmat, népszerűsítést mellőző beszerzéspolitika határozza meg jellegét, duzzasztja Csoma idejében közel 170 000 kötetre. Igen gazdag kéziratgyűjtmény is ékesíti. Akkor ezeket a tanárok, a diákság és elismert, tanult egyének ingyen tanulmányozhatták a helyszínen. De csak a szolgálatos segéderő közreműködésével (mert „szabad polc" nincs), meglehetősen kényelmetlen pultokon, asztalokon, s csupán nyolc órát egy héten (hétfőn, kedden, csütörtökön és pénteken 1-től 2-ig; szerdán és szombaton 2 és 4 között). A kikölcsönzés viszont egyszerű. Elégséges hozzá egy professzor jótállása (de a főnemességnek még ez sem szükséges) s egy szabályosan kitöltött oktavo szelvény leadása az erre fenntartott helyen a nyitvatartási idő alatt. A kért művekből — kézikönyvek, értékes, ritka különlegességek, kéziratok, metszetek, rajzok stb. kivételével — másnap akár három is átvehető maximum négy hétre (különleges esetekben még hosszabb időre). Otthon egyszerre hat könyvet szabad tartani. Továbbkölcsönzésük tilos. Meghosszabbításuk viszont engedélyezett. A tanulmányi félév végén, illetve a kölcsönző elutazása előtt a kikölcsönzött műveket kölcsönzési tartamuktól függetlenül vissza kell vinni.

A keresést-választást katalógusok könnyítik meg: a kezdeti, iktató-katalógust („Akzessionskatalog") túlhaladó, Georg Matthiae-féle betűrendes, illetve tárgykatalógusra[68] épülő 147 kötetes, új, szerzői Reuss-katalógus, illetve rendszeres katalógus.[69] Jeremias David Reuss professzor[70] minden szerzőnek és minden névtelenül megjelent mű tárgykörét meghatározó címszónak külön lapot szánt. Így lehetővé tette a meglévő lapok újakkal való kiegészítését a régi bejegyzések megbolygatása nélkül. Feltüntette a szerzők nevét, a rövidített címeket[71], a kiadót, a kiadás helyét és évét. A tárgyi rendszerezést a tudományos karok és szakok korabeli hierarchiája szerint hajtotta végre. (Ezen aztán szakemberek finomítottak több mint 150 évig!) A könyveket ilyen rendben tárolják napjainkig. Érvényesítve az időrendi- és egy földrajzi elvet is. A jelzetek ezt a besorolást tükrözik. Kódjuk utal a

művek formátumára, latinul meghatározott tárgykörére, katalóguskötet számára és tartalmazza egyedi számukat is.[72]

Ez a rendszer szolgált a berlini, münsteri, müncheni, breslaui, giesseni, hallei, lipcsei, stuttgarti, weimari, würzburgi nagykönyvtárak és a British Museum betűrendes katalógusai mintájául. Az utóbbi működése azonban merőben más volt: olvasótermére korlátozott szolgálata egy szűk, kiváltságos réteget elégített ki. Elvét az oxfordi Bodleiana vezette be, modellje mértékadóvá vált egész Angliában.[73] A BAT is átvette, még ha rugalmasan alkalmazta is.[74]

Csoma már csak ezért sem honosíthatta meg Kalkuttában a Göttingenben látott és kipróbált könyvtári állapotokat. További akadályok: intézménye szűkös költségvetéséből legfeljebb csak egy-két kézikönyv megvételére futotta; a könyv- és kéziratgyűjteményt így szinte kizárólag szerzői-, kiadói tiszteletpéldányok, távozó tagok ajándékai, a British Asiatic Society Keleti Fordítások Bizottságának küldeményei, az anyaországi Commissionere of Records átutalásai és az oxfordi Boden Professzornak kinevezett volt titkár, H. H. Wilson beszerzései szaporították. Ez a helyi tanulmányozásra szánt anyag a göttingeni 3%-ának felelt meg. A műveket nyelvüknek megfelelően s ezen belül betűrendben tüntették fel a katalógusban; s nyelvenként, méretük szerint rendezték el a polcokon.[75] Katalogizálásukat Csoma — úgy látszik — segédkönyvtárosára hagyta.[76] Utódja, a braunschweigi H. H. Eduard Roer (1805—1866) hivatala elfoglalásakor ebbe az osztályozásba azonnal belekötött, a helyébe — berlini, göttingeni, wolfenbütteli modellekre hivatkozván — egy tárgyi alapú csoportosítást vezetett be. Benne elválasztotta a klasszikus görög és római irodalmat a Krisztus utánitól. Az előbbit két-, az utóbbit háromlépcsős mélységben tagolta.[77]

Expozém e mások részének tanulsága tehát:

1) A könyvtáros Csoma munkakeretének a Georg-August-Universität könyvtárának modellje csak igen kis mértékben felelt meg; nem csoda, hogy alig próbálta alkalmazni. 2) Könyvtárosi karrierjében általános göttingeni tapasztalatait sem igyekezett jobban felhasználni.

III. *Beépülés vagy hazatérés helyett kioldódás*

Hannoveri egyetemlátogatása után Csoma még két nagy iskolát járt ki: a napkeletre tartó, vagy 9 200 km-t maga mögött hagyó, jobbára gyalogos vándorét[78]; s a ladaki—zanskari—bisawari lámakolostorok szorgalmas tanítványáét.[79] Úgy tetszik, mindkettő olyasféle, egymást kölcsönösen fokozó tudatosságot érlelt meg benne, mint a sákja-herceg Gótama-ban életét a megvilágosodás, buddhaság nyolcas ösvényére terelő találkozásai egy vén nyomorékkal, egy beteggel és egy kolduló aszkétával.

Akkor már nyilván nem az emberek előítéletét akarta kielégíteni — akár meggyőződése rovására is —, mint német földre indultában Újfalvy

Sándor barátja előtt[80], hanem ennek szinte ellenkezőjét. Nem a Nirvána, a felszabadult üresség felé haladtáról tanúskodik-e — a környezete által is leírt — magatartása[81], amelyben fokozott egyszerűséggel engedte megnyilvánulni alapvető természetét és székely műveltségi atavizmusait? Lelke kis rőzséin akkortájt már fel-fellobbantott Milarépa (1040—1123) hitvallás-lángja:

„Haza, otthon, atyai rét:
Valótlan világ vagyona —
Bárki elragadhatja. . .
Remeteként, én a kioldódást keresem!"[82]

Jegyzetek

1 Csetri Elek: *Kőrösi Csoma Sándor indulása*. Bukarest, Kriterion, 1979. 81.
2 Baktay Ervin: *Kőrösi Csoma Sándor*. Bp., Gondolat, 1984. 4. kiad. 336.
3 És nem 18-at — figyelmeztet Le Calloc'h, Bernard: *Újabb adatok Kőrösi Csoma Sándorról*. Földrajzi Közlemények, 1988. 1—2. 101.
4 Megbízható dokumentáció hiányában elvonatkoztatva az 1831—1835-ös időszaktól, amikor Csoma állítólag segédkönyvtárosi minőségben működött.
5 Tudomásom szerint témámat eddig mindössze Batári és Le Calloc'h vetette fel. L. Batári Gyula és Le Calloch, Bernard: *Kőrösi Csoma Sándor, a Bengáliai Ázsiai Társaság könyvtárosa*. Magyar Könyvszemle, 1989. 3. Ennek — mások által is elkövetett — tévedését (a Georg-August-Universität könyvtárának nyitvatartására vonatkozólag) az alábbiakban helyesbítem. S nem fogadom el feltevését, miszerint lényegében göttingeni könyvtári tapasztalatai alapján válhatott Kőrösi „később alkalmassá, hogy maga is hasonló munkát végezzen évekig". (L. op. cit. 301.)
6 1837 decemberétől/1838 januárjától 1838 április/májusáig. L. Journal of the Asiatic Society = JASB 1837, No 72, 1098. és 1838. No 76, 364.
7 Csak közlekedés fedezésére havi 50 rupiát. L. JASB 1837. No 69. 797.
8 „. . .the Secretary, the Treasurer, although their labours were very heavy, even the Librarian, Burlini, received no pay". Az álláshalmozás bevett gyakorlatáról l. JASB 1939. No 96. 1064.
9 L. elsősorban JASB No 95. 959 (para. 85) és 1840. No 99. 336; továbbá pl. 1832. No 12. 563/567; 1835. IV. és No 41. 292—293; 1836. No. 52. 245; 1840. No 99. 336—337.
10 L. Baktay Ervin op. cit. 2. 264—265.
11 L. Le Calloc'h, Bernard: Op. cit. 3. 101. Megadatlan forrása nyilvánvalóan JASB No 115. 587. és 588.
12 Ezt a feltevést J. T. Pearsonnak, a BAT múzeuma gondnokának (Curator) esete valószínűsíti 1835-ben. Ha jó fizetést kap (havi 150 rupiát), megengedheti magának, hogy közel költözzék a BAT székházához. S ha ott nem sikerült lakást kapnia, fedezni tudja ingázását otthona és múzeuma között. (L. JASB 1835. No 40. 232.) Ingyenes helybenlakásával Csoma elkerült ilyen szállítási költséget kb. havi 50 rupia értékben (l. 7.), ill. borsos lakbért takarított meg.

13 Ezt az állítást több adat támasztja alá. Pl. Hügel báró véleménye szerint 1835-ben havi 150—200 rupia bőségesen kielégíthette egy Európából importált (természettörténeti) múzeumi vezető igényeit. Ennyit kapott Pearson is. 1835—37-ben (l. 13; havi 200-at vett fel, amelyből — kb. 50 rupia erejéig — fizette asszisztensét, a szükséges szekrényeket stb.). Csoma segédkönyvtárosa beérte havi 30 rupiával (1839-ig, l. JASB No 89. 439.), s utódja állását 1841-ben annyiért fogadta el, mint ő (ingyen lakás nélkül; l. JASB No 115. 588.). Érdemes még megemlíteni, hogy 1820-tól 1832-ig a Társaság jegyző-könyvelő-inkasszálója havi 70 rupia honoráriumban részesült, amelyről 1832 végén — intézményének rossz pénzügyi helyzetére való tekintettel — lemondott. (L. JASB 1832 No 12. 559.) A JASB tanulmányai azt a benyomást keltik, hogy a sicca, illetve „társasági" (Company) rupia vásárlóértéke az évek folyamán trendszerűen emelkedett (legalábbis az iparcikk- és nyersanyagárak viszonylataiban; l. JASB 1932. No 12. 572—573). Igaz, a sicca rupiát 1837-ben felváltó Co' rupia kissé kevesebbet ért, mint az előbbi. (Enyhén deflációs, 1835. augusztus 17-én elrendelt pénzreform, amely a sokféle indiai rupiát egyesítette: 1 Co'sr = 11, 664 gr. 0,916-os ezüsttel = 10,684 gr. színezüsttel. L. pl. Sédillot, René: *Toutes les monnaies du monde*. Paris, Recueil Sirey, 1955. 457.)

14 L. JASB, 1839. No 89. 440.

15 L. a BAT 1838-as elszámolási mérlegének bejegyzését: „Paid for making a cook room for the Librarian in the Secretary's Office: 199 12 l." (JASB 1939. No 85. 74.) — azaz James Prinsep távozása után.)

16 Erről a lehetőségről l. a múzeum gondnokának álláspontjával kapcsolatos, elfajult vitát; JASB No 95. 965—967; No 96. 1063., és Schoefft Ágoston beszámolóját Csoma lakásáról. In: *Emlékek Kőrösi Csoma Sándorról*. Bp., Kőrösi Csoma Társaság—Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1984. 211. Továbbá Le Calloc'h, Bernard: *Malán tisztelés, Kőrösi Csoma Sándor egyetlen tanítványa*. Confessio, 1991. 2. 73—85., amely bizonyítja: Kőrösi reggel 9 óra tájban nem volt (feltétlenül) munkahelyén.

17 L. JASB 1837. No 69. 797—798.

18 Uo. No 70. 890,

19 Uo. No 72. 1098.

20 A JASB-ban. Ezt James Prinsep titkár szerkesztette és adta ki havonta saját felelősségére, saját jövedelme kockáztatásával 1832-től 1838 novemberéig, amikor leromlott egészsége miatt kénytelen volt Indiát elhagyni. Vele a három évig megjelenő „Gleanings in Science" című tudományos közlemény füzeteit helyettesítette, fejlesztette tovább annak szerkesztő kiadója, James D. Herbert kapitány („Bengália helyettes általános felmérője" és „a jövedelemfelmérések főfelügyelője") elhalálozása után. Olvasótáborát négyes rétegződésben képzelte el: elsősorban régészek, nyelvészek, utazók és természetbúvárok közösségeként. Az ilyen csoportok képviselői által gyűjtött „keleti anyagot" akarta nyilvánosságra hozni („give publicity to") úgy, hogy az kiterjedjen Ázsia irodalmára, szokásmódjaira, fizikai és ásványi földrajzára, bölcsészeti tárgyakra, a földrész terményeire-tenyészeteire-szülötteire, éghajlati jelenségeire és az ég megfigyelésére. (L. az első évfolyam előszavát: JASB 1832. VII—X.) Szorosan nyomon követte a folyamatban lévő elő- és hátsó-indiai expedíciók, ásatások, filológiai kutatások alakulását; felhívta a figyelmet kiaknázható ásványi kincsekre; meteorológiai szabályosságokra, illetve rendellenességekre; demográfiai tendenciákra stb. Csoma a JASB-ban tette közzé — négy kivétellel — minden (eddig ismert) szakdolgozatát.

21 „Asiatic Researches", amely átlag kb. évente jelent meg. Így pl. a 17. kötet 1833-ban készült el (L. JASB 1833. No 22. 551 ff.), a 20. 1838—39-ben két részben (L. JASB 1939. No 85. 74. és 1840. No 97. 95.) stb. Tanulmányai közül ezekben a „tranzakciók"-ban hozta Csoma nyilvánosságra azt a négyet, amelyeket nem a JASB-ban jelentetett meg.

22 Főleg francia és brit orientalistákkal.

23 Így valóságos régipénz-gyűjtő divatot, régi feliratfejtésti lázat keltettek a tág értelemben vett Indiában; tudományos vitákat idéztek elő akár hasábjaikon is (egy ilyet — felkért szakértőként — Csoma döntött el, B. H. Hodgson alezredes, katmandui követ („Resident") és George Tourneur, ceyloni főtitsztviselő között. L. JASB 1837. No 68. 682—689.). Az indiai műveltség klasszikus szövegei kiadásának érdekében indított hadjáratuk tekintélyes szolidáris reakciót váltott ki Európában is (főleg Nagybritanniában, Franciaországban és német területeken) l. feljebb 22 és alább 29, 30, 31.

24 Spiti irányában (l. JASB 1837. No 70. 898.)

25 L. JASB 1838. No 77. 460. és No 83. 986.; 1841. No 117. 754.

26 JASB 1842. No 122. 197—198.

27 Pl. régipénz/éremgyűjtőknek (L. JASB 1837. No 71. 986—987; 1838. No 79. 667. etc.); utazóknak (mint Hubert Therouldenek, l. JASB 1838. No 78. 568; vagy mint De Vignenek Kőrösi, l. a kérést in JASB 1836. No 49. 57; Csoma első válaszát, JASB 1836. No 51. 189; 2. válaszát in JASB 1838. No 73.)

28 A JASB 1836-os évfolyamának előszavában (VII—VIII) bejelentett művek listáját (a *Mahabharata* stb.) l. in JASB 1835. No 40. 237.

29 L. ennek nagy, mai fül számára meghökkentően szókimondó vitáit a BAT 1835. május 6-i, június 3-i és július 1-i ülésein (JASB 1835. No 40. 236—239; ill. No 41. 288—294; ill. No 43. 348—354 ff); az akkor elfogadott memorandumot, a szintén közzétett párhuzamos és későbbi hivatalos levélváltásokat; a JASB 1835-ös évfolyamának nemzetközi kiáltványszerű kitételeit az évzáró „Előszó"-ban; a francia szolidáris levélözön nyugtázását (JASB 1836. No 59. 754—755); az „otthoni" British Asiatic Society egyértelműen támogató visszajelzését (JASB 1837. No 65. 398—399); a bonni A. G. Schlegel professzor felháborodását tolmácsoló, francia nyelvű állásfoglalását (JASB 1838. No 77. 456 ff.) stb.

30 Évi 1 500 frank értékben (l. JASB 1837. No 65. 397; 1839. No 90. 531—532; stb.). A Veda-másolásról/másolatokról l. JASB 1837. No 69. 704—705; etc.

31 L. JASB 1837. No 60. 494.

32 L. e tanulmány 2. részének végét.

33 Mint pl. Jenkins kapitány tibetizáló tolmácsának esetében az Északnyugati Tartományokban. (L. JASB 1840. No 98. 216.) (Korábban maga Csoma is hosszabb időre kölcsönkért a BAT-tól szankszkrit műveket a Nyugati Tartományok felé tervezett kiruccanásához — amelyből végül is egy Titalia-környéki tanulmányút lett. L. JASB 1835. No 47. 650.)

34 L. pl. JASB No 76. 366.

35 Főleg 1838 után. (L. JASB 1839. No 87. 248. etc.)

36 L. JASB 1837. No 52. 253.

37 Tagságukkal járó joguk értelmében. (L. JASB No 34. 525.)

38 L. Le Calloc'h, Bernard: 16. sz. utalás.

39 L. JASB 1837. No 66. 494.

40 Mint pl. Hubert Theroulde, európai szanszkritista; l. JASB 1838. No 77. 456. és No 78. 568.

41 „The public are not generally aware that the Museum and the Library of the Asiatic Society are at all times open to visitors, between the hours of 6 AM and 4 PM." (L. JASB 1834. No 34. 525.)

42 „. . .to attend in the Library for not less than four hours a day" (JASB 1841. No 115. 588.).

43 L. S. C. Malan visszaemlékezéseit, amelyekről beszámol Le Calloc'h, Bernard: 16. sz. jegyz.

44 Mindenféle jellegű és méretű művet beleértve. (L. JASB 1839. No 87. 248; 1840 No 97. 92—94.)
45 L. JASB 1841. No 115. 589.
46 L. JASB No 7. 299.
47 Pl. egy 15 kötetes szállítmány a Caeni Királyi Földművelési és Kereskedelmi Társaságtól, amelyből 2 a normand burgonya, illetve almatermelést, egy az osztriga szektort tárgyalta, egy negyedik a helyi Filharmonikus Társaság évi jelentését rögzítette stb. (L. JASB 1832. No 7. 299.) Vagy a Mulhousi Ipari Társaság kiállítási katalógusa, évi jelentése, füzetei. . . (L. JASB No 74. 168.) Az anyaország Commissioner of Records átutalásai közt szerepel a Domesday Book, annak indexe, külön bevezetése, illetve adalékai stb.; a Skót Parlament határozatainak 10 kötetes szöveggyűjteménye stb. (L. JASB 1836. No 58. 673.) Pennsylvaniából különösen sok tudományos intézmény küldött nyomdatermeket. (Az ottani egyetem, orvosi múzeum, Természettudományok Akadémiája, Amerikai Filozófiai Társaság . . .)
48 Csoma pl. valószínűleg felelt a numizmatikai gyűjteményért — legalábbis részben. (L. JASB 1841 No 115. 593.) J. Prinsep távozása után azonban fokozódott a szakosítás. Így a BAT vezérbizottságának véleménye szerint a társaság anyaga már 1839-ben két jól megkülönböztethető osztály szerint tagozódott. Az elsőt a keleti régészet, az irodalom, az építészet és a numizmatika alkotta. A másodikat a természettörténet. (L. JASB 1839. No 96. 1060.)
49 A lucknowi R. Home hagyatéka 29 festménnyel, köztük 13 arcképpel, öntvényekkel és 300, főleg építészeti és művészettörténeti könyvvel. (L. JASB 1834. No 35. 590.)
50 L. pl. 1, 25.
51 Uo. 71—72.
52 L. pl. Szilágyi Ferenc: *Kőrösi Csoma Sándor levelesládája*. Bp., Szépirodalmi, 1984. 45.
53 1815. április 11-től 1818. július 29-ig. Tényleges távozási dátuma: 1818. szeptember 5. (L. pl. 1., 151. és 206.)
54 L. pl. 52—104.
55 1818 végétől 1919 november végéig; közben a Bánságban és Horvátországban is megfordult szlavisztikai tanulmányok céljából. (L. pl. Csetri Elek: *Kőrösi Csoma Sándor*. Bukarest, Kriterion, 1984. 70—71.)
56 Az első ötöt jól illusztrálja két alapvető fontosságú magyar monográfia (még ha a Georg-August-Universität tárgyalását a 18. század végével le is zárják): Borzsák István: *Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei*. Bp., Akadémiai, 1955.; H. Balázs Éva: *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus (1763—1795)*; Bp., Akadémiai, 1967. Az utóbbi kettőből ízelítőt ad a Csoma-életrajzírók által eddig mellőzött Wedekind, Eduard: *Studentenleben in der Biedermeierzeit: Ein Tagebuch aus dem Jahre 1824*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1927. (Utánnyomás: 1984.)
57 L. pl. az előbb idézett három művet (56.) Csoma rendkívüli írásbeli zárkózottságának ellentétéül érdemes talán megemlíteni Goethe és Schiller (vagy akár Goethe és Charlotte von Stein) korra jellemző levelezését. (Az előbbi 4 kötetet tesz ki, az utóbbi vagy 1 500 levelet — a költő részéről.) Vagy — a Goethe elméjében archetípussá vált — Blumenbach professzor extenzív és intenzív írásbeli közlekedését kortársaival. (L. Dogherty, F. W. P.: *Commercium Epistolicum J. F. Blumenbachi — Katalog zur Ausstellung . . . 1984*. Göttingen, Hubert & Co., 1984.)
58 Ennek legkézenfekvőbb módjai: Több professzor azonos szemeszterben vagy egy szemeszter eltolódással ugyanarról vagy hasonló témáról ad elő (Pl. a zsoltárokról, Ézsaiásról; illetve Pál apostol leveleiről, János apostol írásairól és történetéről). Az egyes szak-

területeket érintő óráikat (pl. Ószövetség; Újszövetség) az előadók ugyanazon időpontban tartják meg. A hallgatók így kénytelenek választani köztük. E két lehetőséget alkalmasint kombinálták. Csoma idejében a későbbi filológiai kutatást előkészítő bibliamagyarázó előadók mindhárom formát használták. De a klasszika-filológusok sem maradtak el mögöttük. (L. *Verzeichnis des Vorlesungen*. Göttingen, 1816. április 29-től az 1818. április 6-án kezdődő szemeszter végéig.)

59 Die Königliche Sozietät der Wissenschaften, illetve a felügyelete („Aufsicht") alatt kiadott Göttingische Gelehrte Anzeigen. (L. Mothes, Waldtraut: *Die Akademie der Wissenschaften zu Göttingen und ihre periodischen Veröffentlichungen*. Göttingen, Evangelische Bibliotheksschule, (Hausarbeit), 1963.)

60 A rendes professzorok („Ordentliche Professoren") többsége consistoriumi- (ha teológus), illetve udvari tanácsos. Alacsonyabb státusú kollégáik között ilyen címűt nem találunk. Mindenütt rangidős sorrendben szerepelnek. A kitüntető címek használata általános. A tanácsosság előkelőbb/fontosabb, mint a professzorság. Mindez kiderül már magából a „Vorlesungsverzeichnis"-ből is. (L. az 58. utalását.)

61 Nem annyira a BAT túlnyomóan angol, velszi, skót, ír tagjaival, mint inkább a délfrancia (languedoc) családból való, feltehetően francia anyanyelvű James Prinsep titkárral: a genfi születésű, s szintén francia eredetű és anyanyelvű S. C. Malan tiszteletes-tanárral; a francia Chandernagore-i M. Bouchez segédkönyvtáros-múzeumi preparátorral és annak fiatal tanoncával — s egyszersmind unokaöccsével —, Nicolasval; Kamalakantha Vidyalanka pandittal, a Keleti Könyvtár vezetőjével; a baptista nyomdászokkal, akik műveit — s a BAT folyóiratát is — szedték. . . (Ebben az értelemben Prinsepről és Malanról l. Le Calloc'h, Bernard: 16. utalás, Bouchezről l. JASB No 40. 233; 1839. No 89. 439. és 427.; a benszülött könyvtárosról JASB 1839. No 90. 527.)

62 Halálakor megtakarított vagyona (554 Cor. s 554 plusz 26 aranypénz (holland dukát?) meghaladta öt évi könyvtárvezetői fizetését. (L. JASB 1842. No 124. 308, s akár A. Campbell teljes jelentését, ill. Gyulay Lajos kitételét: „belőle is kitért az erdélyizmus", l. 52. 64.)

63 Ezt tükrözi pl. utolsó útjára vitt könyvtárának összetétele is, amely 10 latin szerző művei mellett görög oldalról csak Homérosz *Iliász*át, Aesopus meséit (németül) és Xenophon műveit tartalmazta. (L. 52. 336—339.)

64 A rá való emlékezésekből ez egyértelműen kicseng. (L. pl. A. Campbell jelentését haláláról, 17. 142—146., vagy 52. 325—334.)

65 L. JASB 1833. No 22. 546, etc.; illetve 1836. No 51. 190; No 50. 125. etc. A főleg szanszkrit, perzsa, arab és hindi ok- és kéziratokat, könyveket magábafoglaló, önálló keleti gyűjtemény volumenje kb. egyenlő volt a BAT könyvtáréval.

66 Szilágyi Ferenc szavaival élve: „A könyvtár lehetett igazi tanyája". . .stb. (L. Kőrösi Csoma Sándor élete nyomában. Bp., Gondolat, 1987. 108—109.) Csetri Elek szerint: „. . .az őt érdeklő igazi szakmunkákat Kőrösi könyvtárteremben lévő szabad polcokról kiemelve, a helyszínen tanulmányozhatta. . ." „Az igazi dolgozószoba számára itt is az egyetem könyvtárának olvasóterme volt" . . . etc. (L. 55. sz. jegyzetben idézett könyvét, 53—54. Továbbá 1. sz. jegyz., 161—162.)

67 Kind-Doerne, Christiane: *Die Niedersächsische Staat- und Universitätsbibliothek Göttingen — Ihre Bestände und Einrichtungen in Geschichte und Gegenwart*. Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1986. 3., 147. Leírásom a továbbiakban ezen a tanulmányon alapszik.

68 1743: 10 kötet; 1755: 83 kötet.

69 „Systematische Kataloge"/„Realkatalog".

70 1750—1837; főkönyvtáros 1812-től 1837-ig.

71 Általa kidolgozott szabályok szerint leegyszerűsítve.
72 Pl. 4° Hist. lit. libre (vagy H.l.l.) VII, 5462; 8° Theol. thet. I, 604/7.
73 Dziatzko, Karl: *Die Göttinger Bibliothek in Westfälisher Zeit.* In: *Beiträge zur Kenntnis des Schrift-, Buch- und Bibliothekswesens.* Halle s. S., Rudolf Haupt, 1904. 36.
74 Így kintlevősége 1841 októberében pl. 205 könyvre és 14 egyéb műre („pamphlets") rúgott. (L. JASB 1841. No 115. 589.)
75 L. JASB 1841. No 115. 590.
76 L. JASB 1839. No 92. 688. Talán szem előtt tartva: a göttingeni egyetem első nagy katalógusait nem a könyvtárat vezető Johann-Matthias Gesner (1734—1761), hanem annak beosztottja, az első „Őr" (Custos), Georg Matthiae (1708—1773) orvos dolgozta ki, állította össze.
77 9 diszciplína stb. (L. JASB 1841. No 119. 930—933.) Az átcsoportosított könyvmennyiség szerénysége alapján feltételezhetjük: indítékaiban a karrierista demagógia döntőbb szerepet játszhatott, mint a célszerűség.
78 1819 novembere és 1822 májusa között Nagyenyedtől Lehig. L. pl. Le Calloc'h, Bernard: *Le premier himalayiste: Alexandre Csoma de Kőrös.* Le Petit Illustré de Megève, 1986. február („Dossier exclusif").
79 Mint ismeretes, a Himalája vonulatának buddhista közösségei körében Sans-rgyas Phunchogs láma, ladaki befolyásos főorvos és államtitkár tanítványaként három ízben kutatta a tibeti nyelvet, javarészt vallási szövegeken keresztül: 1923—24-ben Zanglaban, 1825—26-ban Puktalban és 1827—30-ban Kanamban.
80 L. Újfalvy Sándor: *Emlékezés Kőrösi Csoma Sándorra.* In: *Op. cit.* 16. 214. (Eredetileg Újfalvi *Emlékirataiban* jelent meg Gyulai Farkas kiadásában Kolozsvárott. L. 52. 356—357. és 45—46.
81 1840-ben megvált személyes tibeti könyvgyűjteményétől (a lámák által külön neki készített jegyzeteket is beleértve), odaajándékozta egyetlen tibetizáló tanítványának, Solomon Caesar Malan tiszteletesnek, annak Angliába távoztakor. L. erről Le Calloc'h, Bernard: 16. 11. Malan visszaemlékezéseiből magyar fordításban tanulságos szemelvényeket ad (Duka-levelezés) Szilágyi Ferenc 52. 313—315., 317., 319. Amely, akárcsak Le Calloc'h 16. 211., közli Schoefft Ágoston festő leírását 1842-ből (317—318). Képet nyerünk még Csoma viselkedéséről, egyéniségéről, szellemi világáról, hagyatékáról Archibald Campbell dardzsilingi főfelügyelőnek kormányához intézett jelentéséből is Kőrösi halálának alkalmából. (L. 64. sz. jegyz. utalásait.) Hozzá a következő megjegyzést fűzte — többek között — Henry Torrens, a BAT titkára: „Legmeglepőbb jellemvonása szélsőséges visszahőkölése volt olyan tárgyak előtt, amelyekről diktálhatott volna Európa és Ázsia tudós világának. Nagy általános irodalmi olvasottsággal rendelkezett, tibeti tudományától függetlenül is; de ilyen felkészültség birtokában belőle soha senki sem húzott olyan szerény hasznot, mint ő". (Fordításom a JASB 1842. No 124. 309. közölt szövegből. Ezt vö. pl. két más fordítással: op. cit. 16. 146.; illetve Szilágyi 52. 335.)
82 Meglehetősen szabadon egy francia fordításból. In: Maraini, Fosco: *Tibet secret.* Paris, Arthaud, 1990. 283. (A szerző által átnézett, bővített, új francia kiadása régebbi kiadásoknak.)

JELENA MASZLENNIKOVA *(Moszkva)*

A „Nyugat" első nemzedéke és a XX. századi európai irodalom

Gondolatok a Mythos-problematikáról

Amiről előadásomban beszélni szeretnék — az a mítosz. Mítosz és irodalom összefüggése a XX. századi európai kultúrában, a kérdés nemzetközi szakirodalma, különös tekintettel a magyar, német és orosz vonatkozásokra. A figyelmet mindenek előtt Babits és Kosztolányi életművére szeretném irányítani. A két életműben különösen tanulságos annak vizsgálata, hogy hogyan és milyen arányban van jelen két aspektus: a közvetlen irodalmi hatás és átvétel (motivációs szinten, szüzsé szintjén stb.), valamint az analógiás, tipológiai párhuzamok.

Századunkban a sokszor előre nem látható nagy történelmi kataklizmák idején számos progresszív művész, alkotó hordott magában organikus, mindent átfogó, a világot újrarendező világmagyarázat és világnézet utáni sóvárgást. A mítosz jól szolgálta azt a célt, amire a művész törekedett: segítségével az ember nem magányosnak, hanem fontos láncszemnek tudta magát a történelemben, az ősök és az utódok végtelen sorában.

Thomas Mann írt erről: „Nem kétséges, a mitikus-tipikus szemléleti mód elérése korszakot jelent az elbeszélő életében, művészi hangulatának sajátságos emelkedését jelenti, a felismerés és alakítás újszerű derűjét, amely az élet alkonyának a kiváltsága szokott lenni; mert az emberiség életében ugyan korai és kezdetleges fokot jelent a mitikus, az egyes ember életében azonban későit és érettet. . . az élet mily nagy mértékben képlet és ismétlés, milyen mély keréknyomokban halad." (Thomas Mann: *Freud és a jövő*. In: Thomas Mann: *Válogatott tanulmányok*, I., 282.)

Közvetlenül ehhez a művészeti irányzathoz tartoznak az európai irodalomban Babits novellái: *Odysseusz és szirének* (1916), *Az Angyal* (1918), *Mitológia* (1918). Ezekben az elbeszélésekben jellegzetes, szembetűnő motívum a mítosszal való játék, a mítosz parafrázisa. Az olvasó előtt áll az író, aki teremti a történelmet, a demiurgosz, aki tudja, és úgymond, emlékezik arra, hogyan történtek a dolgok. Természetesen ez nem jelentheti a valóságos eseményekkel való önkényes játékot, ez már más valóság, sokszor több és igazibb, mint a történelmi, ez — a művészi igazság. Amikor Thomas Mann a *József és testvérei* című regényének gépelt, kézirat-változatát visszakapta a gépírónőtől (ő volt a regény első olvasója), ő a következő szavakkal fordult az íróhoz: „Köszönöm, most már tudom, hogyan történtek a dolgok valójában". Ez az ún. naiv olvasó közvetlen reakciója. Ezt a jellegzetes és tanulságos példát azért idéztük ide, hogy bizonyítsuk az író

autonóm művészi jogát a történelem új meg új átértelmezésére. Roppant érdekes ebből a szempontból Kosztolányi elbeszélése, a *Kain* (1917). A magyar író itt nem pusztán a bibliai szüzsét veszi alapul, gondolja át, hanem a szüzsé egy későbbi, a romantikus hagyományokban, nevezetesen a byroni misztériumban gyökerező vonatkozásait emeli be a szövegbe. Ez is azt bizonyítja számunkra, hogy az alkotó és szövege (az alkotás) egy végtelen sorban helyezkedik el. (Ahmatova arról beszél, hogy a költészet egyetlen és végtelen idézet.) Az I. világháború alatt írt elbeszélésekben Kosztolányi a fent jelzett dolgok lelki alapját keresi az emberben, minden teremtő és pusztító erő forrását.

Nemcsak Byront, illetve a bibliai szüzsét írja át Kosztolányi, hanem költőtársát, Adyt is folytatja. Vessük össze Kosztolányi novelláját Ady versével, *Kain megölte Ábelt* (1910).

Uram, én Jehovám,
Tudtam, hogy ölni nem szabad
S Kain megölte újra Ábelt:
Megöltem magamat. . .
Nincs senkihez közünk
S te nem adtál elég erőt,
Uram, hogy ketten legyünk eggyek
A te arcod előtt.
És feltámadt Kain,
Ki százszor többet szenvedett
S megölte önmagával együtt
Ábelt, gyermekedet.

Amikor egyszerre vizsgáljuk Ady versét és Kosztolányi novelláját, jól látható a hasonmás motívuma, amely az ikertestvéri mítoszból származik. Csak az az olvasó, aki jól emlékszik Ady versére, tudja pontosan és adekvátan érteni művét (zárójelben jegyzem meg, hogy a művelt olvasó a század első felében jól emlékezett és jól értette Ady sorait).

Ha Kosztolányi műveit olvassuk, egyértelműen jelen van a játék motívuma. Szerintem ez a játék-mozzanat szoros kapcsolatban van Kosztolányi mitologizmusával.

A gyerek, amikor játszik, nem pusztán apját utánozza, nem úgy tesz, mint édesapja, hanem ő az apa, azonosul az apa szerepével. Sokminden Kosztolányinál is a mitologikus játékból válik érthetővé. Amikor játszunk, azt játsszuk, hogy írók vagyunk, otthon — szülők, a szüleinkkel szemben — gyerekek. Minden játék közül a legérdekesebb, amit az író játszik: ő egyszerre tud önmaga és más lenni, önmaga és önmaga idézete, egyszerre önmaga és saját hőse, ember és egyszerre a teremtő demiurgosz.

Egy ilyen nagyon bonyolult játékra bukkanunk Babits kisregényében — a *Gólyakalifá*ban (1913). A cím a kisregény keleti motívumaira utal. Egyfelől, az *Ezeregyéjszaká*ra, másfelől, egy nagy európai irodalmi hagyományra: Goethe *A nyugat-keleti divá*njára, a romantikusokra, Schopenhauerra. Persze, a legismerősebb mese ezzel a címmel Wilhelm Hauffé.

A kisregény szövegében más analógiákat is találunk a romantikusokkal. I. Közvetlen analógiaként Edgar Allan Poe novellája jut eszünkbe, a *William Willson*. Babits kisregénye és Poe novellája egyaránt a személyiség tudathasadásáról szól. Mindkét műben a hős önmaga hasonmását öli meg, és kiderül, hogy ez voltaképpen öngyilkosság volt (Káin megölte újra Ábelt: Megöltem magamat. — Ady). Hozzátehetjük még, hogy mindkét műben akkor kezdődik az eseménysor, mikor a hősök még iskolások, és ott végződik, mikor a „legjobb férfikorban" vannak. Tény, hogy Babits sok Poe-novellát fordított, de még fontosabb, hogy a *Gólyakalifa* hősének második élete Amerikában folyik, s ez már direkt utalás is lehet az irodalmi forrásra.

Poe nagyon közel áll a romantiusokhoz és a szimbolizmusnak szinte nyoma sincs nála. Emlékeztetni szeretnék arra, mit is ír E. T. A. Hoffmann az *Ördög elixírje* előszavában: „Álmaink és fantáziáink azoknak a titkoknak a lényegi visszatükröződései, amelyek az életünket alkotják". Babits álommotívumát nem Poe-tól, hanem Hoffmanntól veszi: a *Gólyakalifa* hőse egész életében egyetlen álmot lát, és ez az álom számára ugyanolyan fontos, mint a nem álmodó, nappali élete. Az *Ördög elixírjé*nek hősei tükröződnek vissza Babitsnál, amikor kisregényének hőse a valóságos életben találkozik álmai hőseivel. A lényeges analógia a két mű között ott keresendő, hogy mindkét mű alkotója arra törekszik, hogy választ kapjon arra a kérdésre, mi a sors, mi a Fátum. Hoffmann hőse szeretne az Ördög és a Fátum reális alapjaiig leásni. Hoffmann figyelmeztet arra, hogy ez a játék veszélyekkel jár az ember életében. Babits hőse háromszor kísérletezik: először, amikor elmegy az orvoshoz és megkapja „egy divatos bécsi doktorának könyvét" (nyilvánvaló utalás Freudra), másodszor, amikor gimnáziumi tanárával beszélget a személyiség tudathasadásáról, és harmadszor, amikor öngyilkos lesz álmában, és ez beteljesül életében is.

Motivációs szinten Babits regényét Oscar Wilde *Dorian Gray arcképe* című regényével is összehasonlíthatjuk.

Fontos emlékeztetni arra, hogy a *Gólyakalifá*ban az erkölcsi problematika — az író szándéka szerint — tudatosan kimarad a műből. (Vö. a kártyajáték és az asszony szerepének motívumát Poe-nál, Hoffmann-nál és Babitsnál. Ez a motívum persze Babitsnál kétarcú, polemikus jelenség is, hiszen Babits ekkor még — mondhatni — az erkölcsi relativizmus talaján áll.)

Kosztolányi és Babits a világháború előtt gyakran és különböző formákban tettek hitet az erkölcsi relativizmus mellett. Ugyanakkor mindketten rádöbbentek a háború után ennek a magatartásnak veszélyes, nemegy-

szer bűnös voltára. 1912-ben írja Babits a *Játékfilozófia* című esszéjében: „A halált is élni kell, a fájdalmat is élvezni: ez az egyetlen állásfoglalás a nagy Rosszal szemben. A rossz hozzátartozik a jóhoz: a Titanic katasztrófája a világ szépségéhez. Mindazon borzasztóságok és rútságok nélkül, amik vannak, szegényebb, csúfabb lenne az élet".

Néhány év múlva (háborús évekről van szó) Babits maga nevezi ezt a filozófiát „veszedelmes világnézetnek" (ld. 1918-ban írott esszéjét).

A rádöbbenés, a megvilágosodás és a bűntudat folyamatát ábrázolja Kosztolányi a *Nero, a véres költő* című regényében. Maga Kosztolányi a 10-es évek elején osztotta azt a nézetet, hogy az ember vagy homo aestheticus vagy homo moralis. Úgy gondolom, Seneca monológjai regényében többé-kevésbé erről is szólnak. Hogy mit tett életében Seneca tanítványa, azaz Nero, ez mindenki előtt ismeretes. (A regény szüzséje ebben az értelemben mítosz-szüzsé, amely alkalmas arra, hogy általa Kosztolányi művészileg is realizálja az értelmiség bűnkomplexumát.)

Lám, a magyar írók is különböző kontextusban élik meg és emelik a szövegbe a mítoszok világát. Egy azonban bizonyos, hogy a szöveg és az élet egymásra vonatkoztatásának problematikája nem csak a magyar irodalomban, de az egész európaiban, beleértve az orosz irodalmat is, ismerős jelenség. Oscar Wilde és Kosztolányi a dekadencia korszakában az életet mint biográfiát is mítoszként élték meg, sajátos biográfiamítoszt teremtettek. Egyetlen konkrét példa az orosz irodalomból. Bulgakov mind a biográfia, mind a szöveg szintjén újraéli és újrajátssza a gogoli drámát.

Thomas Mann írta Kerényi Károlynak 1954. XII. 5-én: „Így készítettem saját tehetségeimből és mélységes tehetetlenségeimből egy sajátos regényt, amelyben most „szükségszerűen excellálok". „A művész maga is hasonlít metaforáihoz, amelyek minden új olvasónak mást és mást tárnak fel magukból" — írja V. V. Ivanov *Nyelv, mítosz, kultúra* című könyvében.

Mit akartam voltaképpen előadásommal bizonyítani? Azt, hogy a peregrináció nem pusztán fizikai folyamat, hanem gondolati, intellektuális erőfeszítés eredménye is. A mitopoetikus látásmód jelenléte a XX. századi kultúrában, úgy vélem, az idők jele, vagyis annak jele, hogy az emberi élet történései mint a múltban (ld. Thomas Mann *József és testvéreit*), úgy a jelenben is a mitikus önreflexió keretei között mennek végbe.

IVAN P. MEGELA *(Kijev)*

Sztripszky Hiador a 19. század végi, 20. század eleji magyar—ukrán kulturális kapcsolatok tükrében

A magyar és ukrán nép fejlődésének történelmi feltételei jelentős mértékben meghatározták kulturális kapcsolataik természetét. Az a tény, hogy Nyugat-Ukrajna, s elsősorban Kárpátalja Ausztria—Magyarország része volt, a bilingvizmus kialakulásához vezetett, minek következtében a magyar—orosz értelmiség jelentős része a magyar kulturális életben is aktív szerepet vállalt. Itt megemlíthetjük Duhnovics, Pavlovics, Fincickij, Lehocki, Zsatkovics nevét.

A 19. század végére az ukrán kultúra tekintélyének növekedtével és az ukránok nemzeti öntudatának erősödésével új vonások jelentek meg a két nép kulturális kapcsolataiban. E tekintetben a kor egyik legkiemelkedőbb és legfigyelemreméltóbb alakja Sztripszky Hiador, a magyar és az ukrán nyelv jó ismerője, szakképzett bibliográfus, folklorista, fordító és irodalomkutató volt.

Ukrán papi család sarjaként 1875. március 7-én született Munkácson. Középiskoláit Ungvárott, egyetemi tanulmányait pedig Budapesten, Kolozsvárott és Lembergben végezte. Utána egy évtizeden át (1900—1909) a kolozsvári Erdélyi Múzeumban dolgozott. Eközben (1906—1909) a kolozsvári egyetem orosz lektora is volt.

1909-ben Máramarosszigeten elfoglalta a segédtanfelügyelői állást, a következő évben pedig Budapestre került a Nemzeti Múzeum néprajzi osztályára, ahol azután 1918-ig működött.

Még 1896-ban, K. Zsatkovics görög katolikus lelkész, a kárpátaljai kulturális élet kiemelkedő alakja jóvoltából megismerkedett Vladimir Hnatyukkal, az ismert lembergi néprajzkutatóval, aki éppen Kárpátalján gyűjtött egy néprajzi expedíció tagjaként, s aki rávette, hogy foglalkozzék irodalmi, fordítói munkával, folklórral. Az ő javaslatára írt Sztripszky tanulmányt a magyarországi ukránok életéről. 1897 őszén Hnatyuk kezdeményezésére Sztripszky Lembergbe költözött, ahol ukranisztikai előadásokat hallgatott az egyetemen. Később, 1914-ben Lembergben megválasztották a Sevcsenko Tudományos Társaság tagjává.

Itt ismerkedett meg Ivan Frankóval, akivel a későbbiekben levelezés útján tartotta a kapcsolatot. 1896. április 11-én így írt hozzá, kifejezve elragadtatását a nagy író titáni munkásságáról: „Elolvastam az Ön által írt Pamjatki ukrainszkoji movi i literaturit, s nem kis elszántságot és lelkierőt merítettem belőle ahhoz, hogy ruszin antikvárius és garabonciás diák legyek, hozzájáruljak ahhoz a monumentális munkához, amelyet a Sevcsenko társa-

ság kezdett el."[1] A Kárpátalján létrehozott régi irodalmi emlékek felkutatásáról és közléséről volt szó. Sztripszky többek között ekkor adta át Frankónak a Danyilovói evangéliumi tanítást, valamint egy másik könyvritkaságot, az *Isztorija Ruszit*, melynek szerzője csak Ázsiát, Európát és Amerikát ismerte.

Kéziratokat, régi könyvritkaságokat küldött Frankónak, melyekért az írótól cserébe a Sevcsenkó Tudományos Társaság Közlönyét kapta rendszeresen, melyet ő mutatott be a magyar tudományos világnak a Századok folyóirat hasábjain, a kárpátaljai származású Márki Hugó felkérésére. Tette mindezt nagy hozzáértéssel, ellentétben azzal az „uracskával", aki „néhány kötet tartalmát oly csapnivalóan rosszul foglalta össze, hogy azt képtelenség elhallgatni".

1908. március 17-én Sztripszky közölte Hnatyukkal, hogy Kolocsavai Péter írásainak 1737-ben kiadott gyűjteményére bukkant és részletesen leírja a kiadványt. 1910. március 14-én közölte, hogy átad néhány régi kéziratos és néhány régi kiadású könyvet, melyekre Máramaros vidékén sikerült rábukkannia. Ezek közül különösen nagy értékű az *Ucsityelynoje Evangelije Sztefana Plavenszkogo* (1666) és a *Glagolennaja knyiga Evangelije napresztolynoje* Börönyből.[2] A Lvovi Tudományos Könyvtár kézirattárában (NTS alap) hetvennél is több kézírásos könyvet tartanak számon, amelyet Sztripszky juttatott el Lembergbe.[3]

Sztripszky kolozsvári tartózkodása alatt került kapcsolatba a régi magyar irodalommal is. Az Erdélyi Múzeumban még élénken élt Szabó Károly ezzel kapcsolatos úttörő tevékenységének emléke. Folyóiratuk, az Erdélyi Múzeum is folyamatosan közölt újabb meg újabb kiegészítéseket a Régi Magyar Könyvtárhoz. De nemcsak itt, hanem a Magyar Könyvszemlében, az Irodalomtörténeti Közleményekben, a Századokban, a Sárospataki Füzetekben is számos helyesbítést és adalékot adtak közre az évek során. Az időközben megjelent újabb tanulmányok és bibliográfiák (pl. Dézsi Balassa-repertóriuma, Bianu-Hodos és Veres Endre régi román bibliográfiái stb.) is több kiegészítést közöltek Szabó Károly eredeti összeállításához.

Az *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár című munkájának 1—2. kötetéhez* (1912) bár szerkezetileg teljesen követi Szabó Károlyt, mégis, bibliográfia tekintetében bizonyos vonatkozásban fejlődést jelent. A magyarországi kisebbségek nyelvén írott könyvek között Sztripszky sokkal biztonságosabban mozgott, mint nagy elődje, ezért közléseire ma is jobban lehet támaszkodni. Sztripszky leglényegesebb és leghasznosabb módszertani újításai azonban a városok, és azon belül a nyomdák szerinti időrendi mutató volt.[4]

Külön is meg kell említenünk a tudós *Kossuth Lajos a rutén népköltészetben* című tanulmányát, amelyet a budapesti Ethnographia számára írt Ivan Frankó 1894-ben, a Zsitje i szlovóban megjelent írása alapján.

Sztripszky tanulmányát a magyar és ukrán kultúra kölcsönhatásai terén tett megfigyelései teszik értékessé. A szerző ezen kívül megfogalmaz munkájában néhány érdekes megfigyelést a ruszinoknak a magyar nép kultúrájában elfoglalt helyét illetően.[5]

„Köztudomású, hogy a magyarországi rutének ethnosa mennyire át meg át van itatva magyar elemekkel. Nyelvüket helyenként magyar szótár nélkül a külföldi rutén nem érti meg: táncuk, viseletük, építkezésük, dallamaik ötven százalékban magyarok, föld iránti vonzódásuk pedig egészen magyar. Így hát egészen rendjén való dolog, hogy Kossuthról és Rákócziról olyan gyakorta emlékszik meg dalaiban.

Azonban az itt ismertetendő daloknak legnagyobb része a haza határain túlról való, Galíciából meg Bukovinából: jobban mondva, ismerik és daloljják ezeket Sárostól Máramarosig mindenütt, de e mellett rendkívül nagy elterjedésnek örvendenek a Kárpátokon túl lakó osztrák ruténeknél is. Ez a körülmény aztán kétszeres értéket ad nekik a magyar néprajz szempontjából. E dalokat a magyar rutének közvetítették, így ezek jórészt itthon termettek.

Az alább ismertetendő népdalokat ma a ruténeknek az ún. hucul csoportjában éneklik a leggyakrabban. A huculok az osztrák ruténségnek legkeletibb ága. Ezeknek a galíciai—bukovinai huculoknak szókincse telis-tele van magyar elemekkel. A magyar szellem e kisugárzásai nyilvánvalóan nem egyenest a magyarságtól erednek, hanem közvetítés útján jutottak a galíciai—bukovinai huculok szókincsébe. Ezek a közvetítők a magyarországi rutének, akik tehát nemcsak szavakat, hanem eszméket, gondolatokat is átjuttattak a határon túlra."[6]

„Arról a sokféle magyar elemről, amelyek a hazai ruténeknek egész ethnicumában tapasztalhatók, azt hinné az ember, hogy a legújabb idők szülöttei. Akinek alkalma van a rutén nyelvű egyházi és köztörténelmi oklevelekbe betekinteni, lépten-nyomon cziril betűkbe bujtatott magyar szavakkal találkozik már a XVI. és XVII. században." Erre a Szabó Eumen-féle *Chrestomatia*[7] és Duliskovics János *Magyar—oroszok története* mutat.[8]

A külföldi ruténeknek Sevcsenko költőről elnevezett társasága Lembergben eddig már hat testes kötetnyit adott közre a rutén irodalom 16—18. századi emlékeiből, amelyek magyar földről származnak, Szepes, Sáros, Zemplén, Ung, Bereg, Máramaros és Bács—Bodrog vármegyékből. A magyar elemek tehát már a 16. századbeli írásokban is kimutathatók, s így azoknak a rutén lakosság köreibe való behatolása igen régi időre tehető. Ez is mutatja, mennyire közel férkőzött a hazai rutének lelkéhez a magyaros ritmus.

Seprődi János, a *Népköltészet és zene. Magyar hatások a kisorosz zenében* című cikkében szintén rámutat arra, hogy a galíciai kisoroszok zenéjében olyan fokú magyar hatások vannak, aminőket a velünk élő többi nemzetségnél nem találunk. "Úgy látszik, hogy nemcsak egyes véletlenszerű

dallamrészletek átvételéről, s egy pár feltűnőbb magyar sajátság fellépéséről van szó, hanem a kisoroszok a maga egészében átvették tőlünk a mi két legismertebb dallamtípusunkat: a hallgató lassú magyar népdalt és lassú csárdást. Ez sokkal nagyobb dolog, mint egy-két dallam- vagy ritmikai egyezés, mert csak hosszas és állandó hatás eredménye lehet."[9]

Sztripszky maga is folytatott gyűjtést Bereg és Máramaros vármegyékben. 1908. január 15-én azt írta Hnatyuknak, hogy mintegy ezer versszaknyi intim tematikájú, pajzán kolyádkát sikerült összegyűjtenie, jónéhánynak még a dallamát is megszerezte, de nem tudja, mitévő legyen a pikánsabb darabokkal. Közölhetők-e az ilyenek, vagy sem? Mintegy ezer „botrányos" versikét gyűjtött eddig össze.[10]

Jelentős szerepet játszott az ukrán—magyar kulturális kapcsolatokban Sztripszky fordítói tevékenysége. 1897-ben a Magyar Szemlében megjelent Sz. Rudanszkij *Povij vitre* című költeményének magyar fordítása. Vélhetően mindez O. Makovejnek, a csernovici Bukovina szerkesztőjének tanácsára történt, akivel Sztripszky levelezett.

1906. március 17-én Sztripszky közli Frankóval, hogy Kolozsvárott a professzorok magyar nyelvű folyóiratot alapítottak, s felkérték őt mint az ukrán és orosz nyelv ismerőjét, hogy fordítson a folyóirat számára ukrán irodalmi műveket. „Elsősorban ukrán művekkel szeretném megismertetni a magyar közönséget, különösen pedig az Ön műveivel. Nagyon kérem Önt, legyen olyan szíves és küldje meg nekem írásos beleegyezését néhány művének fordításához. Evvel az ukrán irodalom is nyer, mivel a folyóiratban közölt fordításaim, amint megfelelő számban állnak majd rendelkezésre, könyv alakban is megjelennek, s így Erdély határain túl is megismerkedhet velük a magyar olvasóközönség. Megtisztelne, ha megküldené néhány rövid elbeszélés címét a legjobbak közül, amelyek tartalma úgy nagy általánosságban az Ön elbeszéléseire emlékeztet. Értem ezalatt elsősorban az összemberi kérdésfelvetést, azután pedig az egészséges, egyszerű kifejezésmódot — mint például az Ön *Isztorija mojej szicskarnyi* című elbeszélése —, hogy a magyarok tetszését megnyerjék."[11]

1898. december 18-án a Budapesti Hírlapban megjelent I. Franko *Griceva skilynya nauka* című elbeszélése a szerző rövid életrajzával és K. Zsatkovicsnak a művet és a fordítást méltató írásával. Később Zsatkovics lefordította a Schönschreiben, a *Moja szicskarnyát*, a *Dlja domasnyego vognyiscsát*, a *Hlopszka rozpravát*, valamint az *Ucsitely*, *Kamjana dusa* és *Ukradene scsasztyja* drámákat, s ez utóbbiakat megküldte a Nemzeti Színháznak.[12] További sorsuk ismeretlen.

1902-ben a Szent István irodalmi társaság megjelentette a *Hric i panics* című elbeszélést, az Alkotmány hetilap pedig a *Perehresznyi sztezskit*.[13] Zsatkovics fordításában jelent meg magyarul M. Kocjubinszkij *Dlja obscsego dobra* és Marko Vovcsok *Szvekruha* című elbeszélése is.[14]

Ezek voltak az első lépések a magyar közönségnek az ukrán szerzők műveivel való megismertetése terén, mivel erről az irodalomról az olvasó csupán E. Ogonovszkij *A rutén irodalom*[15] című áttekintéséből értesülhetett, amely *Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képekben* 16. kötetében jelent meg, valamint Kuluzniaczki E. *A rutén nyelv és irodalom*[16] című cikkéből, amely ugyanezen kiadvány 17. kötetében olvasható. Ogonovszkij munkája alapján közölte Zsatkovics a Magyar Szemlében *Az ukrán irodalom rövid áttekintése* című írását.[17]

Igen figyelemre méltó Ivan Frankónak az ukrán irodalomról a Heinrich Gusztáv által szerkesztett *Világirodalmi enciklopédiá*ba írott cikke. Ennek negyedik, a szláv népek irodalmát taglaló kötetét 1911-ben jelentették meg a szerzők. A kötetet Asbóth Oszkár állította össze, aki 1892 nyarán maga is járt Oroszországban, többek között Kijevben és Nyezsinben is.[18]

1914-ben K. Zsatkovics még azt írta, hogy Franko volt az első ukrán író, akinek sikerült megtalálnia olvasótáborát. "Ismeretes, hogy Nyikolaj Matej lefordította T. Sevcsenko néhány versét, de nyilvánvalóan nem sok sikerrel."[19] Később kiderült, hogy Ny. Matej a *Kaukázus* című elbeszélő költemény egy részletét publikálta a Magyar Álom 1896. évi 193. számában, továbbá tőle származik Bogdan Dedickij néhány művének (*Korona, mecs i lira*, (Vasárnapi Újság, 1893. 26. sz., *Sarmancsik*, Magyar Álom, 1893. 283. sz.) fordítása is. Ehhez hozzá kell tennünk, hogy még 1892-ben Solymos Sándor lefordította P. Kulis *Oriszja* című elbeszélését, majd a kilencvenes évek során egy sor más fordítása is napvilágot látott különböző ungvári és eperjesi kiadványokban.

Maga Sztripszky Franko *Olivec, Do szvitla, Dobrij zarobok, Isztorija mojeji szicskarnyi* című elbeszéléseit fordította le, de Sevcsenko, Kocjubinszkij, Sztefanik, Bogdanovics és Csajkovszkij műveit is népszerűsítette. Sevcsenko születésének 100. évfordulója alkalmából jelent meg *Az ukrán Petőfi* című írása (Vasárnapi Újság, 1914), amelyben kiemeli a költő művészetének demokratikus voltát, kijelenti, hogy Sevcsenko adta vissza népének nyelvét, művészetével bizonyítva annak létjogosultságát. Varga Bálinttal együtt a költő verseinek egész sorát fordította magyarra, többek között a *Végrendelet*et is. (Ukraina, 1916, 3—4. sz.)

Ez a vers annyira lenyűgözte Zempléni Árpádot, hogy behatóan tanulmányozni kezdte a Kobzos munkásságát. Sztripszky nyersfordításai alapján mesterien fordította le a *Kaukázus* elbeszélő költeményt, az *Énekeim*et, a *Meggyfák a ház mellett a kertben*t, a *Lámpák égnek*et, a *Hegy feketül fönn*t, s szándékában állt a költő műveit önálló kötetben is megjelentetni.

Nagy érdeme Sztripszkynek az Ukraina című folyóirat szerkesztése, amely 1916-tól jelent meg Budapesten, s amelynek célja az ukrán—magyar kapcsolatok propagálása volt. Ebben a folyóiratban jelentek meg *Sevcsenko* (3—4. sz.), *Petőfi és Sevcsenko* (7—8. sz.), *Nekrológ I. Franko halálára*

(10. sz.) című cikkei. Sztripszky volt továbbá Az ukrán irodalom könyvtára sorozat kezdeményezője és kiadója, amely sorozatban a Varga Bálinttal közösen fordított *Ének Igor hadáról* címűn kívül Podehradszkij György *Árpádkori magyar—ukrán kapcsolatok* című könyve is megjelent.

Külön figyelmet érdemelnek Sztripszky ókori irodalommal, szájhagyománnyal és néprajzzal foglalkozó munkái: *Sztarsa ruszka piszmenniszty na Uhorscsinyi* (Ungvár, 1906), *A hazai rutének legújabb könyvei* (1911), *A korai rutének legrégibb nyomtatványai* (1914), *Pamjatnyiki ruszko—ukrajinszkoji movi i literaturi* (Bp., 1919), *Jegyzetek a görög kultúra Árpád-kori nyomáról* (1913) stb. Gazdag néprajzi anyagon alapul az I. Bilákkal közösen megírt *Dolha és vidékének néprajza*, amely az Ethnographia mellékletében jelent meg.[20]

Sztripszkyn keresztül értesült a magyar közvélemény az ukrán nyelvészet eredményeiről. Ő volt F. Vovk *Antropometrikus vizsgálatok Galícia, Bukovina és Magyarország rutén lakossága között*[21] című könyvének recenzense. Ugyancsak ő készítette elő Tomasivszkij *Rákóczi és kora történetéhez* című tanulmányának magyar kiadását (Századok, 1912).[22]

Sztripszky figyelemmel kísérte a magyar szerzők műveinek ukrán nyelvre fordítását. 1912. március 16-án V. Gnatyuknak küldött levelében így írt: „Nagyon szeretném, ha rendelkezésemre állna mindaz, amit a magyar lírából eddig ukrán nyelvre fordítottak. . . Legfőképpen egy bibliográfiára lenne szükségem". Megemlíti Pavel Hrabnak, a Literaturnij Vesztnikben megjelent fordítását, s kéri, hogy a Sevcsenko társaság fiatal munkatársai közül nézze át valaki a galíciai kiadványok évfolyamait az ő számára. Kéri, hogy ez ügyben konzultáljanak Frankóval, mivel „a nagy író sok mindent tudhat ezzel kapcsolatban".[23]

A 20. század elején végbemenő folyamatok, a szláv népek önállósulási törekvései a nemzetiségi kérdés bizonyos fokú liberalizációjára kényszerítették a magyar vezetést. Az ungvári Kelet szerkesztője, Drahobecki Gyula közreműködésével megalakították a Magyar Néprajzi Társaság orosz szekcióját. Az Ethnographia hasábjain, valamint a folyóirat mellékletében egymás után jelentek meg Bilák I., Lehocki T., Nemes M., Veres A., Vrabel M., Zlockij I. cikkei és tanulmányai, melyek a korábbinál egységesebb nézetet alakítottak ki Ukrajnáról és kultúrájáról.

Nagy visszhangja volt Szabó Oreszt, Munkácsi Mihály, Szemán István, Seprődi János, Répai O. eperjesi néprajzkutatók ukrán—orosz tematikájú írásainak.

Külön figyelmet érdemelnek a kárpátaljai származású Antonin Hodinka történész munkái. Megjelent írásai, valamint a Tudományos Akadémia levéltárában őrzött archívuma alapul szolgálhatnak az akkori ruszinsággal kapcsolatos kérdések objektív elemzéséhez.

Az ukrán kultúra és történelem megítélésében bekövetkezett változások jól lemérhetők Munkácsinak Sz. Rudnickij *Ukrajna és az ukránok* (Bp., 1914) című könyvéről írott recenzióján: „Ezt a kék-sárga fedelű füzetet tartalmáért is, de főleg gondolatébresztő voltáért minden magyar embernek figyelmesen tanulmányozni kellene, elolvasnia. A füzet különben az európai közönség legszélesebb körei számára íródott abból a célból, hogy a történelemben valamikor jelentékeny szerepet játszó, de a moszkovita imperializmustól elnyelt és ennek folytán feledésbe merült ukrajnai államnak és népnek emlékét és jelentőségét az európai köztudatba visszaidézze és ezen az úton több mint harmincmilliónyi ukrajnai nép politikai felszabadulásának szükségességét népszerűsítse."

A további történelmi események lelassították az ukrán államiság kialakulásának folyamatát, ami egyaránt megmutatkozott Sztripszky nézetein és a magyar—ukrán kapcsolatokon is.

Jegyzetek

1 Інститут літератури АН УССР, ф. 3, Но 1613, лист Стрипського до Франка вид 2. 4. 1896 р. (Sztripszky levele Frankóhoz).
2 Львівська наукова бібліотека. Архів В. М. Гнатюка. Лист Стрипського вид 14. 3. 1910 р. (Sztripszky levele Hnatyukhoz).
3 Мишанич О.: *Литература Закарпаття XVII—XVIII ст. К.*, Наукова Думка, 1964.- с.5.
4 Borsa Gedeon: *Sztripszky Hiador.* Könyvtáros, 1959. 264.
5 Sztripszky Hiador: *Kossuth Lajos a rutén népköltészetben.* Ethnographia, 1907. 157—162., 235—248., 289—307.
6 Ethnographia, 1907. 157—160.
7 *Chrystomatija cerkovno-slovjanskich i ugro—russkich lyteraturnych pamjatnikov.* Ungvár, 1883.
8 Duliskovics János: *Istoriceskije cezty ugro—russkich.* Ungvár, 1874—1877. 1—2.
9 Seprődi János: *Népköltészet és népzene. Magyar hatások a kisorosz zenében.* Ethnographia, 1915. 49.
10 Либ, архів В. М. Гнатюка, лист Стрипського від 15. 1. 1908 р.
11 Інститут літератури АН УССР. ф.3. Но.1634. Лист Стрипського до И. Франка від от 17. 12. 1906 г. с. 335—340. (Sztripszky levele Frankóhoz).
12 V. Hnatyuk levéltára, Lemberg. Zsotkovics levelének kelte 1896. június 25.
13 Lásd Zsatkovics füzetét V poti csole címmel az ungvári egyetemi könyvtárban.
14 Feltehetően a Görögkatolikus Szemle vagy a Kelet c. ungvári lapban.
15 Ogonovszkij Emil: *A rutén irodalom.* In: *Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képekben.* 16. köt. Bp., 1898. 648—662.
16 Kuluzniaczki Emil: *A rutén nyelv és irodalom.* In: Uo. 17. köt. Bp., 1899. 389—400.
17 Magyar Szemle, 1897. 2857. 332.
18 Asbóth és Franko levelezéséről szóló tanulmány megírásáról lásd közleményünket a Ragyanszke Literaturoznavsztvo folyóiratban. 1981. 8. sz.

19 Жаткович К.: *Мадярськи переклади творив Івана Франка.* Привит Іванови Франкови в сорокалиття його письменницькойи прачи 1874—1914. Львив, 1916.
20 Sztripszky H. és Bilák Izidor: *Dolha és vidékének néprajza.* Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának értesítője. 1915. 129—148.; 1916. 141—158.
21 Uo. 1911. 78.
22 Uo. 1910. 264—270.
23 Либ, архів В. М. Гнатюка, лист Стрипского до Гнатюка вид 6. 3. 1912 г. (Sztripszky levele Hnatyukhoz).

MÉSZÁROS JÁNOS *(Praha)*

Megjegyzések a magyar és a cseh avantgárd líra tipológiai összehasonlításához

Szerencsére már elmúltak azok az idők, amikor az irodalmi tekintélyek önmagukkal viaskodva nagylelkűen képesek voltak elfogadni, hogy esetleg szükségünk lehetne a tipológiai kutatásra is. A mai helyzetben már tovább léphetünk a megoldásra váró kérdések elemzésénél.

Az irodalmi-tipológiai kutatás következtetéseinek általános jellege feltételezi a magyar és a cseh avantgárd költészet összehasonlításakor a részes irodalmi problémák, a tipológiai analógiák és differenciák elemzését. Ami a tipológiai kutatáshoz szükséges szakirodalmat illeti, a helyzet az utolsó években jelentősen javult, elsősorban Bori Imre tanulmányára gondolok. A kutatás során az irodalmi analógiák megállapítása az európai avantgárd líra általános jeleire mutat rá és fordítva a tipológiai differenciák feltárása a magyar és a cseh avantgárd líra sajátos nemzeti vonásait hangsúlyozza, tekintettel az irodalomtörténeti folyamat hasonló vonásaira. Az összehasonlító tipológiai kutatás során, abból a felismerésből indulunk ki, hogy a magyar és a cseh modern irodalomban hasonló jelenségek mutathatók ki, eltekintve a közvetlen irodalmi kapcsolatoktól, melyek gyengébb intenzitásúak voltak.

A sok tekintetben hasonló történelmi feltételek alapvetően meghatározták az analóg fejlődési folyamatokat a nemzeti irodalmak keretein belül is, ebből kifolyólag szükséges elemezni a magyar és a cseh avantgárd líra fejlődésének sajátosan nemzeti vonásait is, amelyek az eltérő irodalmi hagyományokból és történelmi háttérből magyarázhatók. De ezzel párhuzamosan figyelemmel kell kísérni a két avantgárd líra általános jellegű vonásait, amelyek az irodalmi áramlat nemzetközi jellegében gyökereznek, feleletet keresve arra a kérdésre, hogy milyen sajátos nemzeti értékkel gazdagította a két avantgárd líra az európai avantgárd irodalmat. A két avantgárd líra tipológiai kutatása nem a közvetlen kölcsönös irodalmi hatásokra koncentrál, az irodalmi kontaktusok gyengébb intenzitása miatt ez máshogy nem is lehetséges, hanem az irodalmi recepció általánosabb kérdéseit követi. A tipológiai kutatás elvontabb jellegű, az európai avantgárd irodalmi áramlatának törvényszerűségeit törekszik feltárni.

A tipológiai kutatás túlhaladja a genetikai-kontaktológiai kutatás leíró jellegét, építve és kihasználva eredményeit. A tipológiai-genetikai összefüggések elemzésénél figyelemmel kell kísérni a kutatás komplex jellegét, meg kell pontosan határozni azt a kérdést, hogy milyen mértékig magyarázható egy analóg irodalmi jelenség genetikailag mint a közvetlen irodalmi kapcsolatok eredménye, vagy tipológiailag mint a kapcsolatoktól független fejlődési analógia Kassák L., Déry T., Illyés Gy., Nezval V., Biebl K., Forbáth I.

művében. A hasonlóság kérdését nem laposan értelmezve, nem külső hasonlóságról van szó, hanem általános irodalmi tendenciákról, melyek egymástól függetlenül jelentkeztek és sajátos, különböző formákban nyilvánultak meg a nemzeti irodalmakban.

Külön fontos problémának látszik a terjedelmes irodalmi anyag feldolgozásánál a magyar és a cseh avantgárd líra fejlődésének, periodizációjának a kérdése. Itt nem csupán külsődleges kronológiai eltérésekről van szó, hanem lényeges fejlődési differenciákról, melyek jelzik a különböző intenzitású és irányú reagálást az európai avantgárd áramlatára, értékeire és impulzusaira. A magyar, illetve a cseh avantgárd líra egyenetlen fejlődése, bizonyos kronológiai eltérések, az avantgárd mozgalmak fejlődésének felgyorsulása az első szakaszban, későbbi stagnációja és hanyatlása, megújulása, semmi esetre sem indokolnak egy olyan megoldást, amely megfelelne mind a két irodalomnak.

Összegezve a legjelentősebb tipológiai differenciákat és analógiákat, hangsúlyozni kell azt a tényt, hogy az alapvető differencia a magyar avantgárd irodalom fejlődésének feltételében kereshető, abban a tényben, hogy eltérően a cseh avantgárd irodalomtól, bizonyos művészi izolációban, a nemzeti irodalom perifériáján fejlődött, másrészt jelentős művészi ellensúlyt képviselt a domináns nyugatos és később a népies irodalmi áramlat ellen. A cseh oldalon az arányok fordítottak voltak, pl. a népies áramlat nem hatott jelentősebben a modern cseh líra fejlődésére. A cseh avantgárd líra genézisére, a Devětsil csoport költőire ösztönzően hatott Šrámek, Toman, Gellner vitalisztikus költészete. S. K. Neumann civilizmusával polemizálva elvetették a német expresszionizmus művészi programját, költői szemléletüket a rokon szellemű francia kubofuturizmus és unanimizmus művészi eszközeire építették. Ennek a tipológiai differenciának történelmi magyarázata van. A magyar avantgárd költők a német expresszionista impulzusokat fejlesztették tovább verseikben, amelyek analóg módon reagáltak a hasonló történelmi helyzetre és az irodalmi anakronizmusra. A cseh avantgárd költészetben viszont egy vitalista és optimisztikus költői szemlélet, hangnem vált uralkodóvá egy szerencsésebb történelmi helyzetben, a győztes háború és nemzeti forradalom után. Ebből az alapvető történelmi tényből adódik, hogy a cseh avantgárd irodalom helyzete és szerepe lényegesen más volt a nemzeti irodalom keretében, ahol sem művészileg, sem társadalmilag nem volt úgy elszigetelve, mint a magyar avantgárd irodalom. A cseh avantgárd líra nem kényszerült irodalom kívüli szerepet teljesíteni és mentes maradt az ideológiai torzulásoktól.

Egy másik lényeges különbség, hogy a cseh oldalon nem találunk olyan nagy költőt, Adyhoz hasonló művészi példát, aki ilyen erősen hatott volna különböző költői csoportokra és nemzedékekre, a modern nemzeti líra fejlődésére. Az ilyen kivételes szerepet betöltő költőre ebben a korszakban már nem volt szüksége a cseh költészetnek, annak okán, mert az irodal-

mi anakronizmust már túlhaladták és az irodalmi fejlődést felgyorsították az előző nemzedék nagy költői — Brezina O., Sova A.

Paradox módon, annak ellenére, hogy a magyar avantgárd költők többsége emigrációban élt, ahol erős kapcsolatokat építettek ki az európai avantgárd irodalmi mozgalommal, mégis az irodalomtörténet szemlélete szerinti illuzórikus kép áll előttünk, miszerint a cseh modern költészet egyértelműen kísérletező jellegű volt, fejlődése lényegében az avantgárd irodalmi irányzatok váltakozásával fejlődött, ellentétben a magyar lírával, amely erősen hagyományőrzőnek mondható. Az a véleményem, hogy ezt az egyoldalú irodalomtörténeti képet meg kell változtatni, az irodalmi fejlődés arányait módosítani kell a magyar avantgárd irodalom anyagának feldolgozása, felgyűjtése alapján. A múlt korszak irodalomtörténeti szemléletében kialakult egy bizonyos egyoldalú kép, miszerint Illyés Gyula, József Attila, Radnóti Miklós költészetében csak egy rövid idejű avantgárd periódusról beszélhetünk. Az ilyen irodalomtörténeti képből hiányzik Tamkó Sirató Károly, Palasovszky Ödön költői művének elemzése és jelentőségének elismerése, amelyből a modern magyar líra fejlődésének összetettebb képe rajzolódna ki. Az avantgárdizmusok művészi tiltakozási formák voltak az üressé vált irodalmi formák ellen, a konvenciókkal szemben az élet dinamizmusát állították. A sajátos magyar irodalmi kontextust jellemzi az emigrációból hazatérő költők helyzete, akik Kassák Lajos Dokumentum című folyóirata körül csoportosultak. Illyés Gyula, Déry Tibor, Németh Andor nemsokára megértették, hogy itthon lényegesen megváltozott a helyzet, az avantgárd irodalom művészi izolációba került. Illyés Gyula a *Hunok Párizsban* című művében írja, hogy megértette, mit hozott magával Párizsból, rádöbbent, honnan jött. Vallomása szerint az ősök lehúzták, nem tudta tovább folytatni az avantgárd lírát, a párizsi hatásokat tükröző verseket — *Atmoszféra, Száműzetésem első keserű éneke* —, nem tudta megszabadítani mondatait a racionalitástól.

Az avantgárd kísérletezések honosították meg a magyar irodalomban a szabadverset, amelynek művészi hatása átalakította a kötött klasszikus versek ritmikáját is. Az avantgárd irodalmi irányzatok hatását, jegyeit viselik magukon Illyés Gyula, Szabó Lőrinc, József Attila, Déry Tibor, Radnóti Miklós versei. A nyugatos költők közül Babits Mihály költészetében *(Nyugtalanság völgye)* és Kosztolányi Dezső verseiben *(Meztelenül)* mutatható ki az avantgárd elemek művészi hatása.

A magyar avantgárd líra két legjelentősebb költőjének, Kassák Lajosnak és Tamkó Sirató Károlynak művészi fejlődése sok tekintetben különbözik egymástól. Kassák Lajos 1920—1929 között írt verseire a szabad asszociációk technikája jellemző, versszerkezetének bizonyos dekomponáltsága, amellyel az expresszionizmus pátoszára reagált (*Parancs alatt az éjszakában, És, Grimasz mindenre,* a 4., 8., 12. számozott versei). Az új versek 65. versében konstruktivista elemek mutathatók ki. Később Kassák belátta,

hogy a konstruktivitás már nem tud hatásos versképző tényezővé válni, a szürrealista módszer alkalmazásában látta az avantgárd áramlat további fejlődésének lehetőségeit. Ezt bizonyítják az 50., 54., 60. számozott verseinek jellegzetes szürrealista motívumai.

Kassák Lajos a *Számozott versek* után megírta *Földem-virágom* című kötetét, amelyben művészi váltás következett be. Hozzá hasonlóan Németh Andor és Nádas József is válságba került az avantgárd mozgalom krízisével együtt. Ezután Illyés Gyula, később Radnóti Miklós a lírai realizmushoz, a neoklasszicista ábrázolásmódhoz közeledtek, amely keretein belül, magasabb művészi fokon az avantgárd líra bizonyos elemeit is megőrizték. Hasonló tendenciát lehet kimutatni a cseh költészetben is Jaroslav Seifert művészi fejlődésében.

A harmincas években elsősorban Tamkó Sirató Károly lírája fejlesztette tovább az avantgárd költészet művészi lehetőségeit, annak ellenére, hogy verseit értetlenség és érdektelenség fogadta. Költészetében az expresszionista verseket felváltották a konstruktivista és szürrealista kísérletezések, amelyeket 1930-ban, Párizsban folytatott francia irodalmi hatások alatt. Költészete nem a magyar modern líra fejlődésvonalát követte, párizsi versei automatikus írói technikájukkal különböznek Kassák Lajos szürrealizmusától. Tamkó Sirató Károly újszerű dimenzionista kísérletét a természettudományok új ismeretei inspirálták, versei a dimenziónövekedés gondolatát vitték bele a modern magyar irodalomba. Síkversei több aspektusban eltértek az ismert avantgárd irányzatok művészi programjától, inkább a konstruktivizmussal mutatnak rokon vonásokat, racionalista és technokrata szemléletükkel. Legfőbb művészi célja a hagyományos időszemlélet negációja, bírálata, amely abból a felismerésből indul, hogy a hagyományos művészet kifejező eszközei elavultak és új dimenzióval szükséges megújítani őket, hasonlóan a négydimenziós képzőművészeti kísérletezésekhez.

A két avantgárd líra között lényeges fejlődési differenciát lehet kimutatni a húszas évek második felében, amikor a cseh költészetben a poetizmus irányzatának volt vezető szerepe. A magyar lírában akkor ellentétes folyamat indult el, amely a magyar avantgárd irodalmi mozgalom válságát jelezte. Az emigrációból hazatérő Illyés Gyula megérezte az ellentmondást az avantgárd irodalmi áramlat és a hazai irodalmi élet között, felismerte, hogy az adott helyzetben az avantgárd eszközök, formák idegenszerűen hatnak a magyar valóság megformálásában, kifejezésében. Ebből a szemszögből értékelve az irodalmi fejlődés problémáit, csak részigazságnak számít, hogy a cseh modern líra a kedvezőbb társadalmi légkörben erőteljes avantgárd jelleget öltött, fejlődése, eltérően a magyarétól lényegében véve az avantgárd irodalmi irányzatok váltakozásával valósult meg — a vitalizmus, civilizmus, poetizmus, szürrealizmus vonalán.

Összehasonlítva a modern cseh, magyar és szlovák lírát, megállapítható az az alapvető különbség, miszerint sem a magyar, sem a szlovák lírának

nem volt olyan erőteljes kísérletező jellege, mint a modern cseh lírának, annak ellenére, hogy a szlovák líra e korszakban a cseh avantgárd líra erős művészi hatása alatt fejlődött. A magyarázatot a szlovák líra fejlődésének bizonyos mértékű anakronizmusában kell keresni, továbbá abban a sajátos nemzeti vonásban, hogy a magyar lírához hasonlóan erősebben reagált az élő nemzeti kérdésekre. A húszas és a harmincas években a szlovák líra eltérően a magyar, illetve a cseh avantgárd lírától nem az irodalmi csoportok tevékenysége, s azok művészi programjának alapján fejlődött, hanem individuális alapon reagált az avantgárd irányzatok impulzusaira. A szlovák szürrealista csoport költői bizonyos késéssel, a harmincas évek végén valósították meg művészi programjukat. Hasonló tipológiai vonás, hogy sem a magyar, sem a szlovák avantgárd líra nem foglalt el domináns szerepet a nemzeti lírán belül, de művészi hatása vitathatatlan, jelentősen hozzájárult a nemzeti költészet megújhodásához. A magyar, a cseh, illetve a szlovák avantgárd líra összehasonlításából látható, hogy e tipológiai differenciák mellett hasonló művészi szerepet töltöttek be a nemzeti lírában, felgyorsították a fejlődést, poétikai eszközeik hatottak a költői nyelv megújítására és szerves részévé váltak az új művészi szintézisnek.

Áttekintve az avantgárd áramlat későbbi fejlődési szakaszát, le lehet vonni a tanulságot, hogy azokban a nemzeti irodalmakban, ahol merev ellentét keletkezett a domináns nemzeti és az avantgárd áramlatok között, ott jóvátehetetlen deformációk keletkeztek az irodalmi életben. A mai fiatalok érdeklődése az avantgárd irodalom értékei iránt bizonyítja, hogy az európai szellemi áramlatokat csak rövid ideig lehet kiszorítani a nemzeti irodalomból. Reméljük, hogy a megváltozott helyzet, a szellemi megújulás lesz az alapja a szakmai megújulásnak az avantgárd irodalom tipológiai kutatásában is.

Irodalom

Aczél Géza: *Termő avantgarde*. Bp., 1988.
Bojtár Endre: *A kelet-európai avantgarde története*. Bp., 1977.
Bori Imre: *A szürrealizmus ideje*. Újvidék, 1970.
Kvêtoslav, Chvatík: *Poetismus*. Praha, 1967.
Strohsová Eva: *Zrození moderny*. Praha, 1962.